

Nenad Ivanković

Krvava zemlja

o ratu u Bosni i Hercegovini

Nenad Ivanković

Krvava zemlja

o ratu u Bosni i Hercegovini

Nenad Ivanković: KRVAVA ZEMLJA

Copyright © 2003. Nenad Ivanković

Nakladnik: TIVA Varaždin
Za nakladnika: Zvonimir Kušter

Urednik: mr. sc. Ivan Bekavac
Naslovnica: Snježana Kodarić - Ivanković

Prijelom teksta i tisak:
TIVA – Tiskara Varaždin

ISBN 953-6775-56-5

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 355.45(497.6) "1992/1995"

IVANKOVIĆ, Nenad

Krvava zemlja : o ratu u Bosni i
Hercegovini 1992. – 1995. / Nenad Ivanković.
– Varaždin : TIVA Tiskara, 2003.

ISBN 953-6775-56-5

430909080

Pretiskivanje ili bilo kakvo umnožavanje ove knjige,
kako u cjelini tako i u dijelovima, bez autorove suglasnosti nije
dopušteno.

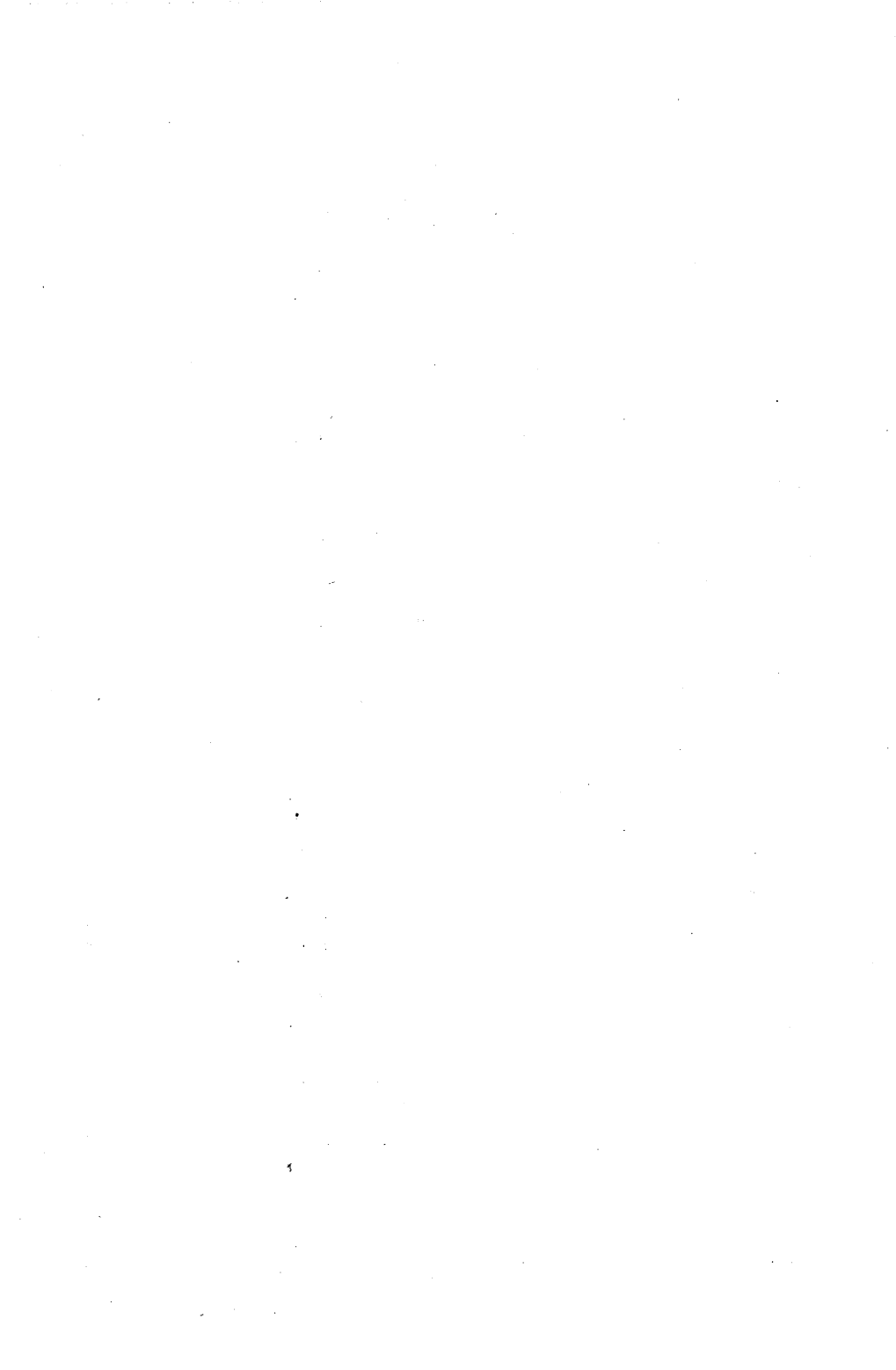
Nenad Ivanković

**Krvava
zemlja**

**o ratu u Bosni i Hercegovini
1992. – 1995.**

Događaji u ovoj knjizi stvarno su se dogodili. Možda bi ih netko opisao drukčije, no nitko ih ne bi mogao zanijekati. Ja sam ih tako prikazao, jer vjerujem da je to istina o ratu moga naroda u Bosni i Hercegovini.

Sadržaj

Kupres

»Oću da ustaše iskrvare prije nego nas uopšte vide!« 1

Livno

S tenkovima na Rujane i Čelebić, bez gaća u Grahovu 27

Posavina

Preludiranje generala Stipetića i oraško-brčanski kontrapunkt . . . 57

Rama

*»Neka Hrvati idu na bojišnicu,
a mi ćemo ostati s njihovim ženama« 103*

Srednja Bosna

Ubij narod! Ahmići, Križančevo selo, Buhine Kuće... 137

Žepče

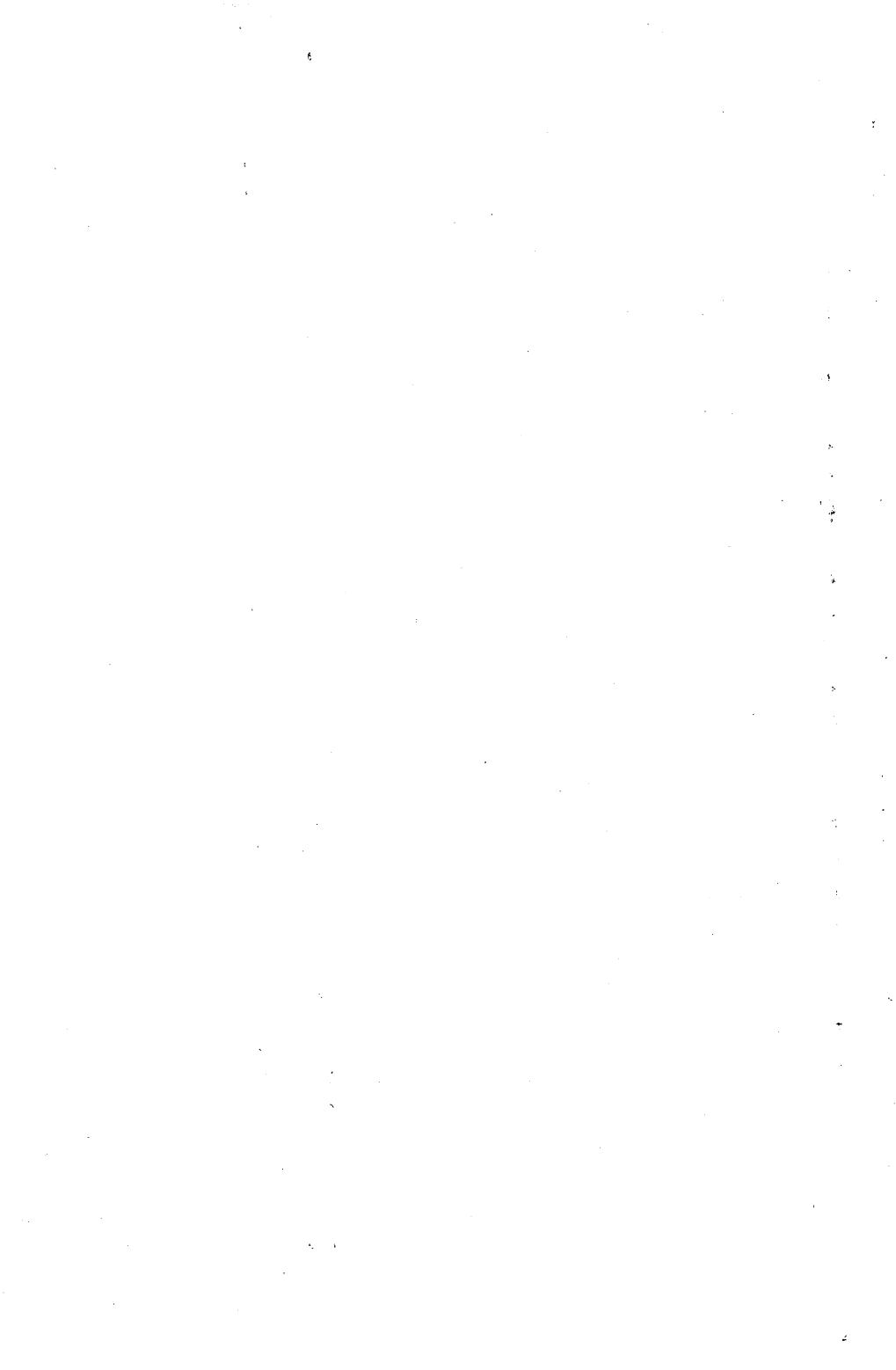
»Britanska politika« ili smrt 241

Hercegovina

Trijumf, opuštanje, pat. Ni Rondo, ni Stari most 283

Kupres

*»Oću da ustaše iskrvare prije
nego nas uopšte vide!«*

I.

Čini se da ljudi uvijek ratuju na istim mjestima. Ne zbog navike, nego zato što očito postoje područja koja su za rat dobra i ona koja to nisu. Znalci tvrde da od 150 milijuna kvadratnih kilometra čvrstog tla na Zemlji, sedam desetina nisu prikladne za ratovanje. Ili zbog prevelike visine, ili zbog prejake studeni, ili zbog nedostatka vode. Zbog toga, kao i zbog posebnih geostrateških razloga, mnoge su se bitke odigrale na istom tlu, recimo u sjevernoj Belgiji, ili u četverokutu koji tvore Mantova, Verona, Peschiera i Legnano (sjeverna Italija), a gotovo nijedna u saharskoj Africi. Čak su se i legendarni njemački feldmaršal Rommel i njegov britanski kontrahent Montgomery nadmetali u priobalju, gdje je, uostalom, i došlo do ključne afričke bitke Drugog svjetskog rata (kod El'Alameina).

Ako me pamćenje ne vara, najviše velikih bitaka bilo je u području grada Edirne (u europskom dijelu Turske) koji se nalazi na ušću triju rijeka i doline iz koje se otvaraju putovi prema Grčkoj i Makedoniji na zapadu, prema Bugarskoj na sjeverozapadu i prema crnomorskoj obali na sjeveru. Na tom prilično skućenom prostoru bilo je ravno petnaest velikih bitaka ili opsada, pri čemu je prva bila 223. godine poslije Krista, a posljednja u lipnju 1913. Ako se uzme u obzir da sam grad Edirne nikada nije bio ni odveć velik, a ni bogat (i danas broji manje od sto tisuća stanovnika), jasno je da njegova posebnost leži u zemljopisu i činjenici da ga se lako branilo i teško osvajalo. Bio je neka vrst predzida Konstantinopolisa (današnjeg Istan-

bula), smještenog na Bosporu, razdjelnici Europe i Azije, a time i dvaju svjetova što se sudaraju i prožimaju još od antičkih vremena.

Kupres i Kupreško polje upravo su jedno takvo mjesto. Dobro za ratovanje i teško za život.

Kad čovjek ide iz pravca Šujice prema Donjem Malovanu i polako se uvlači u tu čudesnu ravnicu što leži na većoj nadmorskoj visini od vrha Zagrebačke gore, odmah mu to postane jasno. Jer visoravan je oivičena planinama što se doimlju kao kakva teška i sura zidina. Nema nijednog pedlja zemlje s kojega pogled slobodno puca u daljinu. Ako ne vidiš Stožer i Plazenicu što se dodiruju u Kupreškim vratima, vidiš Vitorog i Malovan, ili Cincar. A uvijek Idovac. Iz svakog kutka. Kao da je neki Božji znak.

Kad sam prvi put tamo dolazio nisam razmišljao o ratu, ni o ovome, ni o onom od 1941.–45. Razmišljao sam o zemlji i ljudima. Zašto ovdje nema koza, ali ima goveda i ovaca? I kako to da ovdje pušu i bura i jugo, i to gotovo svaki dan, a već u Bugojnu, koje je samo dvadeset kilometara dublje uvučeno u Bosnu, tih vjetrova nema? Je li to znak da Kupres nije Bosna? Pa ako nije, zašto ovdje ljudi jedu uglavnom bosansku hranu – kupus, suho meso i krumpir? I piju rakiju, jer vina nekoć nije bilo?

Učinilo mi se da tajnu možda otkrivaju one dvije rječice što teku Kupreškim poljem. Milač, koji teče i ponire desnom stranom, ako se gleda iz pravca Šuice, i Mrtvica koja se poput tata šulja lijevom polovicom. Posve u skladu s imenom, sporo i mlitavo, tako da u njoj nema pastrva i šarana kao u Milaču, ali zato ima plemenitog raka, i to na pretek.

Pitao sam se jesu li se te zemljopisne okolnosti na neki neobičan način utisnule u ljudsku narav i mentalitet? Istodobno i kao bosanski ritam i kao hercegovački žar. Kao ljubav prema rodnoj grudi, ali i kao još veća ljubav prema hrvatskoj državi. Kao tvrd karakter i meka duša. Kao Mrtvica i Milač u samom čovjeku.

No vratimo se ratu. U enciklopediji, koja je izašla još za komunističkih vremena, piše kako su potkraj srpnja i u prvoj polovici kolovoza 1942. (dakle, za vrijeme Drugog svjetskog

rata) započele borbe za Kupres i kako je taj gradić bio jako ustaško uporište. Borbe su se nastavile i u prosincu te iste godine, ali bez uspjeha za partizane. Tek početkom travnja iduće godine Prvoj proleterskoj diviziji, potpomognutoj 9. brigadom Desete divizije, uspijeva razbiti obranu Kupresa i ući u grad. Još se navodi da su ustaško-domobranske postrojbe u neredu pobjegle prema Travniku i to je uglavnom sve. Ono što u enciklopediji ne piše, jest to da je od svih Hrvata koji žive na tom prostoru samo jedan bio u partizanima. Ante Raštegorac iz Zlosela. Sela nadomak Kupresu, na zavojitoj cesti za Mrkonjić grad i Šipovo.

Raštegorac je bio puškomitraljezac, a u nekoj od bitaka je izgubio oko. Iz rata je izašao kao narodni heroj, a ljudi su pripovijedali da je osobno spasio Tita, valjda na Neretvi ili Sutjesci. Koliko je to potonje istina teško je reći, no Tito je svakako u njega imao osobito povjerenje, jer ga je poslije rata postavio za upravitelja Golog otoka. Logora, u kojem su kamen razbijali inforbivoovci, a poslije njih kriminalci i hrvatski nacionalisti.

U enciklopediji ne piše ni to da poslije Drugog svjetskog rata praktički nije bilo hrvatske obitelji u kojoj netko nije poginuo, bio smaknut ili zaglavio na Križnom putu. Došao sam do podatka da je na taj način stradalo oko pedeset posto muškaraca. Čuo sam pripovijesti mnogih ljudi o tome kako su im zaglavili djedovi ili očevi. Dođu, udare te kundakom za vrat, vežu žicom i zbogom. Svejedno jesi li star ili mlad, jesi li bio u ratu, skrivio što-god ili nisi.

Nakon što su zauzeli Kupres, partizani su tako postupili s ljudima iz sela Kukavice. Njih tristotinjak, među kojima je bilo najviše žena i staraca, pobili su kao da ubijaju bijesne lisice. Na Ogledalima, u šumi, prema Bugojnu. I godinama nitko nije smio tuda prolaziti, prošaptati ime žrtve, pitati za pravo krvnika.

Kakav je to trag moralo ostaviti u dušama ljudi!

Ili se varam? Jer ljudi su sorta koja brzo zaboravlja i nesreću i pravdu? I zato nekako guraš, potiskuješ povijest u sebi, pališ svijeće i ideš na svadbe?

Je li tako? Ne znam, ali znam da na Kupresu žive Hrvati i Srbi i da je muslimana zanemariv broj. I da su dugo živjeli na isti

način, suočavajući se s jednakom surovošću života, s kupreškim zimama, vjetrovima i oskudicama. Ljeti bi kosili travu i stoku vodili na ispašu, a ujeseni vadili krumpir, želi zob i ječam i dovlačili drvo iz šume. Riječju: gorštaci s kupreške visoravni.

Poslije Drugog svjetskog rata dođoše nova vremena i nove okolnosti. Pa tako i to da nije bilo nijedne srpske kuće a da nije primala prvoboračku penziju, kao što nije bilo nijedne hrvatske a da nekoga nije oplakivala.

Uz to, Hrvati su morali trbuhom za kruhom. Najprije »u sezonu«. Tako su nazivali berbe kukuruza po Slavoniji. Išli su kao nadničari, a umjesto novca dobivali nešto kukuruza, toliko da dostaje za puru. I da se preživi. Kasnije – negdje od šezdesetih – odlazili su sve masovnije u Njemačku, i drugdje po svijetu. Pa uskoro nije bilo više nijednog hrvatskog sela koje nije dobilo struju, asfalt, telefon. Sve iz Njemačke. Iz vlastitog džepa, ništa od penzije. Tako su se Hrvati pretvorili u dobre i marljive radnike, u ljude koji znadu i vole stjecati i koji ne računaju s državom, pogotovo ne s maćehinskom.

Oni koji nisu otišli u Njemačku, a skucali su ponešto para, otišli su u Hrvatsku, u Slavoniju, kupili kakvo imanje i kuću i otpočeli novi život. Srbi su za to vrijeme živjeli u svojim selima koja su se malo ili nikako mijenjala, a od sedamdesetih počeli su dolaziti i u sam Kupres. Dotad je u gradu živjelo možda pet ili šest srpskih obitelji, no s početkom društvene stambene izgradnje sve se izmijenilo. Bili su pobjednici u prošlom ratu, a to je značilo i ljudi s posebnim pravima. Uzimali su stanove, a u vojne kartone hrvatskih mladića upisivali – »Potječu iz ustaške obitelji«!

I tako se gorštaci pomalo pretvoriše u rentijere i pečalbare. U dva svijeta, suprotstavljena i nepomirljiva.

Poput bure i juga. Jer kad zapuše bura obrije čovjeka do gole kosti, ali se usprkos tomu osjeća nekako vedrije i snažnije. S jugom je već drukčije. Ono je poput malja što udara u potiljak. Padnu i tijelo i duša.

Je li takva jugovina bila Jugoslavija? Teška poput bolesti i besperspektivna poput pobačaja? Nesposobna da izliječi rane, pomiri ljude i okaje mrtve?.

Razmišljati o svemu tome na Kupresu drukčije je nego u Zagrebu ili Sarajevu. Tu se nesvakidašnja ljepota krajolika spaja s bojnim poljem u jedinstvenu cjelinu, baš kao što se ljudi razdvajaju u protivničke vojske. Tu gotovo fizički možeš opipati povijest i nanjušiti budućnost. I postati žrtvom onog strašnog pitanja: Kakvog smisla sve to ima? To ljudsko klanje? Te bitke bez konca i kraja?

Kupres! Zemljopisno središte, ako se Hrvatska i Bosna i Hercegovina uzmu kao cjelina, iz kojega sve počinje i u koje se sve vraća? Kao kad baciš kamen u vodu koji izazove valove u koncentričnim krugovima?

Neki drže da je Kupres baš to bio u ovom ratu. Središte iz kojeg se srpska agresija trebala proširiti na sve strane. Gotovo po zakonima fizike, jer je najveća snaga upravo u centru, pa se iz njega najlakše i širi. Možda!

No u svakom je slučaju točno da su u prošlom stoljeću kroz Kupres prošle mnoge vojske, ili, ako se hoće drukčije, uvijek iste vojske. Slične vremenu koje je uvijek to što jest, bez obzira na zgusnutost i karakter događaja što ga u sebi donosi i sa sobom odnosi.

1.

Rastičevo je posljednje hrvatsko selo zapadno od Kupresa. Rastegnuto duž ceste što vodi za Blagaj, Šipovo i Mrkonjić Grad. Nekoć je brojilo preko tisuću i tristo ljudi, ali se nakon Drugog svjetskog rata narod rasuo: jedni zaglaviše, drugi otiđoše trbuhom za kruhom. Unatoč tomu Ante Rajić je u tom selu otvorio restoran. Dao mu je ime *Jezero*, po obližnjem jezeru. Bio je dobar gazda, pa je i restoran dobro radio. Ljudi su dolazili sa svih strana i nekako se činilo da u Rastičevu ima više života no što ga je stvarno bilo.

A onda su udarili Srbi. Čim su ušli u selo opljačkali su sve što se opljačkati dalo, a Rajićev restoran bio je prva kuća koju su zapalili. I na pročelju napisali velikim crnim slovima – *Smrt ustašama!*

Bili su to vojnici pukovnika Stanislava Galića. Oficira JNA. Čovjeka koji je živio za svoj posao, volio Jugoslaviju i mrzio ustaše. Bio je u lošim odnosima s generalom Mladićem, jer nije podnosio njegovu naprasitost. A ovaj opet nije trpio Galićevu birokratsku sitničavost, pa kad god je mogao, javno mu je to davao do znanja. Nerijetko i psovkom.

Zbog toga je Galić napad na Kupres shvaćao i kao osobni obračun s Mladićem. Ništa nije htio prepustiti slučaju. Zato je udario iz dva pravca: iz Grahova i iz pravca Mrkonjić Grad-Šipovo, i to snagama 30. partizanske divizije, u sklopu kojih je djelovala i oklopno-mehanizirana brigada pukovnika Lisice.

Prije tenkovsko-pješačkog udara naredio je topništvu da preore neprijateljske rovove, dreknuvši – Oću da ustaše iskrvare prije nego nas uopšte vide! – Bilo je to u ranu zoru 7. travnja 1992.

Granate su padale puna tri sata. Poput kiše. Nakratko su zagrmjeli i zrakoplovi, mitraljirajući hrvatske položaje. A nekoliko sati kasnije i tenkovi su bili tu. I pješadija što je s Demirovca udarila ravno u hrvatski bok. Prva crta je pala. Rastičevo je izbrisano sa zemljovida, a narod i vojska izvlačili su se poput zvijeri uhvaćene u stupicu. Vukući za sobom mrtve i ranjene. Sve do Zlosela.

A onda je palo i Zloselo. Samo nekoliko sati kasnije. Sve se tako brzo odigralo da mnogi nisu uspjeli pobjeći, a ni shvatiti što se doista događa. Ostali su s nevjericom u ono što vide i s pritajenom nadom da im se ništa neće dogoditi, jer ništa nisu skrivili.

I Željko Mihaljević je tako mislio. Ostao je u kući, zajedno sa suprugom i svoja dva sina. Možda bi na kraju i pobjegao da je bilo malo više vremena. Ali četnici su se pojavili iznenada i više nije imao kamo. Ponadao se da neće ući u kuću, a onda ih je opazio kako ulaze u dvorište, okreću se i nešto govore. I kako jedan od njih, neki bradonja srednjih godina, nešto pokazuje rukom drugoj dvojici.

– Ajde, ajde beži u dvorište – dreknuo je bradati čim je banuo u kuhinju. – Ajde, svi van, ništa vam nećemo. Idete u Knin i to je sve – dometnuo je, zvjerajući po kuhinji kao da nešto traži. Pa gotovo familijarno upitao – A ima li ovde para? – I dobacio Željku zavjerenički pogled. Ovaj protrne, a žena zavuče ruku ispod suknje i izvadi presavijenu najlon vrećicu. – Tako, to je već bolje – promrmlja bradonja, razmotavajući vrećicu. Baci kratak pogled u nju, brzo je gurnu u džep i vikne – Ajde, ajde u dvorište!

Još se jednom osvrne po kuhinji, pogleda jednog, pa drugog momčića, pa još jednom kao da mu je oko za nešto zapelo. – A vi ste blizanci? – zapita. I ne čekajući odgovora, promrsi – Pa, lepo.

Sišli su u dvorište, bradati se još jednom okrene kao da istražuje okolicu, munjevito zgrabi za kosu jednog od blizanaca i povuče ga snažno prema sebi. Momčić kratko jaukne i odmah zanijemi kao da se želi pritajiti, a bradati jednako brzo izvuče nož iz futrole i drekne prema roditeljima – E, sad ćete da vidite da ste rodili ustašu! Pravog-pravcatog ustašu! – Majka vrisne – Nemojte mi sina, ubijte mene! – a otac pade na koljena, kao slomljena vrba. – Ne, baš njega oću! – zagrmi bradati. Pa hitro povuče nožem od ramena prema srcu.

Momčić nije dospio ni kriknuti, skliznu na zemlju poput pokošena cvijeta. Sekundu dvije trajao je muk, nitko se ni ne pomakne. Ni njegov brat. Gledao je ispred sebe, tupo i odsutno, stežući rukom majčinu suknju. Onda bradati vikne – M'rš u kamion – i sve troje krene, polako i nesigurno. Jedino se majka okrene i pogleda svog petnaestogodišnjeg sina koji je izgledao gotovo nestvarno onako sklupčan i nepomičan u krvi. Neka crna ptica preleti preko dvorišta, začu se i lavež. I ona nastavi prema kamionu. Bez ikakvog vidljivog izraza boli. Kao da je i sama već na drugom svijetu.

Bradati vrati nož u futrolu, malo se protegne i namigne jednom od one dvojice – Vidiš, brale moj, kako se to radi. Poučiš bre ustašu za ceo život. Nema tu ljutnje i besa. Odrežeš koliko treba, ni previše ni premalo. Toliko da pamti i da te se boji. Jer takvi su oni, sutra će opet da dignu glavu. – Još se jednom protegne, pa vikne – Ajde, ajde, čeka nas poso.

Devet dana prije tih događaja Srbi iz Kupresa svoje su obitelji poslali preko Bugojna u Novi Sad i Beograd. U automobilima i s onoliko prtljage koliko je stalo u *jugo* ili *golf*. Drugi dan isto su učinili i Hrvati. Žene i djeca otpremljeni su autobusima u Hrvatsku, u Bašku Vodu. U gradu su ostali samo muškarci sposobni za borbu. Dvije satnije Srba, ušančene u sjevernom dijelu i otprilike jedna bojna Hrvata, koja se izvukla iz grada kako bi ga izvana blokirala.

Prvih nekoliko dana pucnjave nije bilo, ali je grad bio zamračen i bez žive duše na ulici.

U isto vrijeme u Donjem i Gornjem Malovanu Srbi su nagomilavali snage – specijalce iz Šipova – i pokušavali presjeći komunikaciju Kupres-Malovani. S namjerom da okruže hrvatske snage i pripreme teren za konačni obračun.

Za operaciju čiji je cilj pukovnik Galić ovako formulirao: »Uništiti hrvatske snage na Kupresu, presjeći glavnu komunikaciju Tomislavgrad-Livno-Bugojno i Tomislavgrad-Prozor, stvarajući uvjete za napad na Livno i spajanje s našim snagama u Glamoču.«

Domaći Srbi takav plan nisu bili u stanju sami izvesti, premda su imali oko 1200 ljudi pod oružjem. Hrvati su bili prevelik zalogaj, jer su već 1991., dakle za vrijeme rata u Hrvatskoj, organizirali seoske straže. Nisu dopuštali konvojima JNA da prolaze kroz njihova sela, a nabavili su i oružje.

Malo pomalo stvorila se napeta, ali i pat situacija. Jedni su druge držali na oku, čekali i nadali se povoljnom trenutku.

To više što su Srbi bili u okruženju u samom gradu, a Hrvati na cijelom kupreškom prostoru. Takav je bio i odnos snaga. Srbi su bili u manjini u središtu, a Hrvati na rubovima. I zato je bila dovoljna iskra da izazove požar. I on je buknuo.

Srbi grunuše na Šujicu, a Hrvati pometoše četnike u Malovanima i Čajuši. Ali ne i one na istoku oko sela Donje i Gornje Ravno i Donja i Gornja Vukovska.

U takvim okolnostima otpočela je i bitka za sam grad. I brzo zapela, jer su Srbi bili tako dobro utvrđeni da ih se bez oklopa nije moglo istjerati. Ginuli su, ali se nisu dali. Jesu li bili u dosluhu s pukovnikom Galićem? Znali da moraju izdržati još dan-dva i da onda stižu tenkovi i njihova JNA? Ili su samo bili nošeni prkosom?

Svejedno. Bili su tamo i nisu popuštali.

Sve dok nije došao Plavi. Momak iz Tomislavgrada koji je proveo sedam-osam godina u Legiji stranaca i tamo dogurao do komandosa i pripadnika njezinih najelitnijih postrojbi.

Kad je nestao iz rodnog kraja, nitko nije ni u snu pomislio da je završio na ratištima Afrike. Bio je miran i tih mladić za kojeg bi čovjek prije povjerovao da će dogurati do poštanskog činovnika, negoli do okorjelog ratnika.

Pojavio se s jednim tenkom i dvije samohotke, vodeći sa sobom i četrdesetak dobro izvježbanih momaka. Svratio je u zapovjedništvo koje je bilo na Pogancu. Brdašcu obraslom borovima uz cestu Kupres-Malovan. Nije mnogo govorio, samo je rekao kako ima pravu ekipu i da je došao očistiti grad. Šef kriznog stožera i operativnog štaba, Marko Vila, iscrpljen od muke i nereda u kojem se našao, ništa nije pitao, jedino je procijedio – Napokon! – i Plavom pružio ruku. Bio je sretan da je došao netko sa strane, netko tko se razumije u posao i tko taj posao ima s čime obaviti.

Da je pukovnik Galić udario koji dan kasnije, Plavi bi sigurno završio posao i tada bi možda sudbina Kupresa bila drukčija. Ovako, dok se on tukao u gradu, snage 30. partizanske divizije već su pregazile prvu i drugu crtu obrane, čekajući još samo da se zatvore kliješta čiji je drugi krak tvorila brigada što je iz pravca Glamoča preko Dolca, Drežnice i Malovana nadirala kroz težak šumski teren, s ponešto zakašnjenja, no neumitno. Bitka je još trajala, ali je već bila izgubljena. Zapovjedništvo više nije funkcioniralo, veza je pukla, nije se znalo ni tko je gdje ni tko kamo ide, kakvo je stvarno stanje na bojišnici. Kaos je bio potpun, a novi hrvatski borci pristizali su sa svih strana. HOS-ovci iz Tomislavgrada i Posušja, momci iz Ljubuškog, Bugojna, Uskoplja... Spretni da se tuku, ali na svoju ruku.

I Čergo se našao u tom kaosu. Momak od dvadeset i devet godina. Visok, snažan, i nekako koščat. I svakako taman. Kao kupreške šume kad ih se gleda iz daljine. Ali iza te vanjštine, koja je prije odavala grubost i neku nedovršenost, skrivala se fina i vedra duša. Odgajana u Brdima, selu nadomak Kupresu, i to s one istočne strane.

Od prvog je dana bio pod oružjem, ponešto je i prošao, no sada je i on bio izgubljen. U tom metežu, toj grmljavini teškog oklopa, tom štektanju mitraljeza. I u tom vremenu, toj vražjoj kaljuži, studeni, tom vjetru što progoni čovjeka kao krvožedna zvijer.

Imao je *motorolu*, ali praznih baterija, i pušku za koju više nije znao što bi s njom. Na koju stranu da je uperi. Znao je samo da su srpski tenkovi već u gradu, da je neispavan i izgubljen. Onda je netko viknuo – Idemo do benzinske, tamo su naši!

Bio je 9. travnja. Vrijeme se malo smirilo premda je i dalje sniježilo i puhalo. No kod benzinske crpke vladala je neuobičajena živost. Vojska, bageri i sav hrvatski svijet što se sabrati mogao. Sve je bilo tu i sve u pokretu. Utvrđivala se posljednja crta obrane. Tu na potezu Čajuša-benzinska crpka-Farma-Brda-Kukavice-Botun. Kao da je netko Polje zarezao po širini, nekoliko kilometara ispod grada, i isto toliko poviše Gornjeg Malovana.

Bageri su kopali rovove, kamioni istovarivali građu, ljudi psovali i vikali kao na kakvom srednjovjekovnom sajmištu. Ali s vjerom u ono što rade.

Čergo se na tom neviđenom gradilištu pojavio s dvadese-tak momaka. Činilo mu se kao *Maginotova linija*, ali s licima koja nikada prije nije vidio. Vojnici pod oružjem, sa maramama zavezanim oko glave, tipovi koji su djelovali kao da su iskočili iz hollywoodskih ratnih filmova. Jurili su u džipovima i kamionetima gore-dolje, derali se i prijetili svakomu tko bi im stao na put.

– Ma kakvi tenkovi – urlao je neki momak držeći snajper u desnoj ruci i njime prijetio svakomu tko bi se približio. Čim je opazio Čergu, zaletio se prema njemu, gurnuo mu cijev pod vrat i dreknuo – Što radiš tu? – pa jednakim glasom, prije nego li je ovaj išta odgovorio – A tko ti je zapovjednik? – Čergo u prvi mah pomisli da je momak prolupao, nekako je i čudno zurio u nj, a onda ipak procijedi da više nema zapovjednika i da je s momcima stigao s

položaja u Brdima. I da je čuo kako su srpski tenkovi raspoređeni na Sajmištu... te da bi bilo dobro...

– Marš natrag, ništa ti ne znaš – odvрати ovaj – Moji će momci to srediti. Te usrane tenkove!

Čergo ništa ne odgovori, samo zuri u nj, kao da je prikovan uz to lice. Čini mu se nekako poznato. Ta marama na glavi, te oči i istegnut vrat!

Proleti mu glavom – Je li to Mladi Jastreb? – a potom – Da to je on! Pa tko bi drugi bio!?

Mladi Jastreb je sa svojim Vukovarcima došao na Kupres taj dan, ili možda kojih desetak sati ranije. Bilo ih je stotinjak. Sve prekaljeni ratnici, specijalisti za tenkove i ulične borbe, naoružani *osama* i *zoljama*. Zvali su ih *žuti mravi*, a sami su o sebi mislili da je poslije vukovarskog pakla još jedino Nebo iznad njih.

Ali Kupres nije bio Vukovar, a to pogotovo nije bilo Kupreško polje.

Kad su sutradan, 10. travnja, srpski tenkovi krenuli iz grada prema posljednjoj crti hrvatske obrane, uz istodobni udar snaga koje su nadirale iz pravca Glamoča, vukovarski ratnici, a s njima i mnogi iz Tomislavgrada, Posušja, Imotskog, Gruda..., sve u svemu oko dvije tisuće momaka, našli su se u paklu kakav može prirediti samo ovo ratište. Sibirsko nevrijeme i tenkovi rašireni u prostoru, nezadrživi, neuništivi i paklenski ubojiti.

Oko sedamdesetak Vukovaraca poginulo je tog jutra. Hrabro i ludo. I još toliko drugih. Ništa im nije pomoglo njihovo iskustvo, samouvjerenost i oni uništeni tenkovi u gradu na Dunavu. Ovdje je bog Mars ispisao druge zakone, ovdje se tražilo ratničko umijeće kakvo priliči mjestu na kojemu je odigrano već toliko bitaka i gdje se toliko duša rastavilo od tijela.

Nekoliko dana kasnije pukovnik Stanislav Galić sastavio je cjelovitu analizu operacije *Kupres* i u noj, između ostalog, zapisao kako je sa srpske strane u borbama sudjelovalo 3000

do 3500 ljudi u raznim jedinicama te da je imao 9 mrtvih i 46 ranjenih. Naveo je i brojne probleme koji su ga pratili – od teškog uspostavljanja veze, preko pobune u 13. partizanskoj brigadi do »opšte pljačke i paljenja od strane dobrovoljačkog odreda Šipovo«. Zaleći pritom što je ratni plijen bio malen, jer su »drugi opljačkali sve«. Posebno je naveo 1. srpski dobrovoljački odred 5. korpusa te jedinice s ličkog i slavonskog ratišta. Istakavši kako su pripadnici tih postrojbi bili »dobri borci, a još bolji pljačkaši«. I kako je »za celo vreme trajanja operacije duvao jak severac s brzinom preko 100 kilometara na čas uz kišu, ledenu kišu i sneg, te pojave niske oblačnosti i magle... To je posebno bilo izraženo 10. 4. 1992. godine kada je izvršena treća etapa operacije od Kupresa do Kupreških vrata i prema D. Malovanu i Ravnom. Tada je to koristilo jer je duvalo i padalo pravo ustašama u oči, a hladnoća je bila tolika da se u zoru nije moglo dugo izdržati«.

2.

Biti ratnik znači biti spreman umrijeti bez suvišnih pitanja. Takvih ljudi nema mnogo, ali od njih u konačnici sve ovisi. Pogotovo u ovakvom ratu. U kojem nema ustrojene vojske, nema oružja, ali ima do zuba naoružanog neprijatelja. Tu vrijede drukčija pravila.

Zapovijedati u takvim prilikama posebno je umijeće. Nema činova, nema ustroja koji sami po sebi nameću autoritet. Moraš ga steći vlastitim zubima, vlastitom krvlju, ako hoćeš da te momci slušaju, da ti u kritičnom momentu ne opale pljusk i učine po svojem.

Moraš biti alfa vuk među tim bijelim očnjacima stjeranim u nevolju, među tim samotnjacima što su se okupili voljom sudbine.

Željko Glasnović bio je jedan od takvih. Došao je iz Kanade, kamo je poslije Drugog svjetskog rata pobjegla njegova obitelj. Najprije djed, kojeg su komunisti šest godina držali u zatvoru, onda i otac, a na kraju i ostali. Bilo je to početkom šezdesetih. Imao je osam godina kad se suočio sa svijetom preko bare. Kasnije je postao profesionalni vojnik, služio u kanadskoj vojsci i Legiji stranaca, a ratovao po zemljama Latinske Amerike i protiv Saddama Huseina u *zaljevskom* ratu.

U listopadu 1991. došao je u Tomislavgrad gdje je počeo vježbati novake. Slabo je govorio hrvatski, ali je znao ispravno reći *glava*, pa je tu riječ koristio više no ikoju drugu. Bila je neka vrst sinonima za sve što je ljudsko i po mogućnosti muško.

– Kòliko tu *ima* glava! – ili – Kakve su *to* glave!?! – govorio je, a zapravo mislio kako tu ima dosta vojske i svakojakih tipova. S vremenom je naučio dobro govoriti, no ostao mu je nadimak Glava.

Momke je vježbao u Brišniku kraj Tomislavgrada. Dolazili su sa svih strana, puni elana i borbenog duha. Napokon, stvarala se Hrvatska i oni su htjeli dati svoj doprinos povijesti. U tenisicama i trapericama, s ponešto para u džepu i krunicom oko vrata. Ali bez oružja. Zato im je Glava stalno ponavljao – Vojnik bez puške je kao govno bez mirisa. A kako vam nitko neće dati pušku, morate si ju sami kupiti!

– I još nešto, sve što ste naučili u JNA, zaboravite, to ne vrijedi ništa!

Kasnije je radio na organizaciji obrane cijelog tog prostora, jer je svakim danom bilo sve očitije da će Srbi udariti upravo tu, u geostrateško srce Bosne i Hercegovine, a time, indirektno, i Hrvatske. Nemilosrdno i svom žestinom.

Na Kupres je došao početkom travnja. S jednom bojnom brigade *Kralj Tomislav*. Neposredno prije uličnih borbi u samom gradu. Pomeo je četnike u Malovanu za jednu noć i otvorio komunikaciju Kupres-Šujica. Slava mu se proširila munjevitom brzinom. I jednako brzo okrenula vojna sreća. Posljednji se izvukao iz Kupresa kad su u njega ušli tenkovi pukovnika Galića.

Bitka se, kao što je poznato, može izgubiti na više načina. Jedan je da na vrijeme spoznaš da si poražen. Dakle, prije negoli te neprijatelj dotuče. Pa ti to dađe i vremena i mogućnosti da se uredno povučeš, da sačuvaš vojsku i autoritet zapovjednika. Ali može i sve otići k vragu.

Nastati nered i rasulo. Pa se ljudi na nekim dijelovima bojišnice nastavljaju tući, iako je sve odavno izgubljeno.

Na Kupresu se baš to dogodilo.

Glava se ni kriv ni dužan našao u jednoj takvoj zaostaloj bici. Odnekud je stigla zapovijed da se istočni krak bojišnice – na prostoru Brda-Kukavice-Goravci – mora održati. Zapravo

uvezati i konsolidirati, i to po svaku cijenu. Unatoč tomu što su četnički tenkovi već pregazili posljednje hrvatske položaje kod benzinske crpke i zagospodarili Kupreškim poljem!

Glava i njegovi momci tukli su se u Botunu za nekoliko kuća uz cestu. Selo je oduvijek bilo srpsko, a sada se ispriječilo kao kost u grlu između dvaju hrvatskih sela. Četnici su pružali ogorčeni otpor, proradili su i snajperi, a onda jedan, pa drugi mrtav, dva ranjena pa još jedan hitac i Glava se nađe na leđima, kao kopitom odvaljen.

Snijeg se zacrveni, gusta susnježica, nošena već oslabljenim jugom, nastavi ravnodušno padati.

Frano nešto opsuje, pa onakav velik poče puzati prema Glavi. Bio je iz Olova, sela na zapadnoj strani Kupreškog polja. Završio agronomiju, ali je prije rata radio kao šef vojnog odsjeka na Općini i to kao prvi Hrvat u povijesti.

Vatreno je krštenje imao kod Jocine trgovine, samo nekoliko dana ranije. U borbama s četnicima u gradu. Neki je momak dobio metak u obraz. Prošao mu je kroz vilicu, ušao u rame i na izlazu iz tijela odvalio pola lopatice. Ali je bio živ.

Frano ga je pokušao izvući, dograbio za rame, no ruka mu propadne u to raskomadano meso. Prestravio se. Odjednom je dotakao rat u njegovoj izvornoj verziji, dapače zalijepio mu se za prste kao kakav ljudski kolomaz, iscijeđen iz vena, odbojna mirisa i zastrašujuće nepoznat.

Predodžba o ratu u hipu postade ubitačna zbilja. Gadna i prljava stvar. Klaonica po definiciji.

Pribrao se, pokušao još jednom, no ovaj je bio težak kao zemlja. Na kraju ga ipak na komadu kartona za ambalažu dovuče do nekog *stojadina*, pa dalje do saniteta. Momak je preživio, a Frano postao ratnik koji sada puže prema Glavi, spreman da to pogodeno meso odvuče preko ceste u jarak, bez obzira u kakvom stanju bilo.

Ovaj je bio teško ranjen, metak mu je prošao samo dva centimetra daleko od srca, no i dalje pri punoj svijesti. Frani

dobaci – Izvucite ostale! – i zašuti. Nije jaukao, nije se micao. Čekao je da momci obave posao.

Za dvadesetak minuta, zajedno s onom dvojicom mrtvih i dvojicom ranjenih, bio je u traktorskoj prikolici. Položen kao trupac među tim odvaljenim ljudskim stablima. I svi skupa prekriveni dekama i starim poplunima. Kao podrumska starudija prašinom.

Pa ravno za Kukavice, obližnje hrvatsko selo.

Bitka je nastavljena. Krvavije nego dotad, a četnici pomlaćeni. Bez pardona. Jednostavno kao cijena za onaj komad ceste što su ga blokirali? Ili i kao dodatna naplata za Glavu i ostale momke?

Po diktatu rata? Po njegovim pravilima koja nitko ne može promijeniti, jer su to pravila sluđene krvi? Krvi, koja kad se popraska, u čovjekovoj podsvijesti prizove nataložena tisućljeća? Sve ono naslijeđe svireposti i ubojstava? Jer se čovjek u malo čemu tako usavršio kao u ubijanju? Još od onih vremena kad je neprijatelje žrtvovao bogovima, pa ih u bitkama nije ubijao, nego samo hvatao, da bi ih onda, ritualno, a to je uvijek značilo svirepo, klao i mrcvario? Kao recimo Asteci? Ti aristokrati kulture i okrutni ratnici?

Ako je, dakle, ljudska povijest obilježena ratom, a rat tisućama godina bio *kultivirana* bestijalnost, ili, ako se hoće, izraz bestijalnosti kulture čak i najuzvišenijih civilizacija, kako je moguće tu *baštinu* iscijediti iz čovjeka? Iz njegova mraka, njegove pale duše? Pravilima i zakonom? Nije li to nalik iluziji koja bi pticu htjela osloboditi svakog otpora zraka kako bi brže letjela?

Naravno, kad se dim slegne, a miris baruta izvjetri, čovjek se vrati u normalu. Kao nožem odrezanu od one paklenske stvarnosti. O njoj ne razmišlja, na nju se ne vraća, jer su to dva svijeta koja nemaju ništa zajedničko, osim spone koja se zove čovjek i njegova priroda. Priroda koja u jednom trenutku ubija, siluje i muči, a u drugom živi u skladu s Božjim zakonima? Trijumf Zla nad Dobrom i obrnuto? Ili ipak samo posao koji se u zadanim okolnostima ne da drukčije odraditi?

Jer je rat takva stvarnost? Izokrenut živčani sustav i poremećena mijena tvari? Afirmacija nagona za uništenjem, da bi se čovjek održao?

Do saniteta je bilo oko sedam kilometara. Po debelom snijegu koji je izbrisao šumske putove i kroz koji nije bilo lako proći. Neki momak, po imenu Krsto, vozio je traktor, a trojica drugih sjedila na prikolici kao pratnja i privaga u isto vrijeme. Ispod njih ležali su Glava i još dvojica ranjenih. Zajedno s onim mrtvima. Nekim Dalmatincima. Došli su ovamo kao dobrovoljci, a sada završili ispod popluna u traktorskoj prikolici.

Krsto nije bio siguran može li pogoditi put, pa je zato ispred njega išao još jedan traktor na kojem je, uz vozača, sjedio i Čergo. Dobro je poznao kraj, jer od njegovih rodnih Brda do Kukavica nije bilo daleko, kao ni od Brda do saniteta koji je bio na Farmi, uz cestu Kupres-Malovani.

Krenuli su prema benzinskoj crpki, vjerujući da je tako najsigurnije i da se tamo crta održala. Napokon, nisu čuli nikakvu pučnjavu. Čak se i vjetar primirio. Jedino je još sniježilo. Čergo se nije brijao deset dana pa mu se snijeg hvatao za bradu. To ga je smetalo, išlo mu na živce, i zato ga je svako malo otpuhivao s brkova, a ostatak skidao rukom. I zurio ispred sebe, ne misleći ni na što. Samo na put koji je jedva razaznao.

I oni iza njega su šutjeli. Čuli su se jedino traktori, kao potmulu bubnjevi u pogrebnoj povorci.

Stigli su na cestu za Malovane. I dalje je bilo tiho i nekako mirno. Uz cestu je ležalo mnogo čahura tenkovskih granata. Kao da ih je netko namjerno pobacao. Čergo se začudi, no nije imao vremena razmišljati. Iz suprotnog pravca nailazila je kolona vojnih vozila. Vozači su ga pozdravljali, dajući znak svjetlima, pa je i on njima otpozdravljao, odmahujući rukom.

Nešto čudno zapne mu za oko, okrene se jednom, pa drugi put i ugleda registarske tablice s oznakom JNA.

– Ej, vidi ovo! – viknu momku do sebe – Naši su zarobili četnička vozila! – Osjeti olakšanje i promrmlja za sebe – Dobro je, dobro je.

Okrene se da vidi je li sve u redu s onima otraga. Vukli su se na razdaljini od kojih stotinjak metara, sigurno i tromo. – Dobro je, dobro je – ponovi. I u taj čas primijeti kako neki džip obilazi one dolje i daje gas. I već je tu.

Uniformirana ruka mahne da stane.

– De ćeš ti bre!?! – zaviče glas iz auta. Čergo ugleda okruglo i od debljine napeto lice muškarca od kojih četrdesetak godina. S *titovkom* na glavi. I s crvenom zvijezdom na njoj.

U prvi čas nije mogao povjerovati vlastitim očima, pa u sekundi baci pogled na epolete. – Pukovnik JNA! – Zamuti mu se pred očima i samo procijedi – Gotovi smo!

Ipak se toliko sabere i dade znak onomu kraj sebe da zaustavi traktor. Uniforma iz džipa dreknu još jače – Jel ti mene čuješ? De si bre pošo?

– Pa pošo na benzinsku – odvrati Čergo u čudu što je smogao glasa. – Koja bre benzinska? – ponovo se onaj izdere, a Čergo dometne – Pa ova u Malovanu!

Na nogama je imao zelene lovačke čizme, a preko izlizane maskirne uniforme na kojoj nije bilo nikakvih oznaka, stari JNA opasač. Pukovnik to odmah opazi, pa kao da se sažalio nad tom spodobom, vikne nešto blažim tonom – Ajde, beži nazad, dole još ima ustaša!

– Razumem družo pukovniče – spremno dočeka Čergo. Onaj odjuri kao što je i dojurio, dobacujući usput vozaču – Išli u pljačku, budale.

Bio je to Slavko Lisica, zapovjednik oklopno-mehanizirane brigade koja je samo prije nekoliko sati napravila pokolj na posljednjoj crti hrvatske obrane. Čergo to nije znao i to je možda bila jedina njegova sreća tog dana.

Čim je Lisica otišao, skočio je iz traktora i potrčao prema Krsti, vičući – Upravo me zaustavi neki pukovnik JNA. Okreći i bježi natrag! Sve ono dolje je palo!

Krsto odmah okrene, ona trojica na prikolici skoče kao opareni i ravno preko polja i Milača koliko ih noge nose. Pobježe i vozač prvog traktora. Čergo ostade sam.

U taj čas naiđe kolona vojnih vozila, ali iz oba pravca. Nije imao kamo, jedino uz cestu.

S *kragujevkom* u ruci, polako, praveći se da je njihov. No s paklom u sebi. Učini mu se da četnici zure u njega, da će netko stati i pitati ga što tu radi, kamo ide i iz koje je postrojbe. Štoviše, bio je siguran da će se baš to dogoditi. Uхвати ga panika, htjede potrčati, pa stati i baciti se na tlo. – Gotovo je, nema mi spasa – proleti mu stotinu puta kroz glavu. Pa opet – Ubit će me k'o pasa!

Počne gotovo pjevušiti – Nema izvlačenja, nema, poginut ću, poginut ću, to je sto posto, posto, posto!

Nije imao snage ni za što, osim za tu prokletu melodiju i da se vuče kao kakva ljudska krpa, kao komad bezvrijednog mesa s ustravljenom dušom, vrijedan jedino metka i kame. Počne brojiti i korake – ...sedamnaest, osamnaest... – čekajući da se nešto strašno i neumitno dogodi na dvadeset. Ali ne dogodi se ništa. Nitko ga ne zaustavi, niti išta zapita. Napokon, a i zašto bi. Tà on je samo jedan *običan četnik* koji se vuče uz cestu s *kragujevkom* u ruci.

Kad su Čergo i ostali otišli na benzinsku, u Kukavicama su ostali Glavini momci. Njih tridesetak. Ispred kuće nekog Ćamila, muslimana. Prije rata je bio matičar u Kupresu, a onda mu je sestra rodila vanbračno dijete. To ga je toliko potreslo da su ljudi govorili kako je Ćamil skrenuo. Povukao se na selo, živio od stočarstva i nešto zemlje, a oni koji su prolazili pokraj njegove kuće, govorili – Tu živi Ćamil kojemu je sestra *rodila curom*.

Muslimana u tom kraju nije bilo previše, pa ih nije bilo ni u hrvatskim postrojbama. Samo dvadesetak i to na položajima u Brdima. No od tamo su pobjegli čim su čuli da su srpski tenkovi ušli u Kupres. Ravno za Bugojno, ostavivši za sobom sve naoružanje.

Sad je Ćamil sjedio ispred kuće i promatrao ove momke koji nisu znali ni što bi ni kamo bi. Netko je viknuo da bi najbolje bilo da svi odu za traktorima na benzinsku, onda je Frano, koji je također bio tu, odvratio da moraju čekati. Pa

neki brkati momak opsovao sve što se dade opsovati i dreknuo da on ide u Bugojno. – Kakvo Bugojno, stiže pojačanje! – opet se začulo iz nekog grla. Pa – Prokleta sudbina... I sve je to izdaja! – Onda muk – Daj cigaretu....

Vjetar se posve smirio, a susnježica prestala padati. Smrkavalo se.

Čergo je za to vrijeme uspio doći do svoje kuće u Brdima. Više mrtav nego živ. Tek kad se napio vode i pogladio svoja dva tornjaka, vratio se u život. Malo je sjedio pred kućom, a onda se pojavio i Krsto s traktorom. Ali dalje nije mogao, zaglavio se u snijegu.

Neki je momak otišao u Kukavice po pomoć. Za to su vrijeme one mrtve Dalmatince zakopali pokraj puta. Glava je htio da i njega ostave. – Uzmi moj ranac i moju pušku, pa me odnesi u Mlakvu, u kuću Vinka Lozančića, i tamo ostavi. A vi idite – procijedi Čergi.

Ovaj ne htjede ni čuti, pa odreže – Samo ti izdrži, a mi moramo!

Kad su stigli momci iz Kukavica, Glavu i ostale staviše u deke, pa sa svake strane trojica i put pod noge. Uskoro su svi bili ispred Čamilove kuće. Doduše bez kontakta sa ostatkom vojske, ali s jasnom spoznajom da je sve definitivno otišlo k vragu. I da jedino još mogu za muslimanima, u Bugojno. Petnaesetak kilometara šumom, po debelom snijegu. I s trojicom ranjenih momaka na nosilima, napravljenim od *sijenskog* kolja i šatorskih krila.

Razdvojili su se u tri grupe, s lovcima kao vodičima i izvidnicom, pokraj četničkih uporišta, punih dvanaest sati. S ramenima što su sve više otjecala i na kraju prokrvarila. Bez riječi, s tek pokojom tihom psovkom i jaukom prostrijcljenih. I Glavinim – Ostavite me, a vi idite!

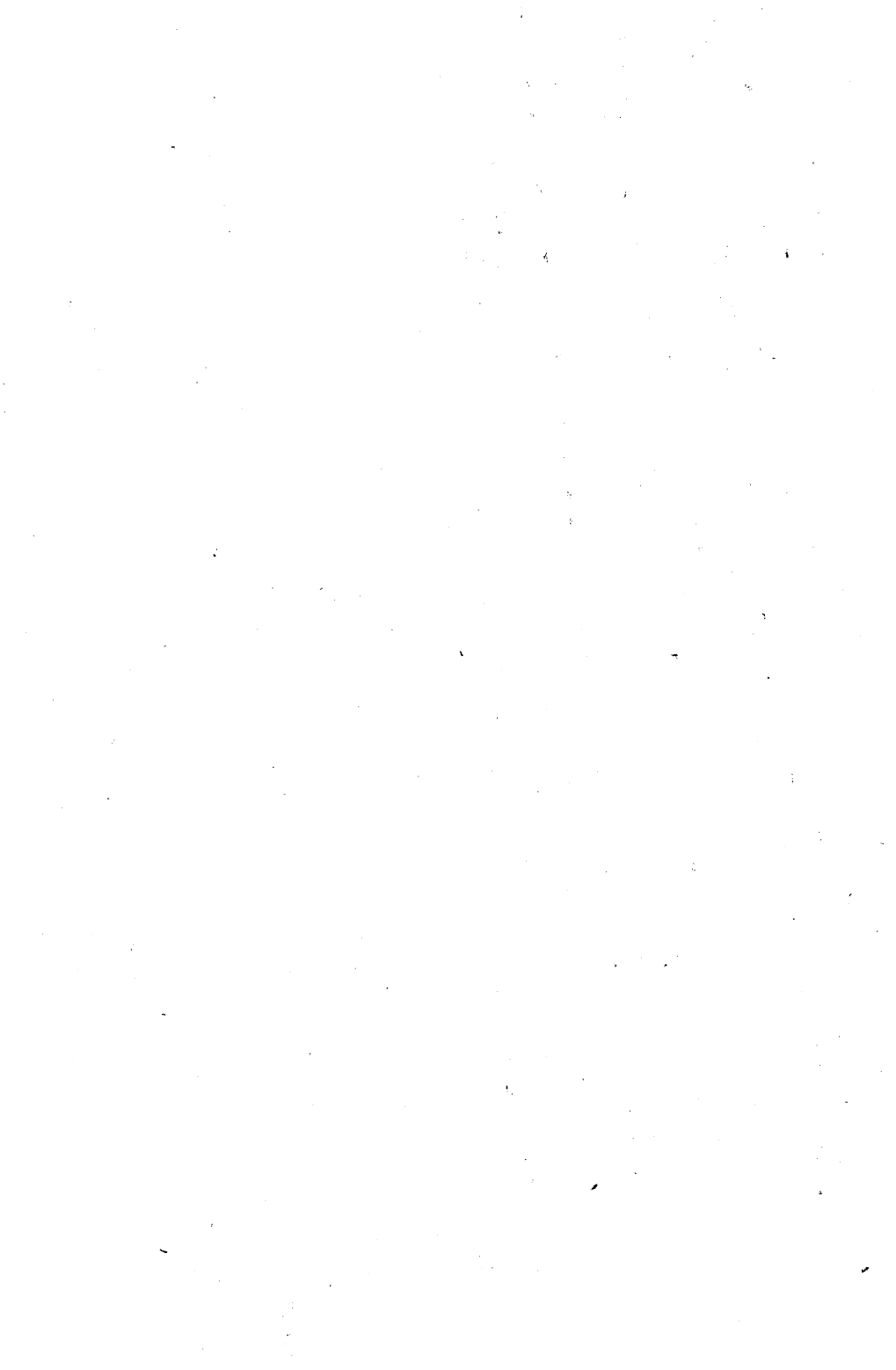
Ležao je na nosilima kao da se začahurio. Nije dopuštao da mu ponovno previju ranu, nije pio vode, samo bi s vremena na vrijeme tražio da mu poškrope usta. Instinkt mu je govorio da je tako najbolje. Da mora pustiti organizam da se zatvori u

sebe, da ne smije činiti ništa što bi moglo poremetiti spontane napore tijela, ugroziti ravnotežu između smrti i života.

Bez tog instinkta ne bi preživio. Osjećao je da tako mora biti, baš kao što ranjena životinja znade kad stati, uzeti predah, leći u snijeg i pustiti da hladnoća slijepi žile i kapilare. Nije razmišljao o tome što mu se može dogoditi, zašto se traktor naglo okreće, zašto momci iskaču i bježe. Bilo mu je jedino važno da uz sebe ima pušku i dovoljno snage da ju upotrijebi ako kucne takav čas. Nije trošio energiju ni na što suvišno. Bio je na poslu i tako se ponašao. Kad je vidio da momci više ne mogu, da bacaju rance, dalekozore, minobacače i da žele ostaviti i same sebe samo da si olakšaju muku, hladno je rekao – Ostavite me, a vi nastavite dalje! – domećući – I ne budite govno bez mirisa! Ne bacajte osobno naoružanje! – Pa opet umuknuo. Začahurio se.

A kad su se dovukli do Bugojna, nije htio da ga odvezu u tamošnju bolnicu. Čekao je u nekoj hrvatskoj kući dok po njega nije stigla *Hitna pomoć* i odvezla ga fratrima u Uskoplje, pa od tamo u Tomislavgrad i Split. Otčahurio se tek na hrvatskom operacijskom stolu.

I ostali su otišli iz Bugojna. Zapravo, razišli se. Kamo je tko htio i mogao. Uglavnom preko Uskoplja, pa za Tomislavgrad ili Hrvatsku. I Čergo je tako učinio. Neko vrijeme nije bio ni na nebu ni na zemlji, a onda se, kao i većina drugih, ponovno pojavio na bojišnici. Iznad Šujice, kao pripadnik novooformljene Kupreške bojne. I čekao dan kad će opet na Kupres.

Livno

*S tenkovima na Rujane i Čelebić,
bez gaća u Grahovu*

I.

Je li rat samo nastavak politike, ali drugim sredstvima? Nema nikakve dvojbe da je za Srbe rat bio upravo to. To potvrđuju njihovi politički projekti skovani u njihovim nacionalnim institucijama, glasovite prijetnje njihovih vođa – poput one »ako ne umemo da radimo, umemo da se bijemo« – kao i brutalna agresija na Hrvatsku, s javno proklamiranim ciljem – amputacija na liniji Virovitica-Karlovac-Karlobag. Napokon, to potvrđuje i ovaj krvavi rat u ovoj krvavoj zemlji, davljenje Sarajeva, ovladavanje Kupresom i pokušaji da se na prostoru Livna i doline Neretve slomi kičma onome što je još ostalo od Bosne i Hercegovine. Kažem ostalo, jer su Srbi u proljeće 1992. pod svojom kontrolom imali već šezdeset posto bosanskohercegovačkog teritorija.

No to su notorne činjenice koje jedva zaslužuju ponavljanje, baš kao i to da su europske sile, osobito Velika Britanija i Francuska, blagonaklono promatrale to brutalno mrcvarenje ljudi i zemlje, smišljajući kako da sve to svijetu prikažu kao opću gungulu u kojoj možda postoje loši momci, ali momci koji – zar ne? – barem odraduju koristan posao, za razliku od onih dobrih, koji se, eto, ne daju pod jaram, nego drsko prkose i remete stare europske ravnoteže.

Dakle, rat kao nastavak politike drugim sredstvima? Svakako i to, ali ne samo to! Rat je uvijek i izraz kulture, a to znači da je mnogo šire njome omeđen i uvjetovan negoli samom politikom. Mogao bih to i drukčije reći, ponavljajući Johna Keegana, britanskog vojnog povjesničara: kultura ratovanja, kao

izraz ukupne kulture nekog naroda, mnogo dalekosežnije utječe na zbivanja na bojnopolju nego sama politika. Pa i na to hoće li u konačnici bitke biti dobivene ili izgubljene, hoće li biti više ili manje zločina, »ritualiziranih« ubojstava, masovnih silovanja, »primitivnih« ili »s sofisticiranih« zvjerstava. Bezbroj je primjera za to. Mogao bih spomenuti mameluke, vojnike- robove koji su s vremenom ovladali Egiptom, jer su se, zahvaljujući specifičnoj kulturi, ratovanja, najprije uzdigli do nepobjedivih ratnika jahača, a onda, zahvaljujući tomu i usprkos svom ropskom statusu, i do samog vrha u srednjovjekovnom Egiptu. Ili primjer samuraja, tih japanskih ratnika-pjésnika koji su 250 godina odbijali svaku upotrebu baruta (a to znači i vatrenog oružja) da bi sačuvali svoj društveni prestiž, a time i Japan od kulturnog i socijalnog kaosa. Jer barut je sa sobom nosio ne samo novi vid ratovanja, nego i posve drukčiji odnos prema životu i smrti, tradicionalnim vrijednostima i vrlinama. Bio je naprosto preopasan za japansko društvo kakvo je ono bilo sredinom 16. stoljeća. Svojevrsni »kulturni« supstrat.

Isto je i sa zločinima. Oni, strogo uzevši, nisu aberacija, nego »pravilo« neke kulture. Njezina tamna strana, ali strana utkana u duhovno-vrijednosni sustav društva, pogotovo primitivnih. Bezbroj je dokaza za to, i to znanstvene naravi.

Dakle, što je s »kulturom« u livanjskom kraju i narodima obučenim u njezino ruho? Prostoru omeđenom Kamešnicom i Dinarom s južne strane, te Staretinom, Golijom i Cincarom sa sjeverne? Prostoru koji se ne samo zemljopisno nastavlja na onaj kupreški, nego i »povijesno«.

Tri dana nakon Kupresa, Srbi su udarili na prijevoj Koričina, a onda, deset dana kasnije, u odlučujućoj bici, na Rujane i Čelebić. S jednostavnom idejom – ovladati Livnom i spojiti se sa snagama u dolini Neretve. Zaokružiti svoj plijen u BiH i istodobno izbiti na Vaganj i pod topničko-raketnu kontrolu staviti Split i Sinjsku krajinu.

Svjestan sam da je posve dvojbena neko malo područje, a livanjski kraj je upravo takav, promatrati kao poseban kulturni prostor. Ali postoji nešto drugo što mi se čini vrijednim pažnje.

Ma kako prostor bio malen, on može biti zanimljiv ako su tamo neke psihološko-mentalne karakteristike snažnije izražene. Jer to i te kako utječe na ponašanje ljudi. Drugo, ponekad uopće nije važno kako »zapravo« stvari stoje, nego što sami vinovnici o njima misle. Želim reći: u livanjskom kraju Hrvati i Srbi su ne samo kulturološki različiti, nego jedni o drugima imaju posve definirano mišljenje. Čak toliko da je to, po mom sudu, imalo utjecaja i na tijek rata, osobito na ključnu bitku od 23. travnja 1992.

Sreo sam mnoge Hrvate koji su mi rekli: »Srbi su lažljivi, prevrtljivi, nekulturni. Bože sačuvaj!« Pripovijedali su mi kako hrvatski đaci nisu htjeli ulaziti u kninski autobus, jer je to za njih bilo ispod svake kulturne razine. Radije bi išli pješice. Bilo je to sedamdesetih godina kad su TAM-ovi autobusi vozili od Livna do Knina i natrag. Bijelo obojeni, s natpisom »Bosna-Livno«, ispisanim kosim i plavim slovima. Iznutra su izgledali kao da ih je poharalo teško nevrijeme, s izvađenim pepeljarama i čikovima ugašenim na podu te izrezanim sjedištima, na čijim se poleđinama moglo pročitati svakojakih prostota. Ali to i nije bilo najgore. Autobusi su svugdje u komunizmu izgledali manje-više loše. Putnici, oni su bili taj kulturni problem, taj svijet s kojim se ne treba miješati. U opancima, onim Batinim, gumenim, iz kojih su provirivale suknene čarape navučene preko hlača što su visjele i sprijeda i straga kao kakva ofucana krpa. A na glavi naherena kapa, ili šajkača ispod koje je zijevalo neobrijano i smrknuto lice.

Ali zato četnici i pol, koji vole Srbiju više od svega, osobito oni iz Crnog Luga, sela na zapadnom rubu Livanjskog polja. Iako selo nije preveliko imalo je i školu i poštu! I glasovitog četničkog vojvodu Branu Bogunovića, koji je za vrijeme Drugog svjetskog rata zapalio hrvatsko selo Korita i čiji su momci 27. srpnja 1941. u selu Oblaj župnika nabili na kolac i ispekli ga kao prase na ražnju. Don Juru Gospodnetića, inače rodom iz Postira na Braču. Zapamćeno je i to da su nekolicinu župljana, a među njima i župnikovu majku, prisili da promatraju to narodno veselje.

A Hrvati, kakvi su oni? Svakako ne voze rakiju u cisternama, kao što su to činili Srbi uoči ovog rata. Ali vole Hrvatsku više nego išta na svijetu. Mnogi su mi ratnici govorili o tome kako se sigurno ne bi borili da su znali da »ovo tu« neće biti Hrvatska. Zato, ako Livnjaku kažeš da je Hercegovac, naljuti se, naljuti se i ako mu kažeš da je Bosanac, premda je Livno zemljopisno u Bosni, no ako mu kažeš da je Dalmatinac, ne naljuti se! Jer oduvijek su bili povezani sa Splitom, još od turskih vremena, i sanjali Hrvatsku kao svoju jedinu domovinu. Jednostavno, tvrdi kraj od pamtivijeka. Hrvatski i katolički.

Ovdje zato nije bilo ni bogumila ni masovnih prelazaka na islam. A već u Jajcu jest. Kao onda kad je Mehmed II. El Fatah ušao u taj grad (1463. godine) i kad ga je na koljenima dočekalo 36.000 bogumila (svi odreda Hrvati) koji isti taj dan prijeđoše na islam!

U optici Srba to je, razumije se, zagriženo ustaštvo (baš kao i obrnuto). Amalgamirano i nezadovoljstvom što su Hrvati nekoć imali bolje konje, jer su ih hranili žitom i gradili bolje kuće, jer tamošnji Srbi nisu bili zidari. Ali i uvjerenjem da su rođeni zlikovci, ustaše od glave do pete. Riječju: svijet opasan i za ljude i za Boga. I zbog toga dobar samo za to da se njime vlada i da ga se drži pod čizmom.

Tako se s jedne strane razvio svojevrsni »kulturni šovinizam« prema usranim opančarima koji loču rakiju i žive od politike i koji su krivi za tolike hrvatske grobove, za emigraciju i progone. A s druge jale i mržnja prema tim genocidnim katolicima, tom svijetu čiji su džepovi puni njemačkih maraka, a duša subverzivnih planova. Jedanput u obliku prezira i podcjenjivanja, a drugi puta kao podsvjesni strah, sličan onome što ga baštine djeca koja su se naslušala strašnih priča.

Je li livanjska bojišnica u tom smislu bila svojevrsno poprište ne samo političkih i vojno-strateških planova i doktrina, nego i poprište dviju kultura, sraz hrvatske i srpske duše s izravnim utjecajem na način vođenja rata i, u konačnici, s izravnim utjecajem na njegov ishod?

Dobrica Ćosić je mnogo prije ovog rata napisao kako su za srpskog seljaka već šibice mašina. Možda malo nategnuto, ali svakako ne posve promašeno. Ako su šibice već sprava, kakva tek sprava mora biti tenk, ta grdosija od 50 tona što riga vatru i raznosi sve pred sobom? I kakva mora biti fasciniranost njime i svom ostalom vojnom tehnikom kojom su raspolagali?

Je li upravo ta kulturološka činjenica odredila domet i karakter srpskog načina ratovanja? Vjera u cijevi i spaljenu zemlju?

Već se u Hrvatskoj pokazalo, a osobito potvrdilo ovdje u Bosni i Hercegovini, da su Srbi uglavnom bili uspješni tamo gdje je bio uspješan njihov oklop i njihovo topništvo. Oni nisu bili ratnici čizme, nego plotuna. I zato je njihova pješadija uglavnom nastupala kao Kozaci za vrijeme Napoleonovog pohoda na Rusiju. Bili su ludo hrabri i okrutni spram poraženih i nemoćnih, ali kukavice ako bi se namjerali na jakog, ili jačeg od sebe.

To donekle potvrđuje i Milovan Đilas kad u svojim glasovitim sjećanjima opisuje kako je postupao s nenaoružanim njemačkim zarobljenicima za vrijeme Drugog svjetskog rata:

» Skinuo sam pušku s ramena. Nisam se usudio pucati jer su njemačke postrojbe bile oko četrdesetak metara dalje od nas. Stoviše, mogli smo ih čuti kako se dozivaju. Zato sam kundakom udario Nijemca u glavu. Kundak se raspao, a Nijemac pao na leđa. Dohvatio sam nož i jednim jedinim potezom prerezao mu grkljan. Tada sam dao nož Raji Nedeljkoviću (...) koji je zaklao drugog Nijemca, koji se malo trzao, ali se brzo smirio. Kasnije se pripovijedalo da sam zaklao Nijemca u borbi prsa u prsa. U stvarnosti, Nijemci su bili paralizirani kao i većina zarobljenika, nisu se branili i nisu pokušavali pobjeći«.

Kultura? Baštinjena partizanska kultura ratovanja? Ili samo Balkan? Kao krpelj pod kožom?

1.

Koričina je planinski prijevoj između Golije na sjeverozapadu i Cincara na sjeveroistoku. Tu je bila bojišnica što su je livanjski Hrvati držali prema glamočkim Srbima u travnju 1992. Zapravo, jedan njezin dio, jer se cijela crta protezala od Poviruše na vrhu Dinare, preko Rujana i Čelebića, Koričine i Strmice do Cincara i Malovana. Sve u svemu oko sedamdeset i pet kilometara teškog terena i još teže klime. Nema dana da na tom prijevoju ne puše bura, nerijetko i do 150 kilometara na sat, pa zimi smrznu i kosti i duša. Ne možeš iz rova, jer praktički nema zaklona, sve je obrijano i golo. Ako pada snijeg, ne smiješ podići glavu, udara u oči kao da je iz pračke ispaljen. Tada čovjeku ostaje jedino utjeha da je i neprijatelj u istom sosu.

Tu je ratovao i Ante Krolo, momak iz Priluke, sela na južnom rubu Livanjskog polja. Bio je u hrvatskoj specijalnoj policiji već 1990., a prvi okršaj imao je u Pakracu godinu dana kasnije. Nakon masakra hrvatskih policajaca u Borovu Selu, vratio se u rodni kraj i otada bio više mokar i promrzao, nego suh i ugrijan. U početku mu to nije osobito smetalo, no kasnije mu je gornji dio tijela počeo gubiti elastičnost. Gotovo se ukočio. S mukom je otvarao usta, još teže gutao, a lice mu se zategnulo poput celofana na posudi za pekmez. Nije mogao okrenuti glavu, premda ga ništa nije boljelo. Kao da ga je netko od pojasa nagore zagipsao i oduzeo mu ne samo gipkost, nego i osjećaj da su to njegova leđa, njegovi vratni mišići,

njegovi obrazi. Je li se to zima u njemu tako udomaćila da nije htjela van? Otela mu čak i njegovo vlastito tijelo? I tako naplatila ceh za sve što je izdržao i podnio?

Koričina je uistinu bila nemilosrdna. I prema onima koji su se branili, kao i prema onima koji su napadali. Jedino je ponekad pokazala samilost prema sirotinji što je bježala iz Glamoča, a to su uglavnom bili muslimani. Dolazili su preko Borovca, zajedno sa stokom i onime što su mogli ponijeti. Cijele obitelji i to uglavnom noću. Vikali su – Braćo ustaše, spašavajte! – i padali na tlo od umora. Na taj način se spasilo gotovo dvije tisuće glamočkih muslimana. Te Božje i ljudske sirotinje.

Srbi su bili opijeni ratnom slavom. Vjerovali su da su nepobjedivi i da su napokon ustašama na Kupresu pokazali što ih ide. Kaznili ih za sve one Jasenovce, za ponižavanje JNA, maltretiranje domicilnih Srba i ugrožavanje srpske *nejači*. I za pobunu koju su spremali i kovali zajedno s Tuđmanom, protiv srpskog naroda i njegovog prirodnog prava da živi u jednoj državi.

Zato su tri dana nakon Kupresa udarili na Koričinu, u namjeri da livanjsku bojišnicu presjeku na dva dijela i zabiju se poput klina sve tamo do Buškog jezera. Najprije topovima, pa tenkovima i pješadijom i to s položaja udaljenih nekoliko kilometara od hrvatskih rovova. Bile su to snage Banjalučkog korpusa. Jačine jedne bojne.

Na hrvatskoj strani čekalo ih je oko sto i pedeset momaka koji su imali dva minobacača od 120 mm i još četiri od 82 mm, jedan beztrzajni top, puškomitraljez M-53 i haubicu 155 mm. Ali i Argentinca, momka koji je u ožujku 1992. ovamo došao s pedesetak boraca, uglavnom Dalmatinaca. Bio je nizak, crn i žgoljav, ali iskusan ratnik. Prošao je i hrvatska ratišta. Došao je iz Argentine gdje je ostavio ženu i petero djece. Jedni su govorili zbog avanturizma, a drugi zbog ljubavi i pravde. U svakom slučaju u Livnu je napravio još jedno dijete i to nekoj medicinskoj sestri.

Ovdašnje je momke učio vojnim vještinama, organizirao obranu i pazio na stegu. Tko je zaslužio, išao je u zatvor, a tko zaspao na straži, dobio rafal pored uha. Bio je neumoljiv, ali ne i nasilan.

S njim je došla i Nela. Mlada Bračanka od nekih dvadeset i dvije-tri godine. Kao prevoditeljica, jer Argentinac nije govorio hrvatski. Vitka i visoka, odjevena u maskirnu uniformu i s pištoljem za pojasom. Pratila ga je poput sjene i u najtežim akcijama. S vremenom je postala siva eminencija na Koričini, gotovo utjecajnije negoli on. Momci su je slušali, bila je drska i energična, ali i nekako suspregnuta. Nikad nije prevodila psovke što ih je Argentinac ispaljivao u trenucima bijesa, ali je sijevala očima kao i on.

Govorilo se da između njih postoji nešto više od profesionalnog odnosa i ratnog drugarstva. No nitko ih nikada nije zatekao u bilo kakvoj delikatnoj situaciji. Štoviše, Argentinac je uvijek spavao sam i uvijek na drugom mjestu.

Rat bez žena je kao vino bez maligana. Pa ipak su samo rijetke sudjelovale s puškom u ruci. I bile ili ludo hrabre, ili ludo okrutne. Nela je, međutim, spadala u treću vrstu. U onu u kojoj je bilo i malo muškaraca. Imala je petlju za pothvate što su iziskivali apsolutnu samokontrolu.

U početku ni sama nije bila svjesna tih svojih sposobnosti. Izronile su za vrijeme rata u Hrvatskoj. Otkrila je da je njezina ženstvenost u sferi koja nadmašuje prosječnog muškarca. U nečemu što je više od kuraže i odlučnosti, ali za pretpostavku ima i jedno i drugo. U nekoj tajni vladanja i ovladavanja. Njušila je, više instinktivno negoli razumom, da je bliže isk-
onu, da su njezina snaga i njezina ljepota u toj blizini i da iz nje izvire kao poseban dar života.

Nekoliko dana prije napada na Koričinu, Nela, Argentinac i još nekoliko momaka otišli su u Glamoč kako bi na licu mjesta provjerili s čime četnici raspolažu i kakve su im namjere. Pješke preko Crnog vrha, po terenu punom šipražja, kamenih strmina i oštarih kosa, pa preko Tisovačke livade na prijevoj Busija. Sve u svemu dvanaest kilometar gadnog hoda.

Utaborili su se na ulazu u grad, kod vrela Busija. Svi su bili odjeveni u odore JNA i naoružani. Momci, koji su odreda bili Dalmatinci, držali su stražu, a Nela i Argentinac otišli u grad.

Zima je bila na izdisaju. Vidjelo se to i po vrevi na ulicama. Vojska i civili na sve strane. I neka razigrana užurbanost.

Kad su došli do pošte, Nela je dobacila Argentinu – Vidi ta četnička govna! – i ravno u komandu. Javili se dežurnom, pa zapovjedniku. Ovaj ih primi s nonšalantnom susretljivošću – znatiželjan da što prije čuje tog stranca koji toliko voli Srbe da je došao čak do Glamoča!

Nela je na korektnom srpskom rekla da dolaze iz Beograda, da je gospodin, kojem je u pratnji, izuzetan vojni stručnjak, spreman da pomogne koliko god može. A za sebe da je iz Banja Luke i da je tamo, hvala Bogu sve bolje, jer je sve manje balija i ustaša. Onda su se raspitivali o stanju u srpskim redovima, koliko ima ovoga, a koliko onoga i što bi Argentinac poboljšao da se njega pita. Ne prenapadno, onoliko koliko stručnjaku dolikuje.

Njihov ih je domaćin pažljivo slušao, nudio rakijom i odgovarao razmetljivo, ali šturo. Na kraju im je obećao oficira koji će ih odvesti u Suhopolje gdje je bio poligon JNA, kako bi se na licu mjesta mogli upoznati s detaljima. Sutradan su tamo i otišli, zadržali se gotovo cijeli dan i tko zna koliko bi još ostali da drugo jutro nije naišla četnička patrola.

Obilazila je vrelo Busija i nabasala na stražara gdje ga nije očekivala. Iznenadeni četnik je viknuo – Stoj! – a ovaj odvratio – *Sta san!* – Četniku je to proparalo uši poput mine, pa je smjesta raspalio po uljezima. Pucnjava je bila krvava, jedan je momak poginuo, a ostali su se uspjeli izvući.

Povratak je bio ubitačan, jer su ih četnici progonili, a i mnogo je dulje trajao. Morali su stramputicom. Vratili su se s ozeblinama na ušima i prstima, ugruvani i iscrpljeni.

No Nela je bila zadovoljna. Ona je Argentinca i nagovorila da odu u Glamoč. Istina, informacije koje su donijeli praktički

su bile bezvrijedne, ali je vrijednost bila u samom pothvatu. Momci su ih dočekali kao heroje i istodobno se i sami počeli tako osjećati. – Ako su ovi bili među četnicima u Glamoču i uspjeli se izvući, što nam onda četnici mogu ovdje na Koričini, gdje smo mi doma?

Vrijeme je tog 13. travnja bilo oblačno, sa snažnim vjetrom koji je na mahove dostizao brzinu i preko sto kilometara na sat. Srpski topovi počeli su tući oko sedam sati ujutro, *poklopivši* cijelu hrvatsku crtu. To je trajalo nekoliko sati, a onda su se pojavili tenkovi. Četiri u nizu i iza njih pješadija.

Jedan od Argentinčevih momaka nekako je uspio *zoljaom* pogoditi prvi tenk i to je četnike šokiralo. Stali su, kao da se pitaju – Zar smo se tako dogovorili? – A već su bili na samo sto metara od hrvatskih rovova! Ipak su se pribrali, počeli udarati iz svih cijevi, ali se više nisu ni koraka približili.

Argentinac je to iskoristio, pa s Nelom i s još petnaestak svojih Dalmatinaca zaobišao njihov lijevi bok, udarivši s leđa kao motikom po bundevama. Tridesetak četnika ostade prikovana uz zemlju, a ostali pobjegoše zajedno s tenkovima. Nekoliko sati kasnije još su jednom napali, ali samo pješaštvom, koje su branitelji dočekali ojačani za jednu sat-niju što je dojurila iz Priluke i za jedan vod specijalne policije iz Prisapa. Oko četiri poslije podne četnici su se definitivno povukli.

Nela je sjela u zaklon i zapalila cigaretu. Odjednom ju je probolo u trbuhu, a glavom proletjelo – Evo, dolazi... Imam li?... Pa neću valjda morati zbog toga u Livno!?... – Baci pogled na bojno polje koje joj se učini nekako nestvarno zbog praznine što ga je ispunila. A još prije nekoliko časaka bilo je poprište sukoba ljudskih volja i planova, sitnih i krupnih lukavstava, krvava demonstracija ljudske naravi što se ponosi mrtvima i proklinje žive. Što je to u čovjeku?

Kemija? Hormoni? Strah i bijes koji nas obuzmu pa signaliziraju višem dijelu mozga da je tu negdje opasnost, ugroza? A on onda, kao kakva kemijska retorta, proizvede agresiju? Takoreći mimo naše volje?

Ili je sve ipak samo misterij, pa jedino Bog znade i sudi, a čovjek djeluje, jer je tako zapisano? Pa i ubija? Ako je to cijena života? Ili čak ljubavi prema bližnjemu?

Osjećala je da se sve više zapliće u misli, pa otpuhne dim i pogleda još jednom tu pustopoljanu na koju je padao sumrak. I procijedi – Četnik je četnik, nema se tu što misliti! – I lagano spusti ruku na trbuh, pomislivši – Pa neću valjda morati u Livno!?

2.

Na južnoj strani Livanjskog polja nalaze se Gornji i Donji Rujani. Priljubljeni uz samu Dinaru, ispod vrha Poviruše. Ime su dobili po biljci ruj što raste na obroncima planine u obliku grmića. Ljudi su je upotrebljavali za štavljenje kože i to osobito ovčje i kozje. Posebno je cijenjen žuti ruj, s istim takvim cvjetovima iz čijeg se osušenog lišća mljevenjem dobiva žućkastozeleni prah, prikladan za najfinije štavljenje, osobito kože koja se boji.

Ljudi su pak dobili *ime* po tikvama što su ih nekoć sadili i koje su ovdje bolje uspijevale negoli u selima na sjevernom rubu Polja. *Tikvari!*

Za uzvrat, *tikvari* su one na sjeveru prozvali *prgari*. Jer su pržili ječam – *prgali ga* – i od njega spravljali kavu koju su rado pili oko četiri-pet poslije podne.

Srbi opet jedne i druge zovu – *šokci*. Valjda zato što između sela *tikvara* i *prgara* u prosjeku nema više od šest kilometara.

Za Gornje Rujane bio je to tih i miran dan. Ni psi se nisu čuli. Samo su oblaci nalegli na Dinaru. Na groblju se okupila jedino rodbina i suborci. Zbog straha od srpskih granata. Kao da se žure Bogu isporučiti još jednu dušu. Vrijeme je takvo. Ima ga jedino za čekanje. Pa kad smrt dođe, požuriš i opet čekaš.

Iliju Papića, osamaestogodišnjeg momka pogodila je granata tjedan dana ranije. Umirao je dugo i u mukama. Sad ga sahraniše i hvala Bogu da je tako. Ljudi su se razišli, gotovo bez riječi, jedino je netko tiho dobacio – Imali smo sreću!

Za to vrijeme u Čaprazlijama, Sajkovićima, Crnom Lugu, Vrbici, Bojmutu, sve tamo do Grahova, vladala je sajmišna užurbanost. Četnici su dovlačili teško naoružanje, šleperе, pekli odojke i pili rakiju. Bilo je tu i *Belih orlova*, *Arkanovaca* i *pančevačkih specijalaca*, ali glavnina ljudstva bili su domaći Srbi.

Nije nedostajao ni general Mladić. Bio je sa svojim oficirima. Najprije je popio nekoliko ljutih, malo se šalio a onda zagrmio – Šaka ustaša! – Ponovi to još jednom, samo glasnije, pa drekne – Oću da sutra tu gamad pregazite kao govna! Razumeš!

Potraži pogledom pukovnika Lisicu i dometne – Bio si, bre, dobar na Kupresu, ali je tamo stvar usro onaj Galić! Trebalo je to brže, efikasnije. Ovde toga ne sme da bude. Čast otadžbine je u pitanju. I srpske vojske! – Prostrijeli ih očima i nastavi – Oću sutra da popijem kafu u Livnu. U hotelu Dinara! I nema pljačke prije nego se obavi poso! Lično ću da ... majku svakomu ko usere! Razumeš!

Drugi dan ujutro, 23. travnja 1992., otpočela je odlučujuća bitka na livanjskoj bojišnici. Srpske su snage udarile iz pravca Bosanskog Grahova i to istodobno na Donje Rujane, na jugu, i na Čelebić, na sjeveru. Najprije topovima. Iz Pržine haubicama 155 mm i dalekometnim topovima 130 mm. A iz Vrbiце haubicama 105 mm. Bila je to kanonada kakvu Livanjsko polje nije doživjelo. Izravno po prvoj crti obrane, ali i po okolnim hrvatskim selima. Nije se moglo podići glavu, nije se imalo čime uzvratiti. Mnogi su momci prvi put osjetili blizinu smrti, rat o kakvom nisu razmišljali. Strah i panika uvukli su se u kosti.

Krenuše tenkovi, a za njima pješastvo. Jedna tenkovska kolona išla je južnim rubom Polja, cestom iz pravca Sajković-Čaprazlije, imajući na nišanu Donje Rujane, a druga se

valjala sjevernim rubom, iz pravca Bojmunte-Vrbica, udarajući na Čelebić. Nisu išli Poljem što se rastegnulo između te dvije komunikacije, jer ono nije dobro ni za napad, a ni za obranu. Premda je ravno i naoko pitomo, osobito u kasno proljeće kad se zažuti a rijetki šumarci zazelene, teško je i podmuklo. Močvarno, blatno, išarano ponornicama, a sada i minama. A ni sama širina polja nikome ne daje prednost. Doduše, Hrvati su iskopali nešto rovova, osobito kod Čelebića, ali to je više bilo iz revnosti i nedostatka vojnog iskustva, negoli iz operativno-taktičkih razloga. Jer kao što je loše za poljoprivredu, Polje je loše i za ratovanje.

Jure Granić je bio zapovjednik prvog sektora obrane – tamo od Poviruše, pa niz Dinaru do Vučje Glavice i tzv. *pletanog rova*, preko Podstrane, zaselaka u Donjim Rujanima, brdašca što se zove Kurića Glavica sve negdje do sredine Polja. Paralelno s rječicom Jarugom, no ponešto odmaknuto od nje.

Imao je dvadeset dvije godine, ali je djelovao starije, jer je bio prava gromada od čovjeka. Prošao je sva hrvatska ratišta, od slavonskog do ličkog i zadarskog, a u prosincu 1991. ranjen je kraj Gospića, u selu Lipa. U bedro i stopalo. Mjesec dana se liječio, pa natrag u postrojbu. Poslije se vratio u svoje rodne Lištane, i sada je bio tu.

Zdvojan u zapovjedništvu u Gornjim Rujanima. Iz Livna je stigla zapovijed da Donji Rujani ne smiju četnicima u ruke ni po koju cijenu. A izviđači s Poviruše dojavili da su Srbi krenuli s jednom tenkovskom bojnom i jakim pješastvom ravno na prvu crtu.

Istodobno je primio i izvješća da neki vojnici napuštaju robove i bježe prema Sinju. Pa iza deset sati potvrdu od svog diverzanta-izviđača Zorana, da su prvi tenkovi već kod Jaruge, ispred Kurića Glavice.

Što da radi? Znao je da Zoran ne paničari, da je iskusan i da poznaje Dinaru kao svoj džep. Iako je prije rata bio pomoćnik, planina je bila njegova opsesija. Snalazio se u njoj kao divljač. No sada ni to nije pomagalo. Neki Mladićev vezist ubacio

se na njegovu frekvenciju i gotovo zapjevušio – Zoki, Zoki, znam ja gdje si, nabit ću te na kolac!

I već su četnici u Podstrani. Dvadesetak momaka bježi iz podruma, jer nemaju s čime uzvratiti tom raspojasanom čeliku. Tenk tuče topom i mitraljezom. S nekih pedesetak metara udaljenosti. Svaki put kad ispali plotun, izriga vatru poput munje, okrene kupolu, zaškripi gusjenicama kao da kosti lomi i zaurla motorom. Prvi mrtvi i ranjeni valjaju se u krvi. Zoran i ostali se izvlače, bježe na Dinaru, prema *pletenom rovu*. Samo dim, barut i taj čelik što oduzima dah.

Juru hvata i bijes i malodušje. Očaj kakav nije osjetio ni u Vukovaru ni u Gospiću. A tamo je bilo strašno. Tamo se ginulo kao nigdje, ali tamo nije bio zapovjednik koji mora spašavati svoje borce, ljude i njihove kuće, sela.

Zoran dojavljuje da dio momaka u *pletenom rovu* ne djeluje, da samo viču – Ubit će nas, zaklat će nas! – i da je pitanje vremena kad će odmagliti. A onda i vijest da su četnici s tenkovima i transporterima već nadomak škole...

Učini mu se da bi najbolje bilo da odmah izda zapovijed za opći juriš. Pa neka svi izginu, samo da ova agonija prestane. Da se riješi tog osjećaja nemoći što ubija strašnije i od granate i od četničkog noža. Jer izjeda dušu, i rastače fiziologiju.

Glavom mu proleti – Mario Nađ! – i isto tako ispari, pa – Možda ipak? A što mogu izgubiti? – i on dreknu – Dovedite mi malog!

Taj je sedamnaestogodišnji momak uoči Uskrsa došao ovamo zbog cure. Bila je iz nekog sela u okolici Buškog Blata. I on se na toj relaciji muvao. Navraćao je i u zapovjedništvo u Gornjim Rujanima, u kuću Bože Vidića. Rekao da je iz Osijeka, da je ratovao u Nuštru i da dobro rukuje maljutkom. I da sve ima sa sobom. – Ako vam zatreba, tu sam!

Jure je klimnuo glavom, ali više iz ljubaznosti. Momčić je bio nizak, dječaćkog lica, gotovo kao curica. Uz to još i sitan. Nije se ni brijao, pa se ovome činilo da bi mali prije trebao

njega, negoli obrnuto. Ali sad nije imao što izgubiti. Mario je bio posljednja nada. Ili samo očajničko kupovanje vremena? Dok nešto pametnije ne smisli, dok se ljudi ne saberu i Bog ne pomogne?

Mario dojuri u džipu, javi se Juri, pa s maljutkom na Dinaru. Autom dokle je išlo, a onda sa šoferom, koji mu pomogne nositi stvari, pješice do jedne kose udaljene zračnom linijom od središta Donjih Rujana kojih devet stotina metara. Selo je ležalo kao na dlanu, a s njim i tenkovi koji su udarali po hrvatskim momcima što su se još tukli. Transporter se već dovikao do same škole, a s njime i četničko pješaštvo. Za njima ostadoše mrtvi, a među ovima i Iko Jureta. Starac od sedamdeset godina. Preokrenutih džepova i prerezana vrata.

Činilo se da je sve gotovo, da je bitka izgubljena, da je na redu još samo konačna egzekucija.

Bilo je podne.

Mario postavi lanser, kao da ga se sve to ne tiče. Mirno i koncentrirano. Ispali maljutku i spretnim pokretom ruke konfigira putanju. I T-84 bi pogođen.

Posada iskoči kao štakori iz broda koji tone, sukne plamen, a za nekoliko minuta odjekne i eksplozija. Smrtonosni čelik u hipu se pretvori u neupotrebljivu olupinu. Mario promrsi – Tako je! – potrči prema džipu, uskoči u nj, pa u zapovjedništvo.

– Uništio sam tenk – raportira Juri kao da pripovijeda o berbi grožđa. Ovaj ga pogleda s nevjericom i ponovi – Tenk!? – a Mario dobaci – Idem natrag!

Opet nacilja i pogodi transporter koji samo što nije nalegao na školu. Ravno u najosjetljivije mjesto. Sukne plamen i u trenu proguta čelik i njegovu utrobu – svih dvanaest vojnika.

U isto vrijeme, kojih stotinjak metara dalje, u Avliji bitka prsa o prsa. Tuku se domaći borci kojima je u pomoć dojurio jedan vod Druge gardijske brigade HV-a, te nekolicina Vinčočana. Zapravo momci koji su porijeklom bili iz ovih kra-

jeva. Mlate četnike i na juriš zarobljavaju tenk, koji se zapleo među kuće u blizini pravoslavnog groblja. Za nekoliko minuta na njemu je i hrvatska zastava, četnici posustaju i na kraju se u neredu povlače. Hrvati dobiše krila, crta se počela stabilizirati, u demoralizirane vraćati kuraža. Bitka se okrenula.

Na uzvisini iznad sela Provo, kojih pet kilometara od Rujana, general Mladić i pukovnik Lisica nijemo su promatrali taj slom, tu vojsku što su je u bijeg natjerali junaci iz Avlije i onaj golobradi momčić iz Osijeka. To hrvatsko srce kojemu se možda i Svevišnji umilostivio.

– Majku im usranu! – procijedi bijesno – Zapamtit će oni mene! I prostrijeli Lisicu ljutitim pogledom.

U međuvremenu hrvatski su borci već na Kurića Glavici, na samom izlazu iz sela. Tjeraju posljednje četnike što u kamione ubacuju mrtve i ranjene i bježe u Čaprazlije i dalje za Grahovo.

Neki hrvatski borac odmakne deku obješenu na ulazu u zemunicu, iskopanu na tom brdašcu, i ubaci bombu. Za svaki slučaj, ako je možda koji četnik zaostao. U trku, gotovo reda radi.

Tu su inače bili dobro utvrđeni rovovi iz kojih se moglo lijepo kontrolirati cestu što je ulazila u selo, kao i dio polja ispred Jaruge. No kad su se pojavili srpski tenkovi, momci koji su bili tu, pobjegli su u zemunicu i tamo se pritajili. Njih šestorica. Mrtvi od straha i gotovo paralizirani.

Četnici nisu ništa primijetili, samo su pretrčali preko brdašca i usput u zemunicu ubacili bombu. Za svaki slučaj, ako je koji ustaša zaostao. Nisu imali pojma da je zemunica iskopana u obliku slova *L*. I da bomba ne može dohvatiti nikoga ako je u drugom kraku.

Oni unutra samo zacviliše – Sranje! – i još se tješnje stisnuše u kutu. Osluškivali su škripu tenkova, detonacije i štektanje mitraljeza, ne znajući što se događa, tko koga goni i gdje. Sati su prolazili, a oni nisu znali ni što bi ni kako bi. Kao poklopljeni ispod kazališnih dasaka.

Sada, kad su i Hrvati ubacili bombu, jednom momku, koji je htio izvidjeti može li se u tom metežu išta razabrati, šrapnel je odnio uho. Počeo je krvariti, momci su se zabrinuli i nekako naslutili da je možda trenutak. I istrčali napolje s uzdignutim rukama, vičući – Mi smo vaši, ne pucajte! Vaši smo!

Imali su sreću.

A sreću je imao i Jure. U prvi je mah mislio da je poginulo petnaest momaka, jer je i ovu šestoricu iz zemunice računao u mrtve.

Što se četnika tiče, može se samo nagađati. Svoje su mrtve odvezli sa sobom, no svakako ne manje od četrdesetak. A ranjenih barem dvostruko više.

Čelebić je selo na sjevernom rubu Livanjskog polja, nasuprot Rujanima. Rastegnuto je duž ceste što spaja Livno i Bosansko Grahovo. Kojih dva kilometara, ali malo uvučeno, tako da i jest i nije uz cestu. Kuće su pretežno od kamena, jer ga ovdje ima i previše. Pa da ga ne bi odvozili, nakon što raščiste teren za gradnju, ljudi ga upotrijebe. Nisu to neke raskošne kuće, ali djeluju pristojno i pomalo mediteranski. Pola pripada Hrvatima, pola Srbima, s time da su Hrvati bliže Livnu, a Srbi bliže Grahovu.

Negdje krajem ožujka Srbi su napustili Livno, a otišli su i iz Čelebića i drugih sela gdje su bili izmiješani s Hrvatima. Samo je poštar iz Bojmunta redovito dolazio, idući u Strupnić, drugo selo od Čelebića prema Livnu. Bio je to neki sredovječni Srbin s brkovima. Na kontrolnom je punktu kratko pozdravio i produžio. A onda je nakon pada Kupresa i on prestao dolaziti.

Kad je general Mladić udario na Rujane, istodobno je jednu tenkovsko-pješadijsku kolonu poslao i na Čelebić, u nakani da probije obranu na jednom ili drugom pravcu i Hrvatima zađe za leđa. Računao je da bi uspjeh, bilo u Rujanima, bilo u Čelebiću, demoralizirao hrvatske branitelje na drugoj strani i da bi se razbježali čim bi dočuli da su tenkovi

iza njihovih linija. No dogodilo se nešto sasvim drugo. Pukla je veza između ta dva sela i više se nije mogla uspostaviti, pa ovi dolje nisu znali što se događa gore, kao ni obrnuto. Svatko se na svom sektoru bojišnice borio kao da je sam na svijetu. Nekako sukladno klimatsko-zemljopisnoj činjenici da kad u Rujanima puše jugo, u Čelebiću se ne osjeti ni dašak vjetra, a kad u Čelebiću puše bura, makar i brzinom većom i od sto kilometra na sat, u Rujanima je tiho i mirno.

Bonzo se upravo vratio s linije i s momcima se odmarao u Kovačićima, selu što se nastavlja na Čelebić, u pravcu Livna. Imao je dvadeset tri godine, završio ugostiteljsku školu, pomalo radio, a još više igrao nogomet. Poluprofesionalno u nekom lokalnom klubu. Sada je bio zapovjednik bitnice bestrzajnih topova 82 mm. Ti su topovi, ako su dobro postavljeni, precizni kao snajperi i ubojiti poput kumulativne mine ubačene u tenkovsku kupolu. Nema tenka koji može proći cestom a da ga bestrzajac ne skinе ako mu je u dometu. Bonzo je jedan takav bestrzajac imao na položaju iznad Čelebića, uzvisini s koje se lako kontrolirala ne samo glavna cesta, nego i šire područje. Druga dva topa bila su u skladištu u Kovačićima. Zašto su bila tamo, a ne iznad sela, nitko nije znao, pa ni sam Bonzo. Istini za volju, nije mnogo ni razbijao glavu zbog toga. Nije bio zapovjednik sektora, nije imao ratno iskustvo, pa nije ništa ni pitao. Za to je bio nadležan neki Nikolić, momak koji je došao iz Hrvatske, organizirao obranu i zapovijedao.

Taj je Nikolić sada dotrčao do Bonze i njegovih momaka u Kovačićima i s vrata viknuo – Marš na položaje! – Bonzo zbunjeno odgovori – Pa upravo smo se vratili iz smjene! – no ovaj drekne još žešće i ovi krenuše.

Vukli su se pod kišom granata i rasprskavajućih metaka kao tati koji ne znaju s koje ih strane gone policajci. Ipak nekako dođoše do položaja. Brzo pregledaju top i ustanove da je sve u redu. Mehanizam za ispaljivanje i ostalo. A onda netko zapita – Gdje su granate? – Nastade tajac. Bonzo se

izdere – Pa to nije moguće! – a kroz glavu mu proleti – Sigurno su ostale u Kovačićima s ona druga dva topa!

Opsuje život i onog Nikolića, pa u rov. Više nije imao kamo. Tenkovi su već bili nadomak kontrolnom punktu.

Iz rovova što su ih krajem ožujka iskopali u Polju, hrvatski su branitelji počeli uzvraćati.

Ubrzo cestom dojuri golf i iz njega iskoči ljudina. Ravno među njih. Bio je to Ferdo Sučić, momak koji je prošao ratišta od Vukovara do Gospića.

Snažan kao da je od stijene odvaljen, ali i spretan, premda je bio visok. I hladne glave. Smirivao je ljude samom svojom nazočnošću.

Kad su padale granate, mirno je išao cestom kao da ga se to ne tiče. Možda je statistički bio u pravu. Šansa da baš njega pogodi nije bila prevelika, ali je njegova gesta imala gotovo mitološki učinak. Ljudi su počeli vjerovati da im se ništa ne može dogoditi samo ako je Ferdo tu. Jer on znade i može, a i granate bježe od njega.

Dojurio je iz Livna gdje se upravo spremao na put za Veliku Goricu kraj Zagreba. Išao je prijatelju u krstítke, no slučajno ga je sreo rođak i rekao da tenkovi idu na Čelebić. Smjesta je okrenuo i evo ga tu.

– Sad ćemo ih! – viknuo je čim je uletio u rov. Kao da se radi o nekom poslu, a ne o tenkovskoj koloni koja nasrće na rovove iskopane na lošem mjestu. Iz kojih se doduše može braniti, ali teško obraniti.

Na sreću, s druge strane ceste, u samom selu, bili su Vinkovčani. Noć prije samoinicijativno ih je doveo Ante Damjanović, momak iz Čelebića koji je također ratovao po Hrvatskoj.

Takvih kao on bilo je nekoliko stotina. Krajem 1991. otišli su u Kumrovec, pa od tamo u različite postrojbe HV-a. Tukli su se za Hrvatsku kao za rodnu grudú. I to im se sada vraćalo s kamatama. Naučili su ratovati i, za razliku od većine domaćih momaka, bili prekaljeni borci, koji su na rasprskavajuće

metke odmahivali rukom, a tenkove dočekivali *osama* i *zoljama*. Kao da imaju posla s malo nezgodnijim bagerima. Uz to, stekli su i brojna poznanstva, pa su sada s njima ovamo došli i dečki iz Hrvatske.

Doduše, ovi Vinkovčani i nisu bili pravi Vinkovčani, samo su se tako zvali, budući da su došli iz Vinkovaca. Među njima je bilo Engleza, Iraca, Iračana, Francuza, momaka iz Rame i ostalih krajeva BiH. Sve u svemu njih petnaestak.

Namjeravali su minirati prilaz Čelebiću s grahovske strane. Zapravo postaviti poprijeko ceste brodske mine. Ovdje su ih zvali livanjske atomske bombe.

Te grdosije, napunjene sa 150 kilograma eksploziva, odnekud je dovukao momak po nadimku Zima, a prvi put su bile postavljene na poziciji Jelovac-Mekote, koji kilometar iza Koričine. U slučaju da četnici probiju liniju. Sada su nešto slično htjeli napraviti i tu, ali neprijatelj je bio brži.

Jedan tenk T-55 probio je hrvatsku crtu i našao se pedesetak metara iza rovova. Iza njega su bila još tri tenka, svaki na razmaku od dvadeset i pet metara. Tukli su topovima i mitraljezima. Granate su tako izrovale zemlju da su neki rovovi bili posve zatrpani. Momci su još pružali otpor, ali i uzimali.

U selu su gorjele kuće. Na sreću prazne. U njima su bili jedino Vinkovčani i stari Majić. Imao je preko sedamdeset godina, ali još donekle u snazi. Nije se dao, htio je ostati s vojskom.

– Kakva evakuacija, ja ostajem tu! – vikao je dok ga nisu pustili na miru. Sad je nekog ranjenog momka vozio u tačkama do *Hitne pomoći* što je dojurila iz Livna. I galamio – Kakve granate, tko ih se boji!? – Kad je i to obavio, kleknuo je ispred ruševina svoje kuće i molio Boga da pomogne njegovom narodu.

A onda jedna, pa druga sretna ruka, i u samo nekoliko minuta Hrvati uništiše četiri tenka. Četnici su stali, ali nisu odustali. Još su se tukli, jer su htjeli izvući tenkove. Ferdo skoči iz rova i vikne nekom momku pokraj sebe – Daj taj snajper, vidiš

da onaj tuče s groblja! – Istog časa pade natrag, pogođen tenkovskim mitraljezom. Ravno u obraz. Djelić sekunde bio je još pri svijesti. Začudi se kako razgovijetno vidi plamen koji je suklljao iz pogođenih tenkova. Glavom mu proleti – Glavno da nisam zarobljen! – i mrak. Težak poput olova.

U trenu rovovima prostruji – Ferdo je poginuo – a onda i nevjerica – Ne, to nije moguće! – pa malodušje i panika.

Momci se počеше izvlačiti, a s izmakom dana i ostali. Čelebić ostade prazan. Četnici pobjegoše prema Grahovu, a Hrvati do Kovačića. S jednim zarobljenim tenkom, i to onim što je uspio probiti hrvatsku liniju na kontrolnoj točki.

Jedino Bonzo i momci ostadoše do debelog mraka na položaju iznad sela. Ne ispalivši ni metka. Na kraju se i oni povukoše. A s njima i četrnaestogodišnji Miroslav. Srbin kojemu je umrla majka, a otac se ponovo oženio. Ostao je u selu kad su otac i maćeha pobjegli u Grahovo. Nije htio s njima. Otada su se svi brinuli za nj, hranili ga i pomagali mu. A on bio s hrvatskom vojskom kao sa svojim. I sada, u ovom mraku, u ovom rasulu i neizvjesnosti. Jer nitko nije točno znao što se zapravo dogodilo.

Jedan dio četnika, koji je po svemu sudeći zaostao zbog pljačke, ušančio se u Čelebiću i drugo jutro izginuo kad je Plavi sa svojim momcima ponovno zauzeo crtu. Oni drugi, što su pobjegli prema Grahovu, u selu Korita – onom istom što ga je 1941. zapalio četnički vojvoda Bogunović – ubiše jedine stanovnike koji su tamo još živjeli. Starce Mandu i Matu Vulića. I zapališe njihovu kuću.

Kad su se vratili u Grahovo, naletjeli su na pukovnika Lisicu. Čekao ih je bijesan i uzrujan. Vikao da su kukavice i rulja. Da nisu vojnici, jer ih je pobijedila šaka ustaša.

A onda zaurlao – Marš ovamo, da narod vidi kakva ste govna! – Pa im naredio da se skinu. Do gola. I to u središtu mjesta. O čemu su i novine pisale.

3.

Dinara je poput žene. Moćna i tajanstvena. Cijeli jedan svijet. Skriven i prikriven. Istodobno na dohvat ruke, a tako dalek.

Doduše, iz daljine se doima kao kakva kamena gromada, obrasla šumom i išarana proplancima. S golim vrhovima što se zimi utapaju u oblake. Ili bliješte na suncu poput golemih kristala. Jednostavno, kao planina, kakvu bi čovjek nacrtao.

Ali kad zakoračiš u taj svijet, kao da uđeš u labirint. Udoline i proplanci izmjenjuju se bez konca i kraja. Ako si vjerovao da do vrha ima samo koji kilometar, sad znaš da su to mnogi i mnogi kilometri. Kroz gustiš i šumarke crnog i bijelog graba. Kržljavog i grmolikog, ali žilavog. A onda kroz bukove šume i na kraju, pri vrhu, kroz stoljetne jele. Ali stalno gore-dolje. Bez predaha.

Po debelom snijegu planina se čini još moćnijom. Grane su okovane ledom pa se za njih ni uhvatiti ne možeš. Sretan si ako naiđeš na tragove vepra – papak otisnut u snijegu i kraj njega malo smrznute mokraće. Barem znađeš da nisi sam u tom nedokučivom i opasnom svijetu.

Jedino je za magarca Dinara planina kao i svaka druga. Šuti i tegli, strpljivo i uporno. Ako ga ne pretovariš, za njega je to samo malo dulje putovanje. Pritom mu je dovoljna i najuža staza, samo da trbuhom ne zapne za granu. I čovjek, koji s tim Božjim stvorom znade postupati.

Kad je počeo rat, Dinara se pretvorila u poprište. Iskopani su rovovi, utvrđene crte. Ali planinskih putova i cesta nije bilo. A ni konja. Nekoć su, doduše, uzgajani na Livanjskom polju, no sedamdesetih ih je *istriježila* Njemačka. Ljudi su počeli kupovati traktore. Konj je postao skup i suvišan.

Tako ostadoše samo magarci. Možda desetak, petnaest, ne više. Kao uspomena na prošla vremena, jedva kao potreba.

Ali sada opet dobiše na važnosti.

U Podstrani, u Donjim Rujanima, bilo ih je pet. Na planinu ih je vodio Jurin stric Marko. Zvali su ga Katolik, bio je već u dobrim godinama, ali i dalje snažan. Kao i svi tamošnji Granići. Gromada od čovjeka, preko dva metra.

Nije bio ni u jednoj postrojbi, ali je nosio uniformu, jer je to za njega bilo pitanje časti. Tražio je i najbolju pušku, iako nikada nije pucao. Htio je izgledati kao vojnik, od glave do pete. Da ga domaći uvažavaju, a četnici da se grizu.

Magarce su na planinu vodili i drugi, ali nitko toliko često i tako revno kao on. Išao je i do same Poviruše, na sam vrh. Potrajalo bi cijeli dan, no provijant i oprema su stizali na određite. Vojnici su bili zadovoljni, a Katolik zahvaljivao Bogu što je sve to doživio.

Prošlo je dva mjeseca od bitke u Rujanima. Magarci su odradili svoju redovitu šihitu i sada su čekali na vodu, da se rashlade. Vrućina ih je cijeli dan pržila, kako već priliči kraju lipnja. A onda se prolomi nebeski prasak i granata, što su je četnici odnekud ispalili, padne ravno u dvorište.

Ljetni se smiraj u čas preobrati u paklensku kakofoniju, u zvuk što ga nijedno biće osim čovjeka ne može podnijeti. U potpunu sludenost. Četiri životinje ostadoše na mjestu mrtve, a peta odleti u štalu, tražeći bilo kakav zaklon. Sigurnost od tog ljudskog pakla. Tih strašnih zvukova, tog mirisa.

Magarac se svom silinom zabio u betonski trap. Htio se uvući u njega, nestati u njemu. Uspio je samo dopola. Kao čep što dalje ne ide u bocu. I ječao tako ugruvan.

Ljudi ga pokušase osloboditi, vukli su ga na sve moguće načine, zadavali mu novu bol, ali nije išlo. Kao da se prikovao za taj vražji beton. Na kraju ga nekako iščupaše. Polomljenog i izranjavanog. Mrtvog od straha. Beznadno, životinjski.

Kad čovjeka shrvaju strah i panika u njemu ipak ostane neki kompas. Neko zrno razuma što ga čuva od posve ludih koraka. Može bježati, može biti prestravljen, ali rijetko će mu se kad dogoditi da skoči s mosta u dubinu. Nekako i u najvećoj sludenosti znade da je to pogrešno, pa bira manju ludost.

Kao Dane Berić iz Golinjeva. Mogao je biti Katolikov vršnjak. Za komunizma je vikao – Živjela Hrvatska! – i u znak pobjede podizao dva prsta u zrak. Zbog toga je završio u mostarskom zatvoru. Čim su ga pustili, na autobusnoj je stanici demonstrativno poljubio »svetu hrvatsku zemlju«. I opet završio iza brave.

Sad je i on, slično kao Katolik, pomagao koliko je mogao. Vojnicima je na položaje nosio sendviče i bureke. I dodijao svakome tko je imao kafić ili para, jer je uvijek nešto tražio.

– Evo, dolazi Hrvatska, pa daj i ti svoj dio!

Isti dan kad je u Podstrani granata dokrajčila magareću logistiku, četnici su udarili i na Goliju, planinu na sjevernom rubu Livanjskog polja. Dane je upravo došao s porcijom svježih bureka za vojnike. No uspaničio se kao nikad.

Sa svakom granatom sve je više drhtao. Na kraju skoči i pobjegne glavom bez obzira. Dospio je jedino dobaciti vojnicima – Fućkaš Hrvatsku, spašavaj glavu!

Ali nije završio u trapu, nego za šankom u Livnu. Da se sabere. Kako priliči čovjeku.

Četnici su pobili magarce, ali više nikada nisu udarili kao 23. travnja. Možda i zato što je general Mladić shvatio da se ne može pouzdati u svoje obavještajce? Prije napada su mu govorili da će ustaše pobjeći čim vide tenkove, a to se ipak nije dogodilo.

Ili pak zato što su domaći četnici, koji su tvorili glavninu pješaštva, nasjeli vlastitoj propagandi? Glasinama kako ih tamo čekaju zadržte ubojice i zločinci, spremni na povijesni revanš. Pa kad se ustaše nisu razbježale, razbježali su se oni.

Ili zato što je došao brigadir Ante Gotovina. Bivši legionar, komandos i legendarni zapovjednik sa slavonskog ratišta? Čovjek koji je sa sobom donio novi duh i vojničku stegu. Uvezao bojišnicu, od Poviruše do Malovana, tako da je funkcionirala kao jedinstven organizam. Zadržala stabilnost, a dobila fleksibilnost.

Bilo kako bilo, snage su brzo izjednačene. Hrvati su nabavili dovoljan broj topova i ostalog oklopa i mogli su parirati *ratnicima plotuna*. Zbog toga se livanjska bojišnica pretvorila u poprište topničkih duela i povremenih diverzantskih akcija, ali više nikad u poprište srpskih tenkovsko-pješačkih ofenziva.

To je bilo moguće i zato što se stara kolektivna nesreća pretvorila u sretnu okolnost. Svi oni koji su otišli trbuhom za kruhom – a najviše je Hrvata emigriralo upravo iz tog kraja – pomagali su i kapom i šakom. U kratko vrijeme u blagajnu HVO-a slilo se više desetaka milijuna njemačkih maraka. Hrvatski vojnik dobio je gotovo sve što treba, a brigada *Petar Krešimir IV.* dovoljno ljudi da pokrije onih sedamdeset i pet kilometara bojišnice. Pušku u ruku uzeli su i mnogi povratnici.

Osim toga u Dinaru su ušli *katapilar* i radni vod. Počeli su praviti putove. Ponekad i pod kišom granata, no do zime je napravljeno oko dvadesetak kilometara planinskih cesta. Otada su se topovi bez problema mogli premještati na potrebne pozicije, a tenkovi doći od Odžaka, sela kod Buškog jezera, sve tamo do Poviruše, a da ih četnici ne primijete.

Hrvati dobiše krila. Dinara postade njihov dom. Pribježište i polazište.

Jedino više nije bilo magaraca, tih korisnih i ubogih stvorenja.

Posavina

*Preludiranje generala Stipetića i
oraško-brčanski kontrapunkt*

I.

Zašto je pala Posavina? Zbog izdaje? Deala? Loše organizirane obrane? Slabe vojne discipline i domobranskog mentaliteta? Ili zbog političkog nereda i slabog odaziva vojnih obveznika? Napokon, je li se uopće mogla obraniti? Je li srpska vojna sila bila takva da šanse nije ni bilo? Pa još ta konfiguracija terena, suzdržanosti muslimana?

Naslušao sam se priča u kojima su te i takve tvrdnje obrazlagane s uvjerljivošću i emocijama kojima se teško oduprijeti. Što je i razumljivo, jer malo je gdje rat bio tako krvav. I malo je gdje stradalo toliko Hrvata. Čak tri tisuće! I to uglavnom vojnika!

Doduše, neki obavještajni podaci govore o gotovo upola manjem broju. No to su podaci samo za 1992. i to ne za cijelu, nego do pada Bosanskog Broda, dakle, do 6. listopada. Iako taj datum markira gubitak Posavine, ona ipak nikada u cijelosti nije pala. Održalo se Orašje, te hrvatski prostori ispod Brčkog – tzv. Ravne-Brčko. A tu je rat trajao do primirja uoči Daytonskog sporazuma (1995.), bio jednako krvav kao i ubitačan, s mnogo žrtava na obje strane.

Naravno, to ne umanjuje tragediju bitke za Posavinu, jer ona nije samo u mrtvima nego i u stotinama tisuća živih, prognanih i iskorijenjenih. Hrvatska i muslimanska nacionalna mora. Posebno hrvatska – jer podjednako pritišće obje obale Save.

Zbog toga sam učinio sve da saznam što se uistinu dogodilo. To znači da sam i tu, kao i drugdje, obišao teren, samu bojišnicu

i ključne kote. Bio u mnogo sela i razgovarao s brojnim svjedocima i akterima ključnih događaja. Naravno, pročitao sam i ponešto knjiga, publikacija, brošura, sve ono što čovjeku približava kraj, njegove ljude, tradiciju i te ratne godine. Pregledao sam više od tisuću stranica dokumenata SIS-a, SZUP-a, te zapovjedi, izvješća, informacija – i to od razine brigade do razine zapovjednika Slavonskog bojišta – vezane za te kritične dane od ožujka do listopada 1992. godine. Iz svega toga za me je proizašla prilično jasna slika o tome zašto je pala Posavina kao i odgovor na pitanje, je li tako moralo biti.

Ali jesam li time došao i u posjed istine? I što je uopće povijesna istina? Ona koju ispisuju pobjednici, ili ona koju pamte gubitnici? Ili su to predrasude bjelosvjetskih moćnika, umotane u svjesne i podsvjesne interese i političke atavizme? Ili možda teorije stratega koji često puta ne uzimaju u obzir važne detalje? Ili pak ono što su događaji ispisali u dušama ljudi kao njihovu vizuru, njihovo iskustvo, njihovu istinu? Onu u kojoj će odgajati svoju djecu, a ova opet svoju, sve tamo do nekog budućeg sraza ili zle kobi, programirane baš tom, a ne onom oficijelnom ili učenom istinom? Dakle, povijesna istina kao svjetlo što prodire u zamračenu kuću i otkriva se pogledu zavisno od toga gdje čovjek stoji i kakav vid ima? I kakvi ga motivi i kakve traume obilježuju? Za razliku od drugih stanara tog mračnog zdanja?

Jednu od svojih istina o padu Posavine iznio mi je i admiral Domazet. Svodi se na nekoliko tvrdnji. Prva: Posavina se ne može promatrati zasebno, izvan ukupnih ratnih događanja u Bosni i Hercegovini. U početku ona u srpskim planovima nije bila ključna strateška točka. To su bili Kupres, Livno, dolina Neretve i, dakako, Sarajevo kao poseban slučaj. Srbi su htjeli staviti pod kontrolu taj prostor i da su u tomu uspjeli, Bosne i Hercegovine ne bi bilo.

Drugo: porazom na livanjskoj bojišnici i u dolini Neretve (u travnju 1992.) Srbi mijenjaju svoje planove i okreću se Posavini s idejom povezivanja prostora od Drine preko Posavine sve do Banja Luke i okupiranih hrvatskih područja. Za tu su operaciju oslobodili znatne snage kako opet ne bi doživjeli (strateški) po-

raz. Ne samo one u Bosni i Hercegovini, nego su dovukli i dio snaga iz Srbije te iz hrvatskih okupiranih područja. Najmanje dva korpusa s oklopno-mehaniziranim brigadama i specijalnim postrojbama. Riječju, išli su na sigurno.

Treće: kako je prostor Posavine praktički bio u srpskom okruženju, jedina veza s hrvatskim prostorima bila je rijeka Sava. No, u strateškom smislu ona je više bila prepreka negoli veza, pa je Posavina praktički postala mostobran koji se nije mogao braniti. Hrvatske snage u Posavini, koje jedine u to vrijeme pružaju organizirani otpor, ne mogu same održati mostobran, jer je za uspješnu obranu potrebna širina operacije gotovo tri stotine kilometara!

Četvrto: čak da je Hrvatska i mogla pružiti svu vojnu i materijalnu pomoć, a nije, jer Izetbegović nije htio potpisati vojni sporazum s Tuđmanom, od toga ne bi bilo odlučujuće koristi. I to zato što bi takvo pružanje pomoći zahtijevalo desantnu operaciju, a ona je, kako naglašava Domazet, najsloženiji oblik vojnog djelovanja za koji Hrvatska vojska u to vrijeme nije bila osposobljena. Osim toga, Srbi su imali i dovoljno vremena i dovoljno snaga da bitku riješe u svoju korist.

Strateški gledano, Posavina se u tim okolnostima nije mogla obraniti, izričit je Domazet. To više što su postojali i međunarodni pritisci na Hrvatsku da se ne miješa u tuđe stvari. A o njihovom karakteru govori i činjenica da po međunarodnom pravu svaka država smije intervenirati na teritorij druge države u dubini od 60 kilometara, ako se iz te države ugrožava njezina sigurnost. A upravo je to bio slučaj i na sjeveru i na jugu Bosne i Hercegovine. No, to velike sile nisu uzimale u obzir.

Druga teorija polazi od nešto »banalnijih« okolnosti. Od mentalnih razlika posavskih Hrvata. Od njihova različitog odnosa prema zemlji kao rodnoj grudi i izvoru života. Nju ne zastupaju samo oni koji su se u Posavini uspjeli održati, nego i oni dolje, u Žepču, na primjer. A i neki fratri su mi o tome govorili. Dakako, nikada kao isključivom razlogu gubitka Dervente, Broda, Odžaka... Ali svakako kao važnoj sastavnici u rekonstrukciji posavske tragedije.

Načelno, Posavljaci su vrijedni i mirni ljudi, neskloni euforiji i bilo kakvim zastranjivanjima. Takvi su i tamošnji Srbi, a i muslimani. To potvrđuje i činjenica da domaći Srbi nikada nisu čuvali crtu, barem ne na najtežim bojišnicama. Bili su premečani za takav posao, premalo zaluđeni četničkom ideologijom i nedovoljno agresivni. Zato je taj posao povjeren krajišnicima iz banjalučkog kraja, pravim četnicima.

Muslimani, kad su se prihvatili puške, pokazali su i izdržljivost i hrabrost (samo u Oraškoj brigadi poginulo je dvadeset jedinaca iz muslimanskih obitelji!), no nikada nisu podlegli iskušenju islamizma. Možda i zato što je mlađi svijet slabo išao u džamiju, možda zato što su pretežno živjeli u gradovima, a možda i zbog fizičke odvojenosti od matice vlastitog naroda. U svakom slučaju na sarajevske ili tuzlanske radikalizme i zaoštavanje prema Hrvatima mnogi su domicilni muslimani odmahivali rukom, dobacujući – Pusti hemše! Štoviše, poneki je na odori nosio i krunicu!

Sami Hrvati, opet, nisu isti u Orašju, Odžaku ili Derventi. Oni u Orašju, ili oni iz Gornje Skakave na Majevići, imaju sve karakteristike tipičnog Posavljaka, ali se u kriznim situacijama, kad su izazvani, pretvaraju u nepopustljive pa i agresivne ljude. Agresivniji su svakako i od domaćih Srba, ali i od Hrvata zapadnije od njih. Vjerojatno zbog toga što su upravo metafizički vezani za zemlju. I to jednako za zemlju kao rodnu grudu, kao i za zemlju kao izvor života, kao sveto tlo, posvećeno znojem i radom. Nigdje stanovnici nekog kraja nisu tako dugo i tako duboko ukorijenjeni kao u oraškoj općini. Tu žive stoljećima i ako se pogledaju njihova prezimena, onda se vidi da nema mnogo novih, ali ima na pretek onih što potječu iz davnine.

Tu se živjelo isključivo od zemlje i tu se zemlja branila do posljednjeg daha. Od turskih do današnjih vremena. Tu su ljudi apsolutni domobrani. Možeš ih samo mrtve odnijeti s kućnog praga. S puškom u jednoj, a s raspelom u drugoj ruci.

Takvi su i Hrvati ispod Brčkog. Kad sam obilazio bojišnicu na Boderištu, ljudi su mi objašnjavali kako je crta mogla biti racionalnije ukopana, ali se vodilo računa da obuhvati svačiji

grunt! Ako je nečija njiva bila pedesetak metara ispred idealne crte, crta se ukopavala tih pedeset metara dalje, pa makar to i ne bilo vojnički najispravnije. Ali je bilo psihološki i mentalno!

Povijest tog dijela Posavine poznaje svakakva dovijanja da se ostane na rodnoj grudi, na svojoj njivi i livadi, da se ne podlegne osvajaču i ne ispari u bijeli svijet. Tolisa je jedno takvo selo koje je kompletno premješteno, skupa sa svojim samostanom, kako bi se izmaklo turskom osvajaču. Ali samo toliko da je ipak ostalo u starom kraju. To ukopavanje u zemlju, simbolično i stvarno, gotovo je genetski usađeno u ljude. I zato su pravi rovovi i iskopani na tom – inače neprikladnom i močvarnom – području!

U Odžaku je već ponešto drukčije, a u Derventi posve drukčije. Tamo – ako je vjerovati znalcima – nema mnogo prezimena starijih od sedamdeset godina. Tamo su uglavnom došljaci iz Hercegovine i Srednje Bosne, ljudi naviknuti na progone i svakako nedovoljno ukorijenjeni u novom zavičaju. Možda i zato što se tu moglo živjeti i od drugih stvari, a ne samo od zemlje, a možda i zbog posebne naravi. Jer Dervenci su se u početku tukli kao malo tko. Štoviše, jednom su došli i do Doboja, a drugi put vratili već izgubljenu Derventu. No kad su kola krenula nizbrdo, bilo je gotovo.

No kamo s podatkom da je u trenutku najljućih borbi za Bosphorski Brod oko sedamdeset posto mladića sposobnih za vojnu službu napustilo grad i otišlo u Hrvatsku? U urbani mentalitet? Ali što je onda s Orašjem ili Vukovarom u Hrvatskoj? Ili Zagrebom koji je dao najviše brigada u Domovinskom ratu?

Teorija o povezanosti posavskog čovjeka sa zemljom svakako ne objašnjava sve, ali baca stanovito svjetlo na rasplet situacije. Ako ni zbog čega drugog, a ono zbog toga što dobar broj ljudi u nju vjeruje.

Postoji i treća teorija. Ona govori o tome da svugdje gdje su se Hrvati našli u okruženju, gdje nije postojao izlaz, tu su se i održali. Koliko god bila paradoksalna, donekle ju potvrđuju događaji od Srednje Bosne, preko Žepča, Rame, do Orašja i brčanskog slobodnog teritorija (Ravne-Brčko).

Iz Orašju su doduše mogli u Hrvatsku, ali ne preko mosta, nego samo uz pomoć skela. A to znači da se nisu mogli – da su i htjeli – uredno i brzo povući, a da četnici to ne iskoriste i ne naprave pokolj. I nad vojskom i nad civilima.

Oni pak dolje u Ravne-Brčkom imali su još manje izbora: ili opstati ili nestati, jer su doista bili u totalnom okruženju. Čak i bez skela, jer Srbi su bili na Savi, u Brčkom. Dakle, bili su pritisnuti na nekih stotinjak kvadratnih kilometara, gladni i iznureni. Ali s jasnom sviješću da mogu ostati ukopani u zemlju ili otputovati na Nebo. Trećeg nije bilo.

Jesu li to okolnosti u kojima čovjek za svagda prekida sa strahom i jedinu šansu vidi u borbi? Baš kao što se čini da cigareta, koju tada smotaš od lišća loze, i nije tako loša? Jer druge nema? Pa pušiš »grožđe« i sretan si da ti je Bog i to dao?

Koliko je, dakle, onaj most između dva Broda pridonio gubitku Posavine? Pitanje koje je možda apsurdno, ali se nameće gotovo samo od sebe. Baš kao i činjenica da je taj isti most bio i u funkciji obrane i da je, naposljetku, spasio i mnoge živote.

Četvrtu teoriju ispisuju već spomenuti dokumenti – SIS-a, SZUP-a, kao i brojna izvješća i zapovjedi. Ona je istodobno konfuzna i uvjerljiva. Zbog toga najprije nekoliko okvirnih činjenica. Prvo: početkom travnja snage HVO-a i HV-a oslobađaju cijeli teritorij općine Bosanski Brod, veći dio općine Derventa, općinu Odžak, Modriča te probijaju koridor prema Gradačcu. Brzo, a možda i prebrzo. Tako je bilo do početka srpnja, pri čemu u tom periodu na području Bosanske Posavine nije bilo značajnih snaga HV-a.

Sedmog srpnja ministar obrane Gojko Šušak izdaje zapovijed svim zapovjedništvima HV-a, koja glasi: »Nije dozvoljeno ni jednom zapovjedniku slanje ili upotreba Hrvatske vojske izvan granica Republike Hrvatske. Svi koji to učine bez izričite zapovjedi Vrhovnog zapovjednika snosit će posljedice za svoje postupke. Ukoliko dobrovoljci iz hrvatskih postrojbi koji su rodom iz Bosne i Hercegovine žele ići na ratište i braniti svoje domove, zapovjednici ih ne smiju u tome zaustavljati«.

Sredinom srpnja padaju redom Modriča, Odžak, dio općine Derventa i sam grad Derventa. Zanimljivo je da je u to vrijeme u Zagrebu potpisan Sporazum o prijateljstvu i suradnji između Hrvatske i Bosne i Hercegovine (21. srpnja 1992.) koji predsjednik Tuđman naziva »povijesnim«, a Alija Izetbegović »važnim«. U intervjuu HTV-u istog dana Izetbegović je objasnio da još nije vrijeme za vojni sporazum, koji bi srpski narod »sigurno shvatio kao prijetnju« te da bi »bilo bolje ostaviti još malo prostora za djelovanje međunarodnih faktora«.

Ta izjava, koju je Šuškova zapovijed samo »anticipirala«, jasno pokazuje zašto Hrvatska, da upotrijebim riječi povjesničara Davora Marijana, nije mogla stvoriti »javnu osnovu za djelovanje u Posavini« i zašto je djelovanje moralo i moglo biti samo na dragovoljačkoj osnovi.

Sredinom rujna padaju važne strateške točke Begluci-Babino Brdo-Bijelo Brdo-Kostreša-Čelaruše-Markovac. A 6. listopada, u večernjim satima i sam Bosanski Brod. U međuvremenu dolazi do kaosa i samovoljnog napuštanja položaja 101. brigade HVO-a (krajem rujna) te 3. A br. i 108. brigade HV-a uoči pada Bosanskog Broda.

Druga važna činjenica je ta da je za vrijeme tih događaja načelnik Glavnog stožera HV-a bio general Antun Tus, zapovjednik Slavenskog bojišta, general Petar Stipetić, zapovjednik Operativne zone Osijek, brigadir Vinko Vrbanac, a zapovjednik Operativne grupe »Istočna Posavina«, pukovnik Vinko Štefanek.

Dokumenti pak kažu: 16. lipnja pukovnik Štefanek u Dnevnom izvješću navodi da je stanje na derventskom ratištu »kritično« te da je osnovni problem taj što »nema dovoljno boraca.« Ranjeni u rovovima primaju infuziju (borci 103. brigade), jer ih nema tko zamijeniti.

Jedanaest dana kasnije, brigadir Vrbanac zbog iste situacije traži od generala Tusa da mu dade 2-3 brigade kako bi ih prebacio u Posavinu. A pukovnik Štefanek 13. srpnja traži objašnjenje zašto su 157. i 108. brigada HV-a odbile izvršiti zadatak u Bosanskoj Posavini.

Izvjешće SIS-a za period od 4. do 10. srpnja govori kako sve ukazuje da će se bez ozbiljnijeg ugrožavanja neprijateljskih snaga po dubini zaposjednutog područja, teško moći zaustaviti agresorovo daljnje napredovanje. Istodobno se navodi da je moral u HV-u nizak, a osobito u HVO-u, da je slaba stega, loša organiziranost i da su nejasni ciljevi. Snage Banjalučkog korpusa napadaju s jakim oklopom (30 tenkova) uz podršku topništva i avijacije. Pritom Srbi udaraju po cijeloj crti, ali u manjim grupama, s 3-5 tenkova i četom pješaka.

U kasnijim se izvješćima govori o nedostatku streljiva, osobito za topove te o tome da su dijelovi 108. i 109. brigade HV-a samovoljno napustili crtu u sektoru Zborište (1. listopada). A cijela 108. brigada četiri dana kasnije samovoljno odlazi iz područja Kričanovo – s. Donje Kolibe i to preko Save u Slavonski Brod.

Tijekom noći od 5. na 6. listopada i 3. »A« br. samovoljno odlazi sa crte u Slavonski Brod čime je pravac s. Kričanovo-Rafinerija bio otvoren neprijateljskim snagama. 101. brigada HVO-a iz Brodskog Polja 6. listopada panično napušta položaje, bježi u Bosanski Brod gdje borci izvlače svoje obitelji i s njima preko mosta bježe u Slavonski Brod. U 17 sati četnici ulaze u grad. Niti jedna postrojba HV-a u tim trenucima nije htjela prijeći na desnu obalu Save radi neposredne obrane mosta, pa su to na kraju morale učiniti specijalne postrojbe MUP-a iz Slavenskog Broda.

U to vrijeme, kako svjedoče dokumenti, u Slavonskom Brodu su osobno general Stipetić, brigadir Vrbanac i pukovnik Štefanek. A u 18 sati general Stipetić naređuje povlačenje hrvatskih snaga iz s. Koraće skelom preko Save, dok u večernjim satima na zapovjedno mjesto Operativne grupe »Istočna Posavina« dolazi i general Tus. Zahtijeva da se osnuje komisija koja će istražiti zašto je došlo do gubitka mostobrana na brodsko-derventskom ratištu.

Šest dana nakon toga, general Stipetić piše »Analizu i zaključke o bojnom djelovanju na brodsko-derventskom bojištu

od 28. 9. do 7. 10. 1992. godine«. Tu navodi da su razlozi takva neslavna ishoda višestruki: nejasni stavovi oko uporabe jedinica HV-a izvan područja Republike Hrvatske (osim dragovoljaca) kao i zabrana topničke potpore s prostora RH, što je loše utjecalo na moral vojnika. Isto tako kaže da su veliki gubici u postrojbama HVO-a dodatno demoralizirali postrojbe kao i izbjegavanje vojnih obveznika s područja Bosanske Posavine da se uključe u obranu. Svoj obol prilikama dala su i lažna izvješća s terena kao i nejasni sustav zapovijedanja zbog samovoljnog napuštanja položaja. U svezi s potonjim Stipetić u Analizi izričito navodi: s obzirom da intenzitet borbenih djelovanja u ovom periodu (od 28. 9. do 7. 10. 92.) nije bitnije pojačan, nema opravdanja s vojničke točke gledišta za navedene postupke postrojbi, a posebno za samovoljno napuštanje crta. Stipetić pritom misli na postrojbe koje su samovoljno napustile položaje upravo uoči pada Bosanskog Broda, dakle, nekoliko dana prije 6. listopada, kao i samog tog dana.

To ističem zato što mi je u oči upalo njegovo izvješće o »Stanju na bojištima Operativne grupe Istočna Posavina« napisano samo tri dana prije pada Bosanskog Broda, dakle 3. listopada, a upućeno GS HV-a (Operativnoj upravi). Tu Stipetić kaže upravo suprotno, a to je da se posljednjih dana u zoni odgovornosti OG »Istočna Posavina« stanje »naglo usložava« da neprekidno traju tenkovsko-pješački napadi na derventsko-brodskom dijelu fronta, te da neprijatelj topovima tuče cijelu zonu mostobrana i da pritom dobiva i pomoć iz zraka. Istodobno dovlači i nove oklopno-mehanizirane snage te pješaštvo...!

Dakle: tri dana prije pada Bosanskog Broda javlja generalu Tusu da je situacija izrazito teška, da se dramatično pogoršava, dok u Analizi, napisanoj nakon pada Bosanskog Broda, tvrdi da je stanje u tom istom periodu bilo normalno, bez bitnije pojačanih napada neprijatelja.

To možda i ne bi bilo toliko važno da 9. listopada istražna komisija Operativne zone Osijek nije utvrdila kako je zapovjednik 108. brigade HV-a, pukovnik Stanislav Sorić, odgovoran za napuštanje položaja svoje brigade i za neuspjeh

brigade na bojišnici, pa je protiv njega predložila poduzimanje mjera, zbog čega je i smijenjen.

No nezgoda je u tomu što je pukovnik Sorić punih dvadeset dana prije pada Bosanskog Broda uputio generalu Tusu kao i Vrhovnom zapovjedniku dramatično pismo u kojem navodi da je 108. brigada posve iscrpljena, da je u posljednjih 58 dana četrdeset dana bila na položajima i da je za to krivo Zapovjedništvo OG »Istočna Posavina« koje nije dopustilo odmor. Sorić zbog toga najavljuje i mogućnost da bi borci mogli samovoljno napustiti položaje.

U izvješću od 5. listopada, dakle, u samom finišu ratne drame, pukovnik Sorić tvrdi da su dijelovi njegove brigade samovoljno napustili položaje zbog toga što je brigada dovedena – »isključivo tuđom pogreškom« – u takvu situaciju. Dodijeljena joj je prevelika zona odgovornosti, nije imala mogućnost smjene, a primala je vartu i s leđa i sa strane zbog toga što su drugi napustili položaje.

S tim u vezi važno je još i to da istog dana kad je komisija Operativne zone Osijek svu odgovornost prebacila na pukovnika Sorića, 24 časnika njegove brigada upućuju pismo predsjedniku Tuđmanu u kojemu kažu da ne prihvaćaju Sorićevo smjenjivanje s mjesta zapovjednika 108. brigade te da odgovornost za događaje od 5. i 6. listopada ne snosi samo on. Pritom su naveli da je brigada imala 111 poginulih, 243 teže i 307 lakše ranjenih te 19 nestalih boraca.

Svojevrsno svjetlo na tu rašomonsku situaciju baca i Izvješće što ga je 13. listopada GS HV-a uputio zapovjednik Operativne zone Osijek, brigadir Vrbanc. On tu otvoreno priznaje da se crta bojišnice nije utvrđivala (nije se radila fortifikacija), da su na položajima često bile manje i neuvezane postrojbe koje su tamo kratko boravile, pa se nisu htjele ukopavati, da su postojale napetosti i sukobi između postrojbi HV-a i HVO-a, da pri povlačenju postrojbe nisu odlazile na rezervne položaje, nego su odmah išle preko Save, da je nedostajalo streljiva...

Izvješće završava priznajem: osobno se smatram odgovornim, a kao vojnik postidjen i popljuvan, jer nismo izgubili Brod u krvi i znoju, već u bezglavom povlačenju!

Naišao sam na jedno izvješće SZUP-a u kojem se kaže da se prvih dana oružane agresije na Bosansku Posavinu veći dio Muslimana i Hrvata odnosio spram agresije u stilu »neka ima vlast tko hoće, samo neka bude mir«, što je pridonijelo brzom zauzimanju Bosanskog Šamca, Modriče i okolnih mjesta od strane JA i srpskih ekstremista.

U drugom, pak, nailazim na to da je Zlatko Majić, zapovjednik obrambenih snaga u Derventi zatvorio bez ikakve osnove stotinu Srba, dok 38 četnika ne želi predati Vojnoj policiji. A istodobno pušta na slobodu izvjesnog majora Veličkovića! Pa se zaključuje da sve to upućuje na moguću izdaju. Jer Majić na području Dervente vodi obrambeni rat na takav način da neprijatelj postiže uspjehe i nanosi teške gubitke obrambenim snagama. I to u gradu u kojem ima 3500 boraca! Zbog toga je na njega izvršen neuspjao atentat...

U nešto kasnijoj informaciji se navodi da je u samo dva dana krajem lipnja u Derventi poginulo 50 boraca a ranjeno više od stotinu, te da su branitelji ogorčeni na Majića, smatrajući da je izdao grad naređenjima o povlačenju i sumnjivim odlukama. Tri dana kasnije već se konstatira: svakodnevno gine pedesetak branitelja, a ranjenima se niti broj ne zna...

Čitam i ovo: krajem lipnja pada Modriča bez ispaljenog metka. Iako je tamo bilo 2000 pripadnika HVO-a. Pobjegli su na područje općine Odžak pri čemu se raspala 102. brigada. Koridor širine 8–10 kilometara između Gradačca i Modriče bio je bitan za obranu. Ipak nije zaposjednut premda se o tome dvadeset dana govorilo....

Izvješće iz druge polovice kolovoza govori pak o teškim sukobima u Kriznom stožeru Bosanskog Broda. Pripadnici obrambenih snaga pucali su na predsjednika stožera Iliju Kljaića...

Nailazim i na dramatična upozorenja koja govore o tome da je razdor između Muslimana i Hrvata svakim danom sve veći, da Muslimani masovno skidaju oznake HVO-a i odbijaju se

boriti u zajedničkim postrojbama... Te da će slijedećih dana HVO biti stavljen izvan zakona ako se ne podredi zapovjedništvu Armije BiH....

Pa na izvješće o drami 101. brigade HVO-a koja je izgubila 350 boraca dok je 1400 ranjeno i sada u svom sastavu ima još samo 600 sposobnih za borbu. Još se navodi da je zapovjednik 4. bojne, Blažan Kljaić, iznerviran cijelom tom situacijom potegnuo pištolj na zapovjednika brigade Ivana Kolaka i to u nazočnosti generala Petra Stipetića...

Sve u svemu kaos, nedostatak autoriteta, slaba ili nikakva fortifikacija. I rezervni položaji u drugoj državi! Ali i težak danak u krvi hrvatskih branitelja.

U ruke mi je došla i jedna tipična zapovijed. Tipična utoliko što se iz nje vidi sav ponor između faktičnog stanja na terenu i predodžbi koje su o tome vladale u kancelarijama viših zapovjednika. Zapovijed je napisao general Stipetić, a odnosi se na derventsko-brodski pravac. Tu stoji:»Ostvarite potrebne uvjete za slamanje i razbijanje neprijatelja i protunapadna djelovanja našim snagama«!

To je naređeno u najdramatičnijim trenucima! Znači li to da su zapovjednici u svojim štabovima planirali operacije kao da zapovijedaju ustrojenom i dobro organiziranom vojskom, a ne dragovoljcima i u najboljem slučaju vojskom koja je bila tek u zametku? Je li doista riječ o kolosalnom nesporazumu?

O ideološkoj matrici utisnutoj u podsvijest po kojoj je vojska isto što i JNA i to onakva kakva je idealizirana u udžbenicima? Pa zapovijedaš sukladno tomu? I zato forsiraš napad čak i onda kad je jasno da ni obrana nije sigurna? Juriš drugovi! Nema veze što se kreće ni od kuda i što se nema kamo vratiti. Jer nema utvrđenih crta. Ali ih zato ima na karti, kao i sva sila brigada.

Tko je kriv? Kompleks JNA? Nesposobnost? Opće prilike? Sve zajedno? I svi zajedno?

Jedno mi se čini nedvojbenim: nimalo nema krivnje na tisućama poginulih i ranjenih boraca, na onim iznurenim momentima na crtama, sluđenim od tog dosudenog i kreiranog kaosa. Tog čelika koji se na njih sručio i te srpske gladi za Savom.

Gladi što ju je pukovnik Slavko Lisica ovako opisao svojim časnicima i zapovjednicima uoči odlučujuće bitke za Bosanski Brod:

»Poštovani ljudi, vojnici i starešine! Kucnuo je poslednji čas da izvršimo zadatak da ne bi imali katastrofalne posledice.

Bijelo Polje za ustaše mora biti Crno Brdo!

Kostreš nakostrešen i da ga nema!

Novo Selo i njega da nema, niti može biti leglo ustaša! Koraće nikad neće biti ustaško drugo selo!

Osveta za sva zla koja su nam ustaše u istoriji učinile, a i sada čine!

Ja vas izdati neću, niti komanda TG-a, a očekujem da to nećete ni vi.

Smrt ustašama i zelenim beretkama!

Naš spas je reka Sava!«

1.

Ulice su najljepše selo u brčanskoj općini. Veliko i rasvijetljeno. Prije rata je tamo živjelo oko tri tisuće ljudi, uglavnom Hrvata. Bili su dobrostojeći što se moglo vidjeti po velikoj katoličkoj crkvi i uličnoj rasvjeti. Ali i po novim i prostranim kućama. Nešto je tomu pridonijela Njemačka, a nešto i poduzetni stanovnici. Mnogi su bili autoprijevoznici što je u ono, komunističko, doba značilo da su i prave gazde. Selo je imalo reprezentativan Zadržni dom i lijepu diskoteku.

I priroda ide nekako ukorak s tim ljudskim svijetom. Ravnica ovdje prelazi u blaga brda, obrasla hrastovim šumama, a sve to presijecaju brojni potoci što se slijevaju u Tinju. Rječicu što utječe u Brku. Takoreći sa samim selom, rastegnutim u brojne zaseoke, pobacane s lijeve i desne strane glavne ceste.

Jedno od njih je i Jasenovac. Tu je oko desetak srpskih kuća s jedne i druge strane puta što vodi u Laništa. Malo dalje, na glavnoj cesti, možda kojih stotinjak metara, kuća je Ilije Stjepanovića. S ovećim dvorištem i radionicom, jer je Ilija bio autolimar. Posao mu je dobro išao, pa se donekle obogatio. Bio je dobar sa svima, jednako sa Srbima kao i s Hrvatima. Pa i sada kad se oblak rata već nadvio nad Posavinom.

Mogao je imati oko pedeset godina, no nije imao djece. Možda zbog Njemačke u kojoj je dugo crnčio, a možda i iz nekog drugog razloga. Žena mu je nedavno pobjegla u Hrvatsku, tako da je ostao sam. Nije htio ostaviti radionicu, a bio je uvjeren da je sve to samo nepotrebna panika. Zašto bi njemu

netko nešto loše učinio kad je cijeli život pošteno radio, nikome stao na žulj? I sa svima bio kao sa svojim? Zar nije prije tjedan dana i *1. maj* proslavio sa domaćim Srbima? Ispekao janjca pa udario brigu na veselje? U svom dvorištu i o svom trošku?

Jutro je već odmaklo, a sunce se ustobočilo kako i priliči svibnju. Ilija je, kao i obično, nešto radio. Bio je zadubljen u posao, no osjećao je da je nekako previše tiho. Ne toliko jasno da bi ga to zaokupilo, ali dovoljno da primijeti. Ipak je izašao u dvorište, pogledao lijevo i desno niz cestu, pa još jednom u pravcu Jasenovca. Na samom raskršću stajala su dva srpska transportera. Ugleda nekoliko uniformiranih spodoba kako brzim korakom idu prema njegovoj kući. Pomisli da možda nešto traže, da ga žele pitati... I već su bili tu.

– Šta je dugi, majku ti ustašku! – izdere se jedan od pridošlih – Sad ćeš da vidiš svoga boga!

Ilija se zakocenio. Ne toliko od straha koliko od iznenađenja. Učini mu se da sanja, pa brzo pogleda te ljude, ne bi li pronašao poznato lice. I već ga teška šapa ščepa za ovratnik. U djeliću sekunde osjeti hladni zadah čelika na potiljku, pokuša se nasmiješiti, kao da hoće pokazati da razumije šalu, pa nešto reći. No samo je nijemo stajao, malo pognute glave. Čuo je cvrkut neke ptice, možda kosa, a onda uslijedi prasak i strašno svjetlo u duši. I u istom trenu mrak.

– Ustaško govno! – prodere se egzekutor, udari ga nogom u rebra, pa krene korak-dva dalje, okrene se, vrati se i pljune ga.

Tog 8. svibnja 1992. četnici su u Laništima i Ulicama ubili 32 civila. Pucali su na svakog na koga bi naišli, neke su ustrijelili na kućnom pragu, neke masakrirali.

Krenuli su ujutro iz obližnjeg Pelagićeva, velikog srpskog sela smještenog na putu Orašje-Gradačac. Prije toga tamo su došle jake snage JNA, koja se u međuvremenu prekrstila u JA. Bile su raspoređene u tzv. malim vojarnama, u školi i drugim objektima u selu.

Banuli su s tri transportera i jednom satnijom pješaka. Kao da idu u svatove. Šeretski, ali krvavo. Pucali su i ubijali bez plana, tek toliko da se razonode i ustašama utjeraju strah u kosti. Nije im bio cilj zauzeti ni Laništa, ni Ulice, ni bilo koje drugo hrvatsko selo u tom kraju.

Barem ne u tom trenutku. Prvog svibnja zauzeli su Brčko i bili zabavljeni pljačkanjem tog bogatog i poprilično velikog grada. I svakako opijeni uspjehom. Nastavak rata mogao je malo pričekati.

Kad su transporteri došli u Ulice, četnička je pješadija još čistila teren u Gornjim Laništima. Ljudi su se razbježali, nastala je panika. Netko je dojavio lokalnim seoskim stražama i vojsci – koja to zapravo nije ni bila – da četnici napadaju. Oko pedesetak ljudi dojurilo je osobnim kolima i s nešto naoružanja na livadu nedaleko mosta na Teki. Čuli su četnike kako pucaju, ali ih od jasenove šume nisu vidjeli. Imali su jedan PAM i top (PAT). Stajali i glasno psovali, ne znajući ni što bi, ni kamo bi.

S nekoliko momaka iz Donje Skakave doletio je i Ivo Filipović, momak od tridesetak godina. Bio je uplašen i bijesan. Došao je na nepoznat teren, čuje pucnjavu, želi pružiti otpor, ali ne zna kako. Kao da pred sobom ima nemañ koja polako i sigurno nadire, a mora stati pred nju.

To ga je plašilo, ali je strah donekle prigušivao bijes što mu se usadio od trenutka kad je čuo što se događa. Sad je bio još ljući, vidjevši te jadne momke. Izgledali su kao da idu u sječū šume, a ne u rat. Galamili i gurali se na toj ledini, ne znajući čak ni to da ih u trenu može zbrisati mina.

– Što stojite tu? Ajde bježi, mogu nas sve pobiti! – vikne, a da ni sam nije znao zašto. Svi se okrenu prema njemu kao da samo to čekaju. Netko dobaci da bi mogli prema lateralnom kanalu. On drekne – Ajmo! – i momci krenu.

Pucali su na slijepo, iz zaklona, raspoređeni u strijelce. Tukli iz PAM-a i iz PTA-a, ali nitko nije znao jesu li koga pogodili i gdje se neprijatelj točno nalazi. Nakon jedan sat četnici se povukoše, iznenađeni tim tajanstvenim otporom.

U zadnjim trenucima bitke Josip Filipović, momak sa *zoltom*, vikne – Tko ima muda neka ide za mnom! – Za njim poleti Marijan Šišić. Četnici ih dočekaše kod mosta na Teki i posijeku rafalom. Privežu za transporter i odvuku do Pe-lagićeva. Kao trupe.

Spustila se topla noć. Ivo i momci ostali su na položajima ispred Ulica. Netko je tužno zasvirao na šargiji. Kao da je već sada sproved.

Srbi su ipak postigli cilj. Mnogi su pobjegli u Hrvatsku. Najviše žene i djeca, a s njima i gvardijan samostana iz Du-brava te prvi čovjek brčanskog HDZ-a Mijo Anić. Otišli su čamcima. Potiho, kao nekoć mnogi iz ovih krajeva. Posebno poslije Drugog svjetskog rata, kad su im komunisti oduzeli zemlju. Najviše u Otok, Vrbanju, Spačvu, Gunju i Vinkovce.

U Ravne-Brčkom ostali su muškarci sposobni i spremni za borbu. I nešto svijeta da sve to izdrže.

U to vrijeme 108. brigada HVO-a (brčanska) postojala je samo na papiru. Tek poslije ovog pokolja počela se ozbiljnije ustrojavati, a bojišnica utvrđivati. Kad je za koji mjesec nara-sla, brigada je imala pet bojni. Dvije hrvatske i tri musliman-ske. Zapovjednik je bio Farid Mujkanović, bivši časnik JNA, star trideset godina, koji je srednju školu završio u Njemačkoj, pa je taj jezik govori tečno i bez pogreške. Bio je iznimno hra-bar i imao prirodni autoritet, jer je u najtežim bitkama izravno sudjelovao kao borac.

Vojska mu je vjerovala. I Hrvati i muslimani. Nije bio opterećen činjenicom da zapovijeda postrojbom HVO-a, za njega su bile važne samo dvije stvari: da ispred sebe ima za-jedničkog neprijatelja i da brani isti uplašeni narod. Alaha je ostavio nebu, a politiku onima u Sarajevu.

Nakon što su Srbi zauzeli Bosanski Šamac, a to je bilo 17. travnja 1992., krizni stožer u Orašju donio je odluku da svi, koji nisu sposobni za borbu, napuste općinu. Za svaki slučaj i

iz straha od najgoreg. Većina svijeta je otišla, pa se činilo da se prostor od Kopaonica i Vidovica na istoku, preko Matića, Oštre Luke sve tamo do Grebnice na zapadu pretvorio u veliku vojarnu. Samo muškarci pod oružjem i s ašovima u ruci. Kao na kakvom muškom sajmištu. Oraška je općina bila jedna od najgušće naseljenih u bivšoj Jugoslaviji, pa zato ljudi ni sada nije nedostajalo. Ali žena u tim danima gotovo nije bilo. Kao da je ispario život i ono malo ljepote što je skriva.

Ako je muškarcu žena potrebna, na onaj dublji, praiskonski način, onda je to u patnji i mucu, u krvi života. Kao utjeha i samopouzdanje, kao pogled koji ga ispraća i dočekuje, koji sanja u rovu i zbog čije topline ne gubi volju za životom. Žena je u tim trenucima više i od ljubavnice i od majke, ona je neko tajanstveno otjelovljenje samog smisla života, njegov filozofski i stvarni razlog. Njegov bitak. Ta ženska zabrinutost, te suze i to trpljenje, ta nesalomljivost i krhkost u isto vrijeme, ta mudrost i suzdržanost, to je taj bitak u tim dušama i same te duše. Žene, zbog kojih je sve tako teško i komplicirano u životu, pogotovo u ratu, ali bez kojih bi sve bilo ništa. Pa i sam muškarac, jer svoju muževnost zahvaljuje samo i jednino njoj. Ženi. Toj tajanstvenoj čarobnici života. Tom velikom i mudrom srcu.

Nada je bila jedna od rijetkih žena koja je ostala s vojskom. Bila je već u godinama kad zrelost zasjenjuje mladenačku svježinu, ali nipošto ocvala. Iako je bila iz siromašne obitelji i sa sela, nije bila ni priprosta ni neobrazovana. Možda zato što je bila iz Kostriča, sela koje je dalo dvanaest doktora znanosti i ponešto pravih umjetnika.

Stanovala je u maloj i skromnoj kući napravljenoj na starinski način – od blata i šiblja. U »kući i sobi«, a to u tamošnjem slengu znači da je imala samo dvije prostorije – sobu i kuhinju. I dvorište s malim vinogradom i dvije lijepe jabuke. Kad su se momci vraćali sa smjene, uvijek bi k njoj navraćali, jer se samo iz njezinog dimnjaka dimilo i u pet ujutro. Znala je točno kad su smjene i zato je kod nje uvijek bilo kave i kolača.

Ali momci Nadi nisu svraćali samo zbog toga. Dolazili su jer je bila jedna od rijetkih u dobi koja još privlači muškarce, pred kojom se mogu verbalno nadmetati, uhvatiti pogled iz njezinih brzih i tamnih očiju. Pa i dotaknuti je koljenom, ili samo biti tu, kod Nade, u *kući i sobi*.

Nije bila osobite vanjštine, možda prosječno žensko čeljade za koje je Bog htio da ono najljepše bude nevidljivo. Njezino meko i blago srce. Kao djevojka s muškarcima je teško izlazila na kraj, premda je bila pričljiva. Ali istodobno i nekako suzdržana. Nikako nije mogla uspostaviti pravu komunikaciju. Možda i zato što su muškarci slabo za nju pokazivali interes – bilo je mnogo ljepših cura – ili su to pokazivali na način koji njezina tankočutna priroda nije podnosila. Imala je dvije-tri propale veze i to je bilo sve.

Godine su prolazile, mladost ju je napuštala i ona je sve više nalazila utjehu u činjenici da tako Bog hoće, i da stoga tako ima i biti. Napokon, to s muškarcima i nije bogzna što. Zato je sada na njih gledala kao na razuzdanu djecu, ali na djecu kojoj treba i topline i doma. Primjećivala je njihove poglede, pa i pokoji bljesak strasti koji bi joj prije desetak godina možda usrećio život. Vratio samopouzdanje i vjeru da sva ova životna muka ipak nije uzaludna. Na trenutke joj se činilo da se tim momcima doista sviđa, da se ne šale s njom, da bi se, kad bi to htjela, i potukli zbog nje. Ali sve je to prolazilo kroz nju kao što vjetar prolazi kroz krošnje drveća, ne ostavljajući u njima nikakva traga. Ništa više nije moglo uzdrmati njezinu usamljenost, pa i taj mir koji joj je donijela. Štoviše, neku sjetnu radost. I osmijeh kakav imaju ljudi koji ništa više ne očekuju, ali u kojih nema gorčine.

Kad bi momci postali previše nasrtljivi, previše se približili toj njezinoj samoći, ona bi ih blago pogledala i kroz smijeh dobacila – Kad me niste htjeli dok sam bila mlada, nećete me ni sada imati! – I brzo prešla na nešto drugo, nudila ih s još jednom šalicom kave i porcijom kolača.

Ponovno su dolazili i sve se ponavljalo kao u nekom začaranom krugu. Čak i to da ih je, kad su odlazili sa smjene,

hvatao neki unutarnji svrbež, neko radosno iščekivanje hoće li iznad Nadine kuće ugledati onaj stupić bijeloga dima, taj znak da nisu sami, da nisu ostavljeni samo zemlji i pušci, tom turobnom muškom svijetu.

Oraška se bojišnica protezala na istoku od Vučilovca preko Kopaonica i Vidovica do Kostriča i Matića, a na zapadu od Boka preko Oštre Luke ispod Brunika do Grebenice. Najveća udaljenost od Save, a to znači i od samog grada, bila je oko 10 kilometara, dok je prostor koji se branio imao površinu od nekih 200 km².

No teren je tu takav da je težak i za obranu i za napada. Ne samo zato što je to ravnica pa je – kako to domaći kažu – i bundeva kota, nego i zbog loše preglednosti. Sve same šume i šumarci, tako da se jedino s visokog drveća moglo navoditi topništvo ili izviđati.

Uz to, gotovo su posvuda podzemne vode. Dovoljno je dva puta *štihaču* zariti u zemlju i evo je. Pa ipak, unatoč tomu, zapovjednik obrane Orašja, Đuro Matuzović, jedini je spas vidio u ukopavanju.

Prije rata završio je školu rezervnih oficira u Bileći, pa je rat dočekao kao kapetan prve klase, s iskustvom u Teritorijalnoj obrani i s pokojim seminarom u Beogradu. Osobito mu je u pamćenju ostao onaj kojeg je držao stari srpski general Milan Bjelogrić. Ratovao je na srijemskom frontu i pripovijedao kako su ih spasili dobro ukopani rovovi. – Ne štedi truda da se dobro ukopaš. Ko krtica. Da ti ni direktan pogodak ništa ne može. A to što će ti dupe biti u vodi nema veze, glavno da je glava na sigurnom!

Đuro je to dobro zapamtio i počeo s ukopavanjem. Nije štedio ni hrastova ni betona. Njegove su zemunice bile kao male utvrde – od armiranog betona. Izvana pokrivene s dovoljno debelim slojem zemlje obrasle travom. Iznutra su bile obložene lamperijom, svaka je imala peć i pet kreveta. I vrata. A ispred minska polja kao dodatna zaštita.

Iako je teren zbog podzemnih voda i blata u proljeće, kasnu jesen i zimi neprohodan za tenkove, Đuro je znao da se

bez »guzice u vodi i glave na sigurnom« neće moći održati kad dođe ljeto i kad Srbi navale. Zato se nije obazirao na prigovore pa i podbadanja.

– Što je krtice, kad ćete krenuti naprijed? – govorili su mu u danima dok su se Hrvati još držali u Posavini. – Samo vi srljajte, samo vi srljajte – mislio je i odmahivao rukom. – Ali zato kod mene u rovovima sjede djedovi i unuci zajedno. Dvadeset i četiri sata na crti, isto toliko u pričuvu i toliko na odmoru. To je moja 106. oraška brigada!

Prva prava bitka na oraškoj bojišnici (na Galićima) uslijedila je 19. srpnja 1992. i tu su bitku Hrvati dobili. U listopadu su vratili izgubljene Vidovice i Kopaonice, a pred Božić su polomili zube Srbima u Vučilovcu i Bruniku! Krtice su izašle iz rovova!

Štoviše, nakon pada Dervente i Broda, priključili su im se momci i iz drugih posavskih brigada. Bojišnicu kod Grebenice držala je 104. šamačka kojom je zapovijedao Namik Suljić, profesor tjelesnog odgoja iz tog grada, legenda ne samo među muslimanima, nego jednako poštovan i među Hrvatima.

To je imalo takvog odjeka da su se civili, koji su u travnju i svibnju napustili orašku općinu, počeli vraćati. Do kraja 1993. vratilo se osamdeset posto stanovništva. Vojska i narod ponovno su bili jedno biće. Jedino Nadina *kuća i soba* pomalo opustješe. Sada je bilo dovoljno žena, čak toliko da su mnoge momcima u rovove nosile pogače i kolače.

General Praljak sjedio je u svom uredu na Krešimirovom trgu u Zagrebu. Bilo je rano poslijepodne. Lipanjsko sunce padalo je u sobu, miješajući se sa sitnim česticama prašine, koju inače čovjek ni ne primjećuje. Pomalo mu se spavalo. Bilo je to njegovo vrijeme. Spavao je brzo i duboko, a to znači malo ali temeljito. Nekoliko sati po noći i četrdesetak minuta po danu. I bio je kao nov. Pogledao je na sat, vidio da još ima dvadesetak minuta, podigao slušalicu i rekao tajnici – Dobro, neka uđe!

Bio je to Nijemac po imenu Horst. Negdje iz Donje Bavar-ske. Mogao je imati između dvadeset i pet i trideset godina. Nosio je uniformu HVO-a, pomalo naklapao hrvatski, no s Praljkom je govorio njemački. Poznavali su se otprije. Za-pravo, vidjeli su se prvi put prije nekoliko mjeseci. Horst je došao u Zagreb i silom htio u Hrvatsku vojsku. Ali nije bio ni pustolov, ni ugursuz, ni pas rata. Vjerovao je da se Hrvati bore za pravednu stvar i htio im je pomoći. Možda i pod dojmom njemačkog ujedinjenja, one euforije koja je devedesete zahvatila Nijemce, kad se činilo da nema ničega što može, ili smije, osujetiti pravo naroda da bude slobodan. *Deutschland einig Vaterland!*

I pod dojmom bitke koju su Genscher i kancelar Kohl vo-dili za priznanje Hrvatske i napokon uspjeli godinu dana kasnije.

Praljak nije znao kamo bi s tim momkom, pa ga je poslao u Slavoniju, a od tamo je otišao u 103. derventsku brigadu. Sad je bio tu, ojađen zbog stanja na bojišnici. – Sve je to loše, tamo je rasulo, nema koordinacije. Čista katastrofa. Disaster, Herr General!

Ovaj mu je pokušao reći da u Đakovu ima generala Sti-petića, neka se njemu obrati, no Horst nije htio ni čuti. Molio ga je da pođe s njim, da vlastitim očima vidi kako stvari stoje. Praljak se malo nećkao, ali je pred sobom imao ozbiljnog i časnog momka pa je na kraju rekao – Einverstanden!

Krenuli su još istu večer, vozili se satima po podravskoj magistrali, prenočili u nekom napuštenom hangaru i ujutro bili u Slavonskom Brodu.

Oko osam sati otišao je u zapovjedništvo, a stražar ga na vratima pitao je li najavljen. – Ovo nije hotel, vole jedan! Znaš li čitati oznake na ramenima!? – izderao se svojim teškim gla-som i jedva suspregnuo da ga ne odalami.

U hodniku je primijetio mlade žene u savršeno skrojenim uniformama kako idu gore dolje, izlaze i ulaze u kancelarije kao da su u kakvoj avio-kompaniji. Bile su izazovne u tim pripijenim uniformama, ali mu se sve to skupa nije sviđalo.

Iako se teško susprezao da privlačnoj ženi ne dobaci kakav kompliment, ovo tu ga je uznemirilo. Nije mu pristajalo uz ono što je slutio da se događa s druge strane mosta.

I pukovnik Štefanek djelovao je jednako fino i ugladeno. Bio je gromada od čovjek kao i Praljak, samo crn i s brkovima, koje je lagano dodirivao za vrijeme razgovora. Pripovijedao je kako je sve pod kontrolom, da nema većih problema, a ostalo će se već riješiti. Ponudio ga pićem, pokazao mu karte i ljubazno se smješkao.

Praljak se sve više mrštio, rekao – U redu, a sad idem prijeko! – i otišao.

Ubrzo se osvjedočio da ovi tu nemaju pojma o tome da Derventa pada, da je 103. brigada u rasulu, da su ljudi po šumama. U međuvremenu je otišao u Zagreb, pokupio svoje momke – satniju 2. gardijske brigade, dečke iz Virovitice i Vukovara. Njih možda tristotinjak. I vratio se. Kao dragovoljac!

Nakon desetak dana u dnevnik je zapisao: »Pri uvođenju satnije na položaje kod Bosanskog Broda vidio sam ljude u jarcima, iscrpljene i izluđene, bez ikakvih fortifikacijskih crta. Svakog dana i noći Srbi su negdje probili crtu, mi ju s mukom zakrpamo, tučemo se, skinemo pokoji tenk, ali ništa više. Pokušao sam od zapovjedništva u Slavonskom Brodu dobiti bager, ili rovokopač, vreće za pijesak, kako bih utvrdio crtu, ali nikada ništa nisam dobio. S takvom organizacijom nećemo se moći održati. Rasulo i trulež na sve strane.

Neku noć, negdje oko dva sata, nabasao sam na pedesetak ljudi. Bili su to *Zmajevi od Bosne*, uglavnom muslimani. Napustili su položaje pod punim naoružanjem. Pitao sam ih tko im je zapovijedio da se povuku, a oni mi odgovorili – General Praljak! Spopao me bijes, dreknuo sam – Ja sam general Praljak, marš natrag na položaje! – Svi su se razbježali, vratila su se samo petorica«.

Bio je početak srpnja. Sunce je pržilo. Srpski tenk je ispalio granatu, jedan je momak odmah poginuo, drugom je otrgnula nogu. Svena Lastu, glumca, šrapnel je ranio u leđa. I prije toga su momci ginuli, Praljak je bjesnio. Psovao i strijeljao očima,

gestikulirao ručetinama. Ovaj posljednji događaj posebno ga je pogodio. Nigdje saniteta, nikakve organizacije, sve je morao sam, gotovo privatno organizirati.

A onda se pojavio general Stipetić. U školi u Novom Selu. Baš kod njega. Sav bijes, sav jad, svu frustraciju koju je danima nosio i koja ga je proždimala, iskaliao je sada na tom koščatom licu.

– Pa je li ti znadeš u kakvom je stanju bojišnica, što se tu dešava? Ljudi mi ginu bez veze, zbog vas gore! Sve ste usrali, sve se raspalo, nikoga nema, četnici su nam raznijeli desnu stranu....

Stipetić je sve mirno slušao, a onda se približio stolu, udario šakom o nj i dreknuo – Tu ćemo onda 108.! – pogledavši Praljka s izrazom lica koje je odavalo neko prigušeno zadovoljstvo.

Ovaj je na čas stao, gotovo se zahliknuo od bijesa, pa doslovno poludio. Počeo je bacati sve sa stola što mu je dopalo šaka, psovati da ni sam više ne zna koga. U djeliću sekunde poželi Stipetića ščepati za vrat, da mu pokaže gdje je ta njegova 108.! Da mu utuvi u tu oficirsku glavu da se ovako više ne može, da na karti možda ima sve brigade, ali da je ovdje druga priča.

Nakon sedamnaest dana, koliko je sve skupa ratovao u Bosanskoj Posavini, Praljak se 8. srpnja vratio u Zagreb. A u dnevnik zapisao:

»Sa svojim momcima uspio sam održati crte kakve sam i zatekao. Ali mi je postalo jasno da u postojećim okolnostima to na dulji rok nije moguće. Jedini spas za Posavinu bio bi da se tamo pošalju četiri do pet zapovjednika á la Gotovina, Crnjac, i slični i da se učini isto što je učinjeno u Hercegovini: brzo utvrdi crta i uspostavi efikasni ustroj«.

II.

Jedno me pitanje zaokupljalo još od rata u Hrvatskoj: Kako to da JNA, koja je navodno bila četvrta ili peta vojna sila u Europi, nije uspjela poraziti praktički goloruki hrvatski narod? Ni u Hrvatskoj 1991., ni kasnije u Bosni i Hercegovini?

Još su mi u živom sjećanju svi oni članci u najuglednijim europskim novinama u kojima se prognozirao brzi i konačni slom Hrvatske. U kojima se neumoljivom argumentacijom brojki dokazivalo što sve ima JNA (zapravo Srbija), a što sve nema Hrvatska. I zašto su šanse za obranu ravne nuli. Kasnije sam i od europskih diplomata – s kojima sam prilično učestalo komunicirao sve tamo do 1996. – slušao istu priču, samo sada u kontekstu rata u Bosni i Hercegovini.

Pa ipak, sve je ispalo drukčije. Čak i ovdje u Posavini srpska vojna mašinerija nije uspjela do kraja u svom naumu. Prema podacima do kojih sam uspio doći, u borbama za taj pojas uz Savu poginulo je između šest i osam tisuća Srba, uništeno je oko 160 njihovih tenkova i tridesetak transportera te dvadeset i jedan zrakoplov. Kako to?

Zato što su Srbi slabi ratnici? Više hajduci negoli vojnici? Skloni alkoholu i pljački i gotovo nesposobni za red i disciplinu?

U ruke mi je palo svjedočenje Hrvata kojeg su Srbi zarobili u ljeto 1992. Riječ je o Ivanu Delibašiću iz Modrana, rođenom 1930. Prije rata je radio kao stojnik-podbijač pruga u Ljubljani, a onda nekoliko godina u Odžaku, u poduzeću »Doboj-putevi«.

Kad je počeo rat, živio je u svom rodnom selu i tu je zarobljen. Četnici su ga odveli u Osinju, gdje je već bilo nešto ljudi iz Foče, Komarice, Tetime i Modrana.

Bili su zatočeni u podrumu neke trokatnice, četnici ih nisu tukli, jedino su dolazile žene i prijetile im da će ih zaklati. Ivan kaže da su jeli domaću hranu, a onda su ih prebacili u Banja Luku gdje su ostali trinaest dana. Krajem kolovoza odvezeni su u Doboju. Smjestili su ih u vojničke hangare u Barami i »opasno tukli palicama i drvenim koljem«.

Tu je, na svu sreću, prepoznao jednog starijeg četnika s kojim je radio u Ljubljani. Ovaj ga je naime pitao da li ga poznaje, a Ivan odvratio neka skine kapu. Tako i učini. Ivan ga prepozna po velikoj posjekotini na glavi. Bio je to Branko Milošević iz Niša. Na ramenima je imao tri zvjezdice, a sprijeda na kapi zastavu i četiri slova »C« sa strane.

Branko zagrlj Ivana i upita ga što tu radi, a ovaj mu ispriča kako su ga četnici zarobili. Ništa nije odgovorio, ali otada Ivana nitko više nije tukao, kao ni dvojicu koja su bila s njim. Jeli su što i četnici, dobivali cigarete i piće. I radili lakše poslove. Branko je povremeno dolazio da se ispriča s Ivanom. Rekao je da mu je sin poginuo kraj Doboja. To ga je toliko rastuživalo da je tri puta vadio pištolj i htio se ubiti pred zarobljenicima. Jednom je čak zaplakao, opsovao sam sebi mater i zavapio – Branko, što ti sa 63 godine radiš u četnicima?

U Doboju je umrlo više hrvatskih ljudi, jer su ih četnici umlatili štilovima od krampa. Ivan je s ostalima radio na Putnikovu Brdu, gdje su se betonirali rovovi. Četnici su zidali, a oni miješali beton. Tu je Ivan vidio i mnogo poginulih četnika koji su oko ruku imali omotane remene od pušaka. Čuvar im je rekao da su bili pijani i da su zato vezali puške za ruke. Oko sedamdeset su ih ubacili u TAM-ove i odvezli u Doboju. Kasnije mu je Branko ispričao da su iz Sarajeva došli specijalci u crnim košuljama, naoružani samo pištoljima, sabljama i noževima. I da su pijane četnike uhvatili na spavanju i pobili ih. Nije rekao tko su bili ti specijalci.

Ali je rekao kako moraju imati više rovova, jer svakodnevno dolaze jedni drugima i onda piju. I opsovao nešto što Ivan nije zapamtio.

Ali jednako sam čuo i o sasvim suprotnim primjerima. O četnicima koji su pokazivali pravo junaštvo. Poput onih za vrijeme višemjesečne ofenzive 1993/4. godine na zapadnom dijelu bojišta Ravne-Brčko. Jurišali su kao ljudi, a po najvećoj studeni imali zavrnutе rukave do lakta i pjevali: Oj Srbijo mila mati, gdje srpska noga stane, srpskom će se zemlja zvati!

Ili one aveti u crnim dugim pancirnim košuljama, zapravo kaputima, na oraškoj bojišnici. Ako ih nisi pogodio u glavu, padali su i dizali se kao kakvi mitski likovi. Metak bi ih oborio zbog siline udarca, ali ne i ubio. Ustajali bi i išli naprijed, izazivajući stravu u onih koji su im se suprotstavljali. Kao nekakvi sluđeni ratnici koji stalno iznova izrastaju iz te posavske ravnice i u toj kiši čelika izazivaju sudbinu.

Dakle, o čemu se radi? Svakako o nizu čimbenika, no jedan mi se čini posebno važan. Doktrina JNA bila je bazirana na očekivanju udara jednog od vojnih blokova (prije svega Varšavskog ugovora, osobito nakon čehoslovačkog iskustva 1968.). Zato je JNA forsirala oklopništvo, a zapostavila druge rodove vojske što se u ovom ratu grdno osvetilo. Jer za protivnika nije imala sličnu, ili jaču vojnu silu, s tisućama tenkova i transportera, nego visoko motiviranog pješaka naoružanog protuoklopnim sredstvima za blisku borbu. Uz to, zbog želje da etnički očisti teritorij koji je napala, JNA (odnosno JA) je na upravo apsurdan način upotrebljavala sav taj čelik.

U svojoj knjizi »Smrt oklopne brigade« povjesničar Davor Marijan osobito naglašava baš te činjenice. To da je JNA imala ogromnu snagu u oklopu (oklopno-mehanizirane brigade) i da je mogla bitno uspješnije voditi rat u Hrvatskoj da je zaobišla gradove kao što su Vukovar ili Dubrovnik, budući da ih je s malim snagama mogla držati u blokadi. No umjesto toga ona je po svaku cijenu htjela zauzeti i očistiti te gradove od hrvatskog stanovništva i tu je polomila zube i izgubila dragocjeno vrijeme.

»Jugozapadno od Vukovara«, piše Marijan, »puna dva mjeseca elitna 1. proleterska gardijska mehanizirana divizija, ojačana 252. oklopnom brigadom, svela je svoje borbeno djelovanje na pacifikaciju hrvatskih naselja od Iloka do Bogdanovaca i blokadu prometnice Vukovar-Vinkovci, ratujući sa seoskim mjesnim zajednicama u općini Vinkovci. Selo Bogdanovci simbol je nemoći oklopništva, 211. i 252. brigade. Ništa od onoga što se uči u školama i što svaki početnik dobiva kao osnovnu informaciju o zadaći i ulozi oklopništva nije viđeno na širem području Vukovara i Vinkovaca (tek kod Osijeka – Ernestinovo i Tenjski Antunovac). Izostao je manevar kao simbol oklopništva, izostao je udar, a ostala je samo topovska vatra. U režiji JNA tenk je postao samohodni top, a oklopna brigada, topnička brigada.«

Ako se tomu doda – ipak u osnovi – slabo obučeno pješaštvo, često puta i brojčano nedostatno, onda je jasno zašto je ta golema sila čelika postigla relativno slabe rezultate (u vojnom smislu), zašto je bila tako ranjiva i zašto su se mogli održati džepovi kao što je onaj oraški ili onaj ispod Brčkog.

1.

U rano proljeće 1993. muslimani su izašli iz 108. brigade HVO-a. Sve tri njihove bojne. Jedino je ostao zapovjednik Farid Mujaković, ali sada kao načelnik stožera. Tako se dogodilo da su bojišnicu dugu nekih pedesetak kilometara otada branile dvije 108. brigade. Jedna hrvatska i novoosnovana, muslimanska.

Safer Halilović, načelnik glavnog stožera Armije BiH za zapovjednika 108. (muslimanske) brigade postavio je Ramiza Pljakića koji je po svemu bio drukčiji od Farida. Pa ipak, do sukoba između tih dviju brigada nije došlo, iako su odnosi često bili veoma napeti i puni nepovjerenja. Napokon, sama činjenica da su muslimani formirali svoju 108. brigadu, kazuje da je za njih HVO postao uljez.

Krunski dokaz za to bila je zapovijed po kojoj Hrvati s odora moraju skinuti oznake HVO-a »ili će na leđima imati 33 brigade Armije BiH«. Koliko god je ta prijetnja bila ozbiljna, ona je ipak ostala samo eho muslimansko-hrvatskog sukoba u srednjoj Bosni i Hercegovini koji je u to vrijeme bjesnio. Hrvati u Ravne-Brčkom bili su doduše u potpunom okruženju: ispred sebe su imali jake četničke snage, a lijevo i desno od sebe muslimane, dok im je iza leđa, u Tuzli, bio 2. korpus Armije BiH.

Možda bi muslimani i navalili da se nisu bojali da taj sukob ne iskoriste Srbi i pometu jedne i druge i zauzmu prostor sve tamo do Majevice. Povrh toga, postojao je i stalni strah da bi

Hrvati, ako se nađu pred zidom, mogli sklopiti savez sa Srbima. Napokon, takvih je poticaja bilo.

Sretna okolnost bila je i ta što je zapovjednik 2. (tuzlanskog) korpusa, brigadir Hazim Šadić, bio razumna i staložena osoba. Nastojao je po svaku cijenu izbjeći sukob, pa nije insistirao na skidanju obilježja HVO-a i na podvrgavanju hrvatskih postrojbi zapovjedništvu Armije BiH. Premda je na stolu imao plan po kojem se 108. brigada HVO-a trebala preimenovali u 110. brdsku brigadu Armije BiH!

Štoviše, za cijelo vrijeme rata slao je pomoć i u oružju, znajući da ako padne 108.(HVO) da je i njegovima odzvonilo.

Tako Hrvati nisu vjerovali muslimanima, a ni ovi njima, ali su ipak i dalje zajednički držali bojišnicu ispod Brčkog. Svaki u svojoj zoni odgovornosti, vezani interesima i strahom.

Litra benzina koštala je 30, a katkad i 40 njemačkih maraka, nije bilo duhana, struje, ničega. Hrvati u Ravne-Brčkom živjeli su kao u kavezu. Na kruhu i grahu. Ali su, osim nekoliko izgubljenih sela, sačuvali cijeli svoj prostor. I za sve to vrijeme odlazili u Tuzlu na piće. U uniformi HVO-a!

Ivo Filipović je sjedio u zapovjedništvu i razmišljao što da učini. Bio je početak 1994. Rat s muslimanima bio je u punom jeku u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. Što da radi? Da ide na taj sastanak?

Pritisci muslimana bili su sve teži i ovdje. Htjeli su na svaki način preuzeti onih osamnaest kilometra bojišnice što ju je njegova brigada držala na zapadu i istoku.

– Što ako udare? Što ako presjeku opskrbu? A Srbi nude taj prokleti sastanak!

Kad su muslimani izašli iz 108. brigade imenovan je na mjesto dozapovjednika, a Martin Frančešević na mjesto zapovjednika. Bio je nešto mlađi od Ive, ali s većim vojnim iskustvom. Došao je iz JNA i možda zato bio suzdržaniji i svakako šutljiviji.

Ivo je zurio u njegove očale od kojih se odbijala blijeda siječanjska svjetlost. I u sebi ponavljao – A što ti misliš Mar-

tine? Sa Srbima ili muslimanima? – Onda to ponovi glasno, a Martin reče – Idemo, da vidimo što Srbi nude. – Ivo dometne – Imaš pravo! – i doda – A dobro je i zbog muslimana.

U zapovjedništvu srpskih snaga u Brčkom dočeka ih je pukovnik Milan Josić, načelnik 1. posavske brigade. Čovjek neodređenog izgleda i visine, ali pričljiv i nekako napadno savitljiv.

– Moramo se gospodo obračunati s tim Turcima. Oni nisu ni vaši ni naši, ali mi na neki način to jesmo. Mi smo hrišćani – počeo je promatrajući svojim živim očima kako njegove riječi sjedaju na lica sugovornika.

– To što smo međusobno zaratili, to je više nesporazum nego što smo to hteli. Je l' tako? – Pa ne čekajući odgovora, doda – Dabome! Zato sada možemo sve lepo da popravimo. Ako trebate bilo kakvu pomoć, tu smo. Oćete ranu, cigare, alkohol? Oružje? Sve može, nema problema. Svoji smo, hrišćani smo.

Ivo i Martin su ga promatrali, nesvjesno se smiješeći, a ovaj, kao da je time bio ohrabren brzo nadoveže – Moramo što brže izaći na zajedničke linije obrane, skroz po dubini, da se Turci useru u gaće! I vama ćemo dati tenkova, koliko oćeš!

Ivo pogleda Martina. Proleti mu kroz glavu – Što da mu odgovorimo? – Bilo mu je jasno da ih ovaj hoće smotati, okrenuti protiv muslimana, a onda, u drugoj rundi i s njima obračunati.

Osim toga znao je da nikakav aranžman nije moguć. Ne samo zato što im ne vjeruje, nego i zato što bi svaki takav aranžman značio da se muslimanima na milost i nemilost prepuštaju hrvatska sela na Majevidi, ona iza tunela na cesti Orašje-Tuzla. Špionica i Gornji Hrgovi. Sa svojih četiri i pol tisuće ljudi. Osim toga, tko bi mogao momcima iz tih sela – a imali su cijelu bojnu tih momaka – objasniti taj iznenadni manevar?

Poslije toliko krvi, jedno ovakvo savezništvo? Tu hekato-bombu? – Ne, ne i ne! To ne dolazi u obzir, taman da Svevišnji to traži.

Pogleda Martina, a ovaj, onako šutljiv samo procijedi – Pa vidjet ćemo.

Ivo dometne – To s uvođenjem snaga i to s tenkovima, to je najmanji problem. Teškoće su u tomu kako sastaviti zajedničke snage, zapovjedništvo, a tu su i sela Cerik i Bukvik. Pritom je mislio na srpska sela pod kontrolom HVO-a. Dok je to govorio lagano se češkao po bradi, pažljivo promatrajući pukovnika.

Ovaj se samo smiješio i odmahivao rukom, jedva čekajući da kaže – Ne, ne, ni to nije nikakav ozbiljan problem!

Još su malo pripovijedali, a onda sastanak završi. S tim da se opet nađu.

Kad su nakon nekoliko dana ponovno došli u Brčko, u Zapovjedništvu je bilo mnogo življe. Srbi su htjeli impresionirati Hrvate svojom vojnom moći, pa su prije tog sastanka odlučili napasti muslimane na bojišnici kod sela Brka. No umjesto uspjeha, doživjeli su poraz i sada su se svađali, prebacujući jedni drugima krivnju za taj neuspjeh.

– Što si lago da dolaziš iz Broda, a nije te bilo, pa sam pretrpeo vatru? – galamio je neki časnik na kolegu na drugoj strani stola, a onda sočno opsovao i dometnuo – Ništa ti nisi bre napravio, ništa, samo sranje! – Ovaj je odvratio da je imao problema koje nije mogao predvidjeti i jednako sočno opsovao i majku i Nebo.

To je trajalo dobrih desetak minuta, a onda se ponovi pripovijest od zadnji put. *Hršćani protiv Turaka i uzmi što očeš.*

Ivo i Martin su govorili da je sve to u redu i lako, ali da je problem kako uspostaviti civilnu vlast u Ulicama, Vukšiću, Goricama i Krepšiću, selima što su ih Srbi očistili od Hrvata. Kako sutra tim ljudima objasniti sve to?

I opet se dogovoriše za novi sastanak. Jer za Pukovnika sve to nije bio problem. Glavno je da se uđe u dubinu i da se Turci useru u gaće.

Ali Ivo i Martin više nikada nisu došli. Ostali su u rovovima, s muslimanima na bokovima, takvima kakvi su bili, u uzajamnom strahu i nepovjerenju, ali barem s istim neprijateljem ispred sebe.

Od Save do rječice Zavičice otprilike je šest kilometara. Čim se prijeđe most počinje uspon, a nakon stotinjak metara i samo Boderište. Prilično veliko selo, sa zgradom tekstilnog kombinata *Interplet*, desno uz asfaltnu cestu, i pogledom što puca na cijelu Posavinu. Kombinat je prestao raditi, ali je ta uzvisina postala strateški veoma značajna. Ne samo da se odatle golim okom vide Sava i Brčko, nego se bez ikakve muke može gađati komunikacija što povezuje Banja Luku s Bijeljnom. Tu je srpski koridor bio najuži, samo nekoliko kilometara.

Na zapadnoj strani bojišnice tri hrvatske bojne držale su položaje na potezu Dubrave-Poljaci-Jagodnjak-Vitanovići, a ovdje, na istoku, jedna je bojna držala Boderište. Na sektoru dugom oko šest kilometara, dok su lijevo i desno bile muslimanske postrojbe.

Na vrhu sela nalazi se kapela. Tu se ulazilo u tranšēju i dalje u rovove. Do njih se imalo što ići, a najistureniji je bio rov *Vukovar*. Značajan zbog toga što se iz njega lako kontrolirao izlaz na glavni put Boderište-Brčko. A to znači sprečavao prodor srpskih tenkova na poziciju s koje bi bez po muke u šahu držali cijelu hrvatsko-muslimansku obranu.

Srbi su poduzeli više ofenziva na Boderište. Svaki put u proljeće. U ožujku 1993., pa u travnju 1994. i sada opet, u travnju, 1995. General Milan Gvero ovog se puta zakleo u *hleb i so* da će zauzeti selo. Time bi Srbima otvorio put do Čelića i samih vrhova Majevice, a koridor proširio za dobrih desetak kilometara.

Zbog toga je iz Srbije stiglo šezdeset tenkova, a operacija je zamišljena kao dugotrajni udar na cijelu bojišnicu, s time da težište bude na Boderištu. U njoj su sudjelovale najmanje dvije oklopno-mehanizirane brigade, odnosno, 16. krajiška

brigada, 2. posavska, 1. semberska te dijelovi novosadskog i vakufskog korpusa. Sve u svemu desetak tisuća ljudi. Na drugoj strani bilo je ukopano oko tisuću i tristo hrvatskih ratnika te oko dvije tisuće muslimanskih.

Bilo je pravo proljetno jutro. Svijetlo i cvrkutavo. Mijo Josipović, prijeratni profesionalni nogometaš, bio je u IZM-u 108. brigade. Slušao je taj jutarnji ptičji zbor, pomalo se prepuštajući mislima.

U šest i dvadeset zazvonio je telefon. Dežurni iz Zovika, gdje je bilo zapovjedništvo brigade, javljao je da je počelo snažno granatiranje položaja na Böderištu. I iz Jagodnjaka su javili isto. Počela je nova ofenziva. Na cijeloj bojišnici.

Ništa tu nije bilo ni nelogično, ni neočekivano, pa ipak se iznenadio. Možda mu se dan činio prelijep za krvoproliće, a možda se, nakon toliko godina ratovanja, ponadao da će se četnici pomiriti s onim što imaju, da su i oni umorni, da im je dosta tog ubijanja, tog mrcvarenja. Tá tu su jedni drugima na dohvat ruke, čuju se, dovikuju si iz rovova, gotovo kao susjedi. Poznaju se po glasovima, a opet...? – Što opet? – trgnuo se iz misli... Časnici su se počeli okupljati. Zabrinuta lica, svjesni da je dan počeo naopako.

Mijo i Ivo Filipović krenuli su s nekoliko momaka prema *Vukovaru*. Pucnjava je bila toliko intenzivna da ih je miris baruta grizao za nosnice. Miju je to podsjetilo na zimu 1993/4. kada su četnici nekoliko mjeseci svakodnevno napadali zapadnu bojišnicu. Tamo ga je, na Stjepanovo, pogodio snajper i prevalio na zemlju kao nogom udarenu vreću pijeska. Od udarca i straha zaboravio je da na sebi ima pancirnu košulju. Pomislio je da je poginuo. Čak ni to da je pri svijesti nije umanjilo tu izvjesnost. Bio je doslovno živ-mrtav, istodobno i na nebu i s leđima na zemlji. Tek ga je teško disanje pribralo. Otada je vjerovao da ne može poginuti, da mu ništa ne može nauditi.

Sad je s Ivom bio tu iza ruševina kavane *Utjeha*, dvadesetak metara od rova *Vukovara*, kojeg su četnici uspjeli zauzeti. Čuče. Ivo ustaje i tuče RPG-om po obližnjoj kući ispred rova, u koju se ušančila grupa četnika. Precizno i ubojito. Ali meci i

geleri udaraju i po njihovu zaklonu. Momci se bore prsa o prsa. I padaju kao klasje.

Miji glavom proleti kako možda sve to sanja, jer tolike se krvi još nije nagledao. Sedmorica mrtvih, a da okom nije trepnuo! Među njima i Ivan Marčetić. Momak koji je jedva prevalio dvadesetu. I koji je lani, na isti dan i gotovo na istom mjestu izgubio brata.

Sad je i njega dohvatio metak. Ravno u čelo. Prije dva dana rodila mu se kćer. Bio je presretan i momcima rekao kako će joj dati ime po poginulom bratu – Zvat će se Augustina. – Lijepo ime, zar ne? – govorio je.

Mijo opsuje život, a netko dobaci – Danas četnici imaju Veliki četvrtak. – Ponovno opsuje, a onda u sebi prošapta – Bože oprosti, ta stoka nema svetinja, oni vjeruju samo u ubijanje.

Nakon sedam dana teških borbi *Vukovar* je vraćen. General Blaškić je iz srednje Bosne poslao u pomoć jednu satniju, a domaći muslimani posudili tenk. Ofenziva je još potrajala, ali se general Gvero više nikada nije zaklinjao u *hleb i so*.

Ivan Marčetić sahranjen je pokraj brata na mjesnom groblju u selu Boće. Samo koji kilometar od rova *Vukovar*. A kćerkica dobila ime po njemu – Ivana.

Probiti neprijatelju liniju još ne znači dobiti bitku, ali bez toga nikakav preokret na bojišnici nije moguć. Barem ne tamo gdje su strane dobro ukopane, osigurane minskim poljima i sposobne za uspješna protuoklopna djelovanja.

Takva je bila upravo oraška bojišnica i zato su se četnici na sve moguće načine dovijali kako da se zariju u hrvatsku obranu, kako da presjeku taj ljudski lanac, taj ukopani oraški zid. Ginuli su kao muhe, ali nisu odustajali. Upotrijebili su sva sredstva – od bojnih otrova (suzavac), aerosolnih bombi (što oduzimaju kisik), do luna, modificiranih kasetnih bombi i štuka (raketa za razminiranje minskih polja). Sve su to sasuli na nekih devet tisuća branitelja i onaj svijet što je ostao uz

njih, na djecu što su išla u školu, na žene i starce na misi i na ljude na groblju.

Ponekad bi znalo pasti i po pet tisuća raznih projektila samo u jednom danu. Tada škole ne bi radile, ali se sprovodi ne bi prekidalali, baš kao ni mise. Bio je to neki vid posvećenosti Bogu, vjera u konačni trijumf Dobra, ali i onaj oraški inat koji od ovdašnjeg čovjeka stvara najupornije biće pod panonskim suncem.

– E, nećeš i nećeš! Ne idem sada, baš zato jer me tjeraš. Možda je glupo, možda nema pravog razloga, ali svejedno ne idem. Otići ću iz tog pakla kad sve prođe, jer i meni ga je dosta, ali sad neću! Neću za inat! Makar me koštalo života. Moja volja protiv tvoje, pa da vidimo!

Osim u nekoliko navrata, ali bez trajnijeg rezultata, četnici nikada nisu uspjeli probiti hrvatsku obranu. Štoviše, nije im polazilo za rukom čak ni to da se dovoljno približe hrvatskim rovovima, a da prije toga njihovi tenkovi ne budu uništeni, a pješadija desetkovana.

Zato su *izmislili* čudovište za probijanje linije što su ga Hrvati prozvali *žaoka*. Uz uobičajenu zaštitu koju tenk ima, *žaoka* je imala i dodatnu. Na prednjem dijelu kupole armirane keramičke pločice na koje su bili pričvršćeni sanduci za municiju puni pijeska. A sa strane, preko gusjenica, impregnirana guma od koje su se raketni protuoklopni projektili odbijali kao hokejaški pak od *mantinelle*.

Bili su jednako ružni kao i nesposobni za dugotrajniju borbu. Zbog prevelikog tereta mogli su ići najviše desetak kilometara, jer dulje motor nije mogao izdržati. Ali ta čudovišta i nisu imala drugu namjenu nego prevaliti tih nekoliko kilometara i probiti liniju. *Zaoka* je pritom štitila samu sebe, ali i po dva tenka što su se sa svake strane vukla za njom. U obliku klina.

Cijela je igra bila u tomu da *žaoka* živa dođe do crte i da za sobom dovuče jednako žive prateće tenkove. Tada bi oni preuzeli stvar u svoje ruke. Crta bi bila probijena, a obrana nemoćna i u rasulu.

No nikada nisu uspjeli. Jednom je doduše to čudovište došlo gotovo do cilja, ali je stvar spasila protutenkovska mina. Momci su prije toga udarali iz svih cijevi, ali ništa nije pomagalo. Grdosija je išla kao kakav prehistorijski dinosaurus, neosjetljiv na sva ta podbadanja sprijeda i sa strane. Osim na onu erupciju odozdo, dvadesetak metara ispred crte.

Bilo je to na bojišnici kod Kostriča.

Drugi razlog zbog kojeg sav taj silni oklop nije postigao željeni rezultat, bila je *Vojska babe Mare*. Samostalna protuoklopna satnija koja je dobila ime po nekoj babi Mari koja je za vrijeme Drugog svjetskog rata imala dobru rakiju. A imala je i dvije lijepe kćeri. Ustaše su svaku večer dolazile u njezinu kuću, ona ih je nudila pićem, a ovi zahvaljivali. Baba Mara je bila uvjerena da ti momci dolaze zbog njezine rakije, no cijelo je selo znalo da dolaze radi kćeri. A rakiju piju usput. U svakom slučaju, ljudi se više nisu plašili da će ih netko zaskočiti, opljačkati i popaliti. Govorili su – Tu je *Vojska babe Mare* – i odmahivali rukom, tjerajući od sebe svaku sumnju i strah.

Samostalna protuoklopna satnija bila je tako mobilna da je u najkraćem vremenu stizala s jednog kraja bojišnice na drugi, i istodobno tako izvježbana da nikakav oklop nije imao šanse protiv njezinih momaka. I zato su i dobili ime *Vojska babe Mare*. Postrojba je bila jedinstvena i po tomu što njezin pripadnik nije mogao biti nitko tko je oženjen. Išlo se na limit i zato su u obzir dolazili samo momci koji, kad se susretnu sa smrću, ni na što ne pomisle, nego samo na još jedan precizan pogodak. Dvadeset posto ih je poginulo, a 80 posto je barem jednom ranjeno.

Joso Živković, zapovjednik voda, dva puta je ranjen. Jednom ga je pogodio snajper, a drugi put granata. Rođen je u selu u kojem vjerojatno po glavi stanovnika ima više intelektualaca i umjetnika nego u bilo kojem gradu. U Kostriču. U obitelji s devetoro djece. Bog je u Josu usadio pjesničku dušu i obdario ga dobrim ukusom, pa je postao odličan pjesnik. Možda jedan od najboljih u naraštaju. Što uostalom odaju i

njegove sjetne velike oči, a na svoj način i umjetnička bradica, pomalo španjolski oblikovana.

Ta duša, i taj obrazovan čovjek, koji bi bilo gdje u svijetu mogao biti to što je u svom Kostriču, da mu se htjelo i da ga je malčice sudbina u to gurnula, postao je, eto, terminator srpskog čelika! S maljutkom, osom, ili ručnim bacačem u ruci! Svejedno! I neustrašiv kao da je pastir ili seljak po zvanju i vokaciji. A ne ovako fina i suptilna priroda.

Kakvo se to čudo isplelo u tom Josi iz Kostriča, tom pjesniku-ratniku? Tom posavskom samuraju naših dana?

Joso, neka vrst metafore za oraški kraj i oraški svijet? Duh i tijelo svezano kao grede na križu?

Tamo su doista svi bili jedno, jer su svi na svoj način ratovali. I djeca u školi, i seljaci koji su na dvjestotinjak metara od srpskih položaja orali njive u svim tim ratnim godinama, i svećenici koji su oplakivali mrtve, ali tako da su živima govorili da je bolje poginuti, nego ostaviti djedovinu, jer vjera poznaje vrijednosti koje se katkad i životom plaćaju. Opstanak. Sloboda. Svezanost sama. Jer čovjek nije ništa bez svoje zemlje, a opet ni zemlja ne bi ništa vrijedila da je baš takav čovjek ne obrađuje.

Pa su onda pjesnik i ratnik dvije strane jedne te iste medalje? Joso – *sama* ta začudna svezanost?

Vani je još bio mrak, ali se noć nekako razrijedila. Ivo Oršolić se probudio. Nešto ga je pritiskalo u prsima, teško je disao. U prvi mah nije znao što se s njim događa, pa pogleda na sat. Pola pet. Sjeti se da je sanjao čudan san. Nekakvu neobičnu zvijer, nalik na zmaja, kojoj iz usta iskaču žabe. I mnoštvo svijeta na brdu što ga je obasjavala zlatnožuta svjetlost. Nije se mogao sjetiti jesu li to bili lovci ili ratnici. No u svakom slučaju odjednom su sijevnule munje i udarili gromovi kao da je smak svijeta. Zemlja se tresla, ljudi uspaničeno počeli bježati, a u daljini su se vidjele eksplozije. Nešto nalik na grad odleti u zrak, a zatim i velika rijeka zajedno s brdima u daljini. Stajao je u tom uspaničenom mnoštvu, ne znajući što da čini. Počela je padati i strašna tuča, debela kao kamene

gromade. Ljudi su trčali i psovali, a on i dalje nije znao što da učini. Ukopan kao da ne pripada tom svijetu.

Obrisao je znoj sa čela, duboko udahnuo i počeo tražiti čizme. Opet je normalno disao, ali ga je nešto progonilo što nije mogao definirati. Čudan osjećaj, slutnja, svrbež. U taj čas mu preko *motorole* dojavije da se nešto neobično dešava. Neka potmula buka na neprijateljskim crtama. Još nema pucnjave, nema ni pokreta, ali gadno smrdi na nevolju.

Tu je noć proveo kod kuće i ta ga vijest zapravo i nije iznenadila. Kao zapovjednik 106. oraške brigade on i njegovi momci su znali da će doći do finalnog obračuna. Samo nisu znali kada. Imali su podatke da četnici gomilaju snage, da dovlače ljudstvo iz južne Srbije i *Krajine*. Zato su već prije uspostavili tri linije obrane, poboljšali režim na prvoj crti i osobitu pozornost posvetili kuhinji. Ivo se bojao da četnici ne nađu nekoga tko bi možda mogao otrovati hranu.

Obuo je desnu čizmu i kad je počeo navlačiti lijevu, grunule su prve granate. Pa slijedeće, sve više i više dok se nije otvorilo nebo. Njegova rodna Tolisa tresla se kao da ju drma kakva divovska ruka. Četnici su krenuli u odlučujući boj. Bio je 5. svibnja 1995. Tri dana iza hrvatske operacije *Bljesak*, koja je pomela četničku pobunjeničku vlast u zapadnoj Slavoniji.

General Mladić, zapovjednik Srpske vojske, osobno je vodio operaciju koja je nazvana *Osveta*. Udario je sa svime što je imao na raspolaganju, pretvarajući oraški džep u istinski ar-magedon.

Sad ili nikad! – dreknuo je, a četnicima iz Pakraca i Okučana obećao Orašje kao njihov novi dom. Oni su to ozbiljno shvatili i tukli se na život i smrt. Iz rovova su onima na drugoj strani vikali da su izdani i da im je bolje da odu, nego da izginu. Psujući im usput ustašku i balijsku mater.

Osobito je kritičan bio 14. svibnja. Tog se dana na bojišnici pojavio osobno Mladić sa zapovjednicima banjalučkog i istočno-bosanskog korpusa, generalima Mommirom Talićem i Novicom Simićem te drugima. Rekavši – Oću da u pola jedan

popijem kafu u hotelu *Kej* u Orašju! I da me služe srpski konobari! I nema da itko odavde mrdne dok ja tamo ne sednem!

Tog dana oraški su branitelji izgubili petnaest ljudi, četrdesetak ih je bilo ranjeno, a palo je i selo Vidovice. Puščana i druga vatra bila je tako žestoka da se iz rova nije mogla podići glava. Meci su doslovno rezali zrak na razmacima u kojima ni podignuti prst ne bi bio siguran. Branitelji su uzvraćali, podižući iz rova samo puške, tek toliko da se ima kamo ispaliti metak. Ali su uzvraćali.

Oraška je brigada bila tako istrenirana da je mogla u jednoj minuti izbaciti tri vagona čelika! I uz to se držala zapovjedi generala Matuzovića – Kad više nikako ne možeš izdržati, moraš izdržati još barem dva do tri sata!

Četnici su *Osvetu* vodili posve neortodoksno – kao istodobni napad na cijelu bojišnicu bez težišnog udara. Pritom nisu birali ni vrijeme. Nekad su započinjali s napadom u pola devet navečer, drugi put ujutro. Mimo svih vojnih običaja, ali s jasnim ciljem da se protivnika psihički iznuri, da mu se utjera strah u kosti od tih navala bez reda i pravila.

No ni ovog puta nisu uspjeli. General Mladić drugi je dan podvijena repa otišao za Srebrenicu. A u Tolisi je osvanulo sunce.

Bilo je oko dva sata poslije podne kad su se na seoskom groblju okupile obitelji poginulih branitelja. Njih šestero, suborci, a iz srednje Bosne Blaškić i Kordić.

Bio je tu i gvardijan samostana fra Marko, čovjek koji je za cijelo vrijeme rata obilazio rovove i ispraćao mrtve. I uvijek ga nešto stezalo oko srca.

– Što možeš reći tim ženama i muškarcima kad im ode sin? Možda jedinac, a možda već drugi ili treći? Da je to volja Božja, da drugog puta nije bilo? Da se moralo ostati i braniti, jer sve drugo ne bi bilo ispravno? I da te Bog neće ostaviti ako si na pravom putu?

Fra Marko proguta tjeskobu i započne s onim u što je duboko vjerovao – Bog nas zaista nije ostavio same, a nije ni

ove bojovnike koje sada predajemo u njegove ruke, jer su bili na putu koji je osvjetlio sam Isus Krist, naš Bog i naš supatnik.

Tad počеше padati granate. Po selu i na prostor uz groblje. Ali se nitko ne pomakne. Samo je fra Marko pravio dulje stanke u govoru, dok se prasak ne razliježe.

Za nekoliko dana vraćene su Vidovice, ali četnici nisu odustajali još punih šest tjedana. No svoju *makabrističnu kafu* ovdje nisu popili.

Rama

*»Neka Hrvati idu na bojišnicu, a
mi ćemo ostati s njihovim ženama.«*

I.

Kad iz Prozora dođe u Varvaru, selo iznad Ramskog jezera, čovjek se nađe u čudu. Učini mu se da je usred Bosne ugledao more, modro i namreškano, s nekoliko otočića i oivičeno plavičastim brdima. Pliševicom i Kolivretom, iza kojih se skriva Prozor sa svojim surim i klisurastim krajolikom. I nešto udaljenijom Maglicom na jugu, pa opet Proslapom i Kozlom na zapadu, gotovo na dohvat ruke. Čak se i brana doima nekako morski, bjeličasta kao kakav daleki horizont, iza kojeg se takoreći mogu opipati Jablanica i još dalji Konjic.

Ali ta ljepota nije bez uzdaha. Bez onog teškog sjećanja što ga pobuđuju fotografije snimljene u doba kad je cijela ta dolina bila išarana oranicama i žitnim poljima. Vidio sam ih kod fra Andrije u Rumbocima. Svjedoče o tome kako je taj kraj izgledao prije negoli je 1969. voda zauvijek prekrila sela i zemlju.

Prije nego što je odlučeno da se izgradi najveća hidrocentrala u Bosni i Hercegovini, a onda i akumulacijsko jezero na rijeci Rami, ta je dolina bila poznata po nadaleko glasovitoj ramskoj pšenici. Bila je toliko kvalitetna da ju Hercegovci nisu mogli kupovati, jer su bili presiromašni, a Bosanci su je takoreći plaćali u zlatu. Zemlja je bila veoma dobra, vode je bilo u izobilju, a također i sunca. Na fotografijama se to vidi i osjeti. Mlinovi-vodenice na svakom koraku, a između njih žutozelena polja, uredno obrađena, kao iz slikovnice. Taj pejzaž toliko oduvara od okolnog »bosanskog« krajolika da čovjek dođe u napast da pomisli kako je Svevišnji baš tu imao neki poseban naum.

U svakom slučaju ta je zemlja gotovo u cijelosti pripadala Hrvatima, oni su od nje živjeli, natapali je svojim znojem i krvlju i još prije 35–40 godina od nje dobivali sve što su trebali. Druge nisu ni imali, jer je tu bilo oko devedeset posto svih obradivih površina.

Dakle: Je li odluka o gradnji hidrocentrale baš na tom mjestu bila isključivo politički motivirana? Željom da se tom »ustaškom kraju« napokon presječe žila kucavica?

I danas mnogi Hrvati u to vjeruju, a činjenice govore da su poslije 1969., kad je voda doslovno ljude otjerala s njihovih kućnih pragova, mnogi završili u pečalbi. Najviše u Njemačkoj.

Možda bi pod vodom završio i samostan na Šćitu da nije bilo jedne neobične okolnosti. U kasnu zimu 1943. Nijemci su zajedno s Talijanima nastavili s operacijom pod kodnim imenom Weiss. Bio je to zapravo nastavak tzv. IV. ofenzive protiv Titovih partizana, poznatije kao bitka na Neretvi. Tito u tim danima nije imao kud, pa se sakrio u samostan prije negoli je s glavninom snaga uspio pobjeći u istočnu Hercegovinu. Dvadesetak godina kasnije, kad je bilo jasno da je brana projektirana u visini koja znači sigurno preplavlivanje i samog samostana, ondašnji gvardijan fra Eduard Žilić otputovao je u Beograd i zatražio prijam kod maršala i predsjednika Jugoslavije. Imao je dobre veze, jer je tamo službovao prije negoli je došao na Šćit, a i Tito se sjećao onih teških dana iz 1943. I tako je brana snižena za onoliko koliko je trebalo da samostan na Šćitu ipak ostane iznad površine vode. Kao otočić usred jezera.

Ako bih nakon tolikih putešestvija po Bosni i Hercegovini morao reći što je to bez čega se Hrvati zasigurno ne bi održali, onda bih bez ikakvih dvoumica rekao da su to samostani. Oni su bili, a uglavnom su to i danas, stožerna mjesta duhovnog života. Sama orijentacija. Kolektivna i pojedinačna. Ili, ako se hoće, znakovi svetosti, ali i svetost sama, bez koje kolektivni opstanak ne bi bio moguć, jer bi se rastvorio u besmisao profanosti.

Nigdje to ne vrijedi kao u ovoj krvavoj zemlji i zato su fratri ovdje doista ujac. Duhovni i materijalni kao što je to i sama misa u činu transupstancijacije.

Bosna i Hercegovina je uistinu, barem kad je riječ o Hrvatima, zemlja samostana, samostanske duhovnosti i kulture. Pa se bez njih ne može ni razumjeti?

Za Ramu to osobito vrijedi. Samostan na Šćitu sagrađen je negdje oko 1470. godine, a Turci su ga četiri puta palili, jednom i partizani (13. srpnja 1942.). Doduše, legenda govori da je to jednom učinio i sam gvardijan Pavao Vučković, krajem 17. stoljeća. Da Turci samostan ne bi pretvorili u konjušnicu, radije ga je zapalio i sa tri tisuće duša pobjegao u Cetinsku krajinu, ponijevši sa sobom i Gospu od Milosti koja se danas tamo štuje kao Gospa Sinjska. Je li to točno ili ne, nije jasno, ali narod u to vjeruje. No zato je sasvim pouzdano da je gvardijan Mladeh Lucić, a to je onaj koji je 1942. skrivao Tita, ili ga morao skrivati, kasnije dobio boračku mirovinu. Koje se, opet, odrekao.

Sve to, međutim, nije ostavilo nikakva traga na ulogu koju je samostan imao i igrao, jer se ramski čovjek i dalje križao prije i poslije jela, molio navečer i pitao prije bilo kojeg važnijeg posla ili poduhvata: Što bi na to rekli ujaci? Bi li to odobrili, ili ne bi?

Možda je karakter te pobožnosti vidljiv i u činjenici da do posljednjeg rata u ramskim selima gotovo nitko nije zaključavao kućna vrata, a neki su mi pripovijedali da ulazna vrata njihovih kuća nisu ni bravu imala. Jednako tako nigdje nisam susreo muškarce koji, kao ovi ovdje, preziru čovjeka koji prevari ženu, dapače, smatraju ga budalom, jer upropaštava najvažnije – obitelj.

I danas još ima žena koje sinovima govore neka ne idu (hrvatskim) curama preko Makljena, jer je tamo brak nešto drugo, nego ovdje.

Riječju: patrijarhalna sredina, ali sredina u kojoj je sramota udariti ženu i u kojoj na Veliki petak muškarci udovicama i sirotinji oru njive i pomažu koliko mogu.

Je li ta pobožnost imala svoju cijenu? Ta »slijepa« vjera u ujake i njihov pravorijek? I u pravdu Božju?

U svakom slučaju ima naznaka u tom pravcu. Početkom listopada 1942. neki su ovdašnji Srbi dolazili u hrvatska sela i lju-

dima govorili da bježe jer da će ih četnici poklati. Ali ovi nisu htjeli u to povjerovati, nego su odgovarali – zašto bismo bježali, nikome nismo nikakva zla nanijeli, pa neće oni ni nama.

Onda je 8. listopada iz istočne Hercegovine banuo četnički vojvoda Jevđević – a kako se pripovijedalo – i pop Đujić. U istom danu pobiše 916 Hrvata. Odrasle muškarce i mušku djecu odabraše prema visini. Ako je momčić bio viši od karabina nije mu bilo spasa.

Najviše je ljudi pobijeno na Marića Glavici, a mnogi i na kućnom pragu. I danas se u narodu govori kako je pop Đujić nekom Ramljaku rekao – klekni i lijepo se namjesti da te zakoljem – te da je ovaj tako i učinio, a Đujić ga priklao kao janje.

O tom masovnom pokolju svjedoče i groblja. Mnogi su grobovi okrenuti protivno običaju, jer su ih žene i djeca sami kopali, a zemlja je na tim mjestima tvrda, četvrte ili pete kategorije i uz to s dosta kamenja. Zato većina nije sahranjena s glavom prema sjeveru i nogama prema jugu, kako je trebalo, nego na onu stranu na koju se grob dao iskopati.

Drugo osvješćenje došlo je poslije 1945. Hrvati iz Rame nisu masovno odlazili u partizane, ali nešto ih je ipak otišlo. Među njima i satnik Gegan. Kad je rat završio i kad je počela odmazda nad Hrvatima, taj se Gegan s nekih stotinjak momaka odmetnuo u hajduke, nastojeći zaštititi svoje sunarodnjake od općeg terora. Skrivao se po Vran planini i vraćao milo za drago sve dok njega i njegove geganovce, kako su ih ljudi zvali, nisu opkolile režimske snage. Bitka je trajala nekoliko dana, a ishod je bio apsolutan. Svi do jednog su likvidirani.

Pa ipak, unatoč tom i takvom iskustvu, rat sa Srbima na ovim prostorima 1992. nije bio odveć žestok. Možda i zato što tu uglavnom žive Hrvati (većina) i muslimani (manjina), dok je Srba zanemariv broj. Pa pravog rivaliteta i nije bilo.

Četnici iz Ravnog i Vukovskog pokušali su, doduše, u kolovozu 1992. probiti bojišnicu na Ravašnici, ali im to nije uspjelo. Zaustavila su ih tri momka što su ostala u rovu koji se nije mogao pogoditi iz tenka, a iz kojeg se, s druge strane, lako kontrolirao teren. Koliko god zvuči nevjerojatno, istina je da se dvije

satnije četnika nisu uspjele približiti hrvatskoj crti bliže od četrdesetak metara, iako su je branila samo ta trojica (ostali su se od straha razbježali!). I to s jednim snajperom, jednom puškom M-48 i jednim automatom! Jednog od tih momaka sam upoznao. Imao je tada samo sedamnaest godina!

Kasnije je ratovao i protiv muslimana i koliko god mu je vatreno krštenje na Ravašnici ostalo u traumatskom sjećanju, jer ga je, uslijed udara tenkovske granate, zatrpala zemlja kao da je u grobu, ipak ga je onaj drugi rat snažnije obilježio. Ne samo zbog mnogo većeg broja žrtava, nego i zbog veće zagrižljivosti.

Kao da je došao trenutak koji je i jedna i druga strana jedva dočekala. Da se konačno vidi čija je Rama?

Ponižena hrvatska raja koja više nije imala ni vlastitu djevodinu i koja je u Prozor dolazila po papire kao da kadiji ide na suđenje? I gradska muslimanska gospoda što se grozila i na samu pomisao da bi joj Vlasi, kako su zvali Hrvate, ikada mogli biti ravni?

Činjenica je da je hrvatsko-muslimanski sukob najprije započeo u Rami. Već u listopadu 1992. Nema nikakve dvojbe da je imao svoje strateške i političke povode i motive. Radilo se o onom lijevom kraku BH-a ipsilona koji od Mostara i Jablanice ide prema Prozoru, Uskoplju, Bugojnu pa dalje do samog srca srednje Bosne. Odnosno o tomu da onaj tko drži Makljen, drži Prozor i topnički kontrolira i onaj drugi, desni krak – put što preko Konjica ide za Sarajevo.

Muslimani su htjeli i lijevi i desni krak, dakle cijeli prostor unutar ipsilona kako bi imali operativnu dubinu za oslobađanje Sarajeva i ovladali dolinom Neretve, a to znači i cijelim elektroenergetskim sustavom tog sliva.

Uzeti Prozor, odnosno Ramu, za njih je značilo i ovladati srednjom Bosnom, jer se jedino preko Rame moglo pomoći i pomagalo Hrvatima u Vitezu, Busovači i Kiseljaku.

Pitanje koje se, međutim, meni postavilo, bilo je: Što su bile psihološke i emocionalne pretpostavke za tako krvav sukob?

Povijesno sjećanje na osmanlijski zulum, na spahijsko i begovsko pravo prve bračne noći, na iznevjerena savezništva u Drugom svjetskom ratu i kasnije egzekucije?

Strah koji su muslimani osjećali prema podlim Hrvatima koji sanjaju Hrvatsku kako bi uništili Bosnu i koji su, kad dođe do gustog, na sve spremni?

Diva Grabovčeva! Je li to odgovor? Ta legenda o mladoj i prelijepoj katolkinji u koju se bezumno zaljubio bijesni i razuzdani Tahirbeg?

Čak ju je htio i oženiti, premda je ona bila obična seljanka, a on iz plemenite begovske obitelji. A kad ga je odbila, nije mogao podnijeti poniženje i obuzdati vrelu krv pa ju je ubio. I to uz pomoć dvojice pravoslavaca iz Vukovskog!

Otada je prošlo stoljeće i pol, a na Divin grob, koji se nalazi na Čvrsnici, hodočaste mnoge mlade djevojke, kao da je riječ o svetici.

Naravno, takvih legendi u Bosni i Hercegovini ima mnogo i sve imaju neka zajednička obilježja. Recimo, to da osvjetnik nad ubojicom (u ovom slučaju Tahirbegom) nije katolik, nego musliman, konkretno, neki Arslanaga. Pa i to da su, kao u ovom slučaju, Grabovci i Kopčići (Tahirbegova obitelj) nekoć bili isto pleme, s time što su Kopčići prešli na islam i dobili silne privilegije i begovski status, a Grabovci ostali vjerni svojoj crkvi i postali raja pod kandžijom.

No ono što mi se čini tipičnim za Ramu, jest nevjerovatna popularnost te legende još i danas, to živo sjećanje na Divu Grabovčevu, ta metaforika koja se pretvorila u dnevnu psihologiju. Diva Grabovčeva – to smo mi?

A muslimani, što su oni? Iznevjereni od raje kojoj su pružili ruku? I još raspolučeni u sebi samima? Na one koji su ipak s Hrvatima išli na Ravašnicu i držali bojišnicu prema Srbima, i na one koji su, poput trgovca Muje Palića iz Varvare, poslije pada Kupresa javno galamili – neka samo Hrvati idu na bojišnicu, a mi ćemo ostati s njihovim ženama, a poslije i s njihovim udovicama?

1.

Cesta što iz Uskoplja preko Makljena vodi u Prozor završava raskršćem u obliku slova T. Ravno se nema kud, lijevo se skreće na magistralni put prema Jablanici, a desno u glavnu ulicu. To je zapravo srce grada. Iako ulica nije preuska, nekako se doima stiješnjenom, kao i sam Prozor. Poput slike na kojoj nešto nije u redu s perspektivom, pa sve djeluje zbijenije negoli bi trebalo biti. Kuće su tu na dva ili tri kata, nedefiniranih boja i pomalo turobnog izgleda. Gotovo prašnjavog. Od toga odudaraju jedino općinska zgrada, Vatrogasni dom i upravna zgrada *Hidroelektrane*. Potonja je prva u nizu na desnoj strani ulice, crno-bijele boje s ovecim staklenim plohama. Gotovo reprezentativna, ali za neko prošlo vrijeme.

Zajim Delalić imao je oko pedeset godina, no već je bio potpuno sijed. Sa snažnim brkovima koji su posve pristajali uz njegovu krupnu figuru. Prije rata bio je poznat po tučama, osobito onima u kojima su se muslimani tukli protiv Hrvata. Tako je odgojio i svoja dva sina, koji bijahu jednako snažni i jednako zapaljive krvi kao i on sam.

Radio je kao vozač u *Elektroprijenosu*, no sada u upravnu zgradu nije ulazio kao šofer, nego kao jedan od muslimanskih vođa. Bilo je oko deset sati ujutro, 24. listopada 1992.

Prije negoli je zakoračio u predvorje, okrenuo se prema Vatrogasnom domu, preletio očima preko malog trga koji dijeli te dvije zgrade, pa jednako brzo pogledao u vedro i

sunčano nebo. Duboko udahnuo i istisnuo sebi u bradu – Samo mirno i fino, Zajka!

Popeo se na treći kat, ušao u dvoranu za sastanke gdje je već bilo oko dvadesetak ljudi. Predstavnici hrvatskih i muslimanskih političkih stranaka, vojske, policije, vlasti. Prostorija je bila zadimljena, neki su stajali, drugi sjedili i glasno ispijali tursku kavu.

Kad je Zajim ušao njegovi ga pozdraviše, a oni drugi samo odmjeriše. Naoko, sve je bilo uobičajeno, no neka je nervoza bridjela u zraku. Nevidljiva, a opet tako opipljiva. Po neobičnim pokretima, prividnoj opuštenosti, trljanju dlanova. I čvrsto stisnutim vilicama.

Napokon, svima je bilo jasno da je to možda posljednji sastanak i da od njegova ishoda ovisi sudbina grada, a možda i mnogo više od toga. Na dnevnom redu bilo je nekoliko tema – od onih što su se ticale zajedničkih školskih programa, jezika, jer muslimani nisu pristajali na hrvatski, a svoj nisu imali, pa do imenovanja i preimenovanja ulica. Uostalom, ona, u kojoj se sastanak održavao, još se zvala *Ulica krajiških brigada*.

Sve su to bile važne teme oko kojih su se lomila koplja u gradu ispod Makljena, no ipak je ključna stvar bila »implementacija« zaključaka republičke Vlade što su se ticali vojnog ustroja. U tim je zaključcima stajalo da tamo gdje Hrvati imaju većinu, valja ustrojiti HVO u koji se trebaju uključiti i muslimani, dok tamo gdje je slučaj obrnut, valja ustrojiti Armiju BiH u koju se imaju uključiti i Hrvati.

Nevolja je međutim bila u tomu što su Hrvati imali većinu u Rami (oko 65 posto), a muslimani su svejedno počeli stvarati paralelni vojni ustroj. Kopati rovove, utvrđivati bunke, pa i mitraljeska gnijezda. Štoviše, nekoliko dana prije ovog sastanka, postrojili su se na nogometnom igralištu u uniformama Armije BiH, dali prisegu i promarširali središtem grada. Njih možda petstotinjak.

Nakon uobičajenih formalnosti sastanak je počeo, a neki Sadik Hadžić, kojeg su zvali Sida, uzeo je riječ i počeo galamiti kako neće više podnositi hrvatsku torturu, jer da su se

na ovim prostorima muslimani uvijek pitali, pa tako ima biti i sada! No odmah ga je presjekao Zajim, počevši mirno i gotovo umiljato – Braćo Hrvati, sve ovo nema smisla... – onda je na časak zastao pa ponovio – Braćo Hrvati, molim vas, a molim i nas, da nađemo rješenje iz ove situacije koja je nastala u našoj općini...

Ilija Petrović iz Rumboka koji je jedva prevalio dvadeset i petu i ovdje bio predstavnik *Ramske* brigade HVO-a, počeo se češati po glavi obrasloj dugom crnom kosom, više zbog za-bezекnutosti, negoli svrbeža. Nije mogao vjerovati vlastitim ušima da Zajka govori *braćo Hrvati*. Prošaptao je u sebi – Ma, čuješ li ti to Ilija?! – obraćajući se svom djedu po kojem je i dobio ime. Uvijek je tako činio kad bi se našao u nekoj neobičnoj situaciji, jer mu je djed bio neka vrst *formativnog oca*. Nije ga upoznao, ali je o njemu slušao. Ne mnogo, jer se o tim stvarima nije puno govorilo, ali ipak toliko da je znao da je bio domobranski časnik za vrijeme Drugog svjetskog rata, završio na Križnom putu i na kraju likvidiran negdje kod Požege kad su ih vraćali iz Bleiburga.

– Zašto taj tako govori? Pa znaš li ti Ilija da je on bio jedan od prvih koji su tvrdili – kad su četnici granatirali Prozor – da to čine Hrvati! A sada nas naziva braćom... – nastavljao je razgovor s djedom. – A isto je bilo i kad smo prije četiri mjeseca u Ljutoj, kraj Konjica, oteli oružje iz skladišta JNA. Silom je htio dio za svoje, pa smo mu dali radi mira u kući. A sad, gle, braćo Hrvati...!?

Onda ga je spopala neopisiva nervoza, počelo ga je doista svrbjeti cijelo tijelo, pa je skočio i viknuo – Ako hoćete da zajedno živimo, morate zajedno s nama i braniti općinu od četnika. Mi sada krvarimo na Ravašnici, imamo već i mrtve, a vi po Prozoru prodajete zjake!

Pred oči mu sinu zapovjednik brigade Fofa, koji je nedavno poginuo, a koji se proslavio još u Hrvatskoj 1991. kad je uhitio generala JNA Milorada Aksentijevića. Osjeti bijes pa doda – Tako više ne može!

Netko je na to viknuo – Čekaj, malo...! – ali Ilija ga više nije čuo. Obuzeo ga je neki čudan osjećaj pa se počeo vrpolti, a onda osjeti kao da ga nešto hladi na zatiljku, čak toliko da se okrenuo. Usput je bacio pogled na krov kuće što je bila nasuprot upravnoj zgradi, točno u visini na kojoj se i sam nalazio. Učini mu se da vidi odmaknut crijep i nešto kao cijev puške. Još jednom pogleda, protrlja oči, pa se ponovno upilji u krov.

Htio je odmah ustati, ali je ipak odustao. Onda očima potraži šefa policije, Marka Dragića, koji je sjedio nasuprot njega, davši mu diskretnim pokretom glave znak da izađe. Čim su se našli izvan dvorane, zamoli ga da s drugog prozora pogleda na krov i kaže što vidi. I ovaj potvrdi da vidi snajper. Potvrdi to i Petar Kolakušić, momak iz Blaca, koji se slučajno našao na hodniku.

Snajper! I to na krovu kuće profesora Zije Samardžića! Ravnatelja srednje škole i profesora fizike koji je također bio na sastanku i tumačio zašto muslimani ne mogu prihvatiti hrvatski jezik.

Inače, tog su Samardžića zvali i zlatni Zija, jer je volio novac. Bio je iz ugledne obitelji, ali je postao komunist i marksist i prezirao muslimane koji su živjeli po okolnim selima, jer su bili pobožni, a mnogi su kod Hrvata radili i kao težaci. To je u njegovim očima bilo ponižavajuće, budući da su Hrvati za njega bili Vlasi, a to znači raja i manje vrijedan svijet. Ni sada mu nije išlo u glavu kako bi jedan čaršijski čovjek mogao u taj seljački HVO i pod tu šahovnicu. I pod taj hrvatski jezik!

Ilija se vratio u dvoranu kao da se ništa nije dogodilo, jedino je pomakao stolac iza betonskog stupa, koji je dijelio dvije staklene plohe, tako da više nije bio izravno na nišanu. No i dalje je ostao dekoncentriran i nervozan.

Uskoro dobije poruku – Razjuri sve to, ubili su nam čovjeka!

U prvi mah nije shvatio o čemu se radi, pa je ponovno izašao van i tada dobio definitivnu potvrdu da su muslimani na Makljenju, u području Zgoni, ubili hrvatskog momka.

Franu Zadru koji je bio strojar u *Hidroelektrani*, a sada je razvio hranu vojnicima na položajima. Išao je s traktorom *babi Janji* po provijant, s njim je bio i njegov rođak Jozo koji je uspio pobjeći. Franu su našli s tri metka u grudima kako leži pod bukvom. I s maskirnom uniformom navučenom preko glave.

Ilija je zapalio cigaretu i počeo razmišljati što da učini. Hođao je gore-dolje, a onda su iz dvorane počeli izlaziti i drugi, budući da je netko u međuvremenu predložio pauzu. Radi konzultacija. Najprije petnaest minuta, pa pola sata.

Bilo je oko tri poslije podne.

I sve jasnije da od nastavka neće biti ništa. Sablasna tišina ispunila je upravnu zgradu *Hidroelektrane*, a onda i *Ulicu krajiških brigada*. Kao da je neka moćna ruka u hipu pokupila ljude i automobile. Grad se ispraznio. Jedino je dolje, kod *Općine*, postavljena barikada, jednako brzo kao što se i cijela situacija promijenila. Udarili su je muslimani i tako u trenu prepolovili Prozor.

Ilija istrči na ulicu, a onda, iznerviran od te praznine i svih onih događaja, uleti u lokal preko puta u kojem su sjedili muslimani sa sastanka i žustro raspravljali, i ispali nekoliko psovki. I već je zapucalo.

Počela je bitka za Ramu.

Bitka koju su mnogi doživljavali kao armagedon. Kao konačni obračun za prostor, za dominaciju. Za sveto tlo, posvećeno krvi i vjerom, patnjom i poviješću. I oskrvuto izdajom i vjerolomstvom, poniženjem i zulumom.

Je li moglo biti drukčije? Je li politika mogla drukčije postupiti, je li razum mogao obuzdati strasti i emocije? I zaustaviti svu onu lavu mržnje i predrasuda, svu onu lavu povijesti nataloženu u podsvijesti i žilama, ono iskustvo generacija prenošeno majčinim mlijekom? I uvećano osobnim i kolektivnim ponorima i dramama? Je li se ta lava mogla zaustaviti kad je već vulkan proključao? Kad je već počela bitka za tlo – najprije u Hrvatskoj za *srpsku zemlju*, pa onda i ovdje za srpsku, hrvatsku i muslimansku? Jer za što se drugo ratovalo u ovoj krvavoj zemlji?

Za načelnika općine, ili sreza! Za vlast! Tko je imao vlast imao je i tlo, a tko je imao tlo, imao je i većinu. Jer vlast je uvijek znala iskonstruirati većinu i tamo gdje je inače nije bilo. Jednostavno – ako si imao vlast u ovoj zemlji, imao si sve, a ako je nisi imao, nisi imao ništa.

Ilija je gledao da nekako dođe do svojih. U tim trenucima nije bio svjestan da ga mogu ubiti kao zeca, da je tu, u muslimanskom dijelu grada, da je započeo rat. Rat s muslimanima. Trčao je prema naselju Dole koje je na uzvisini i s kojega se moglo udarati po cijelom Prozoru. Tamo su bili njegovi. Još je bio dan, ali već zamagljen slutnjom listopadske večeri. Psi su se uzbudili, lavež se miješao sa sve učestalijom pučnjavom. A onda umuknuo. S mrakom ostadoše samo rafali i detonacije.

Bitka je potrajala slijedećih dvadesetak sati. Muslimani su bili razbijeni i obezglavljeni. I to prije svega zahvaljujući prislušnim uređajima koje su Hrvati nabavili i s kojima su jasno locirali njihova zapovjedna mjesta i mjesta za navođenje. Ostalo je bila stvar rutine – precizni pogodak, kaos i slom.

Kompletno muslimansko vojno-političko vodstvo je pobješlo, ostali su samo civili i devet mrtvih na njihovoj strani te trojica na hrvatskoj. I to po podacima Međunarodnog crvenog križa. No u svijet je otišla informacija da su Hrvati s 12 *leoparda* nasrnuli na muslimane i da su masakrirali više od tri stotine ljudi.

Žene, djeca i muškarci koji nisu sudjelovali u borbama, zaista su deportirani u Pograđe, najsjeverniji dio grada, a ostali zarobljeni i nakon nekoliko dana pušteni. Zapaljeno je petnaestak kuća, uglavnom onih čiji su vlasnici bili na glasu kao ekstremisti, no većeg paleža i pljačke nije bilo. Za to su se pobrinuli interventni vod, protudiverzantski vod i vojna policija, ustrojeni upravo u tu svrhu.

Nekoliko dana kasnije Ilija je u ruci držao oko pedesetak kartica gusto pisanog teksta. Ti su papiri pronađeni među zaplijenjenom muslimanskom dokumentacijom. Bili su to

planovi *Alfa* i *Beta*. Prvi se ticao zajedničke borbe Hrvata i muslimana protiv Srba, a drugi je govorio o napadu na Hrvate u Prozoru i cijelom području Rame. Ilija je gledao u te papire i pitao se što bi bilo da neki muslimani nisu izgubili živce, ubili onog Zadru i tako sami sebe zaskočili? Što bi se dogodilo da su izveli napad drugi dan, kako su planirali. Staloženo i precizno i još uz pomoć *Handžar divizije* koja je bila stacionirana u Jablanici, a koja nije stigla doći na vrijeme?

– Što ti kažeš na to moj Ilija – otpočeo je razgovor s djeđom. Vidiš, ja sam cijelo vrijeme znao da se tako nešto priprema, ali neki u to nisu vjerovali. A pogledaj sad ovo, ove planove. Oni pokazuju da su imali sve – i ratno predsjedništvo, i ustrojeno zapovjedništvo Teritorijalne obrane, postrojbe pod oružjem jačine jedne bojne... Sve da nas zbrišu. I tko zna, možda bih i ja završio kao i ti da su u tomu uspjeli.

Ali, i to ti moram reći, mi ipak nismo bili budale kao vi, kad ste onako išli pod četnički nož 1942. Mi smo nešto naučili. *Slava Bogu na visini*, ali ovdje dolje, tu moraš nešto i sam učiniti.

A nismo vjerovali ni muslimanima, jer smo znali da su vas prevarili poslije pada Italije. I postali komunističke glavešine, a vi ostali banda ustaška. Eto, zato je danas Prozor naš! Nismo ponovili vaše pogreške!

Otpuhnuo je dim cigarete, pogledao kroz prozor, pa kao da se nečeg dosjetio, nastavio – Naravno, priznajem da bez tih vaših pogrešaka ni mi ne bismo naučili to što smo naučili. I zato, moj Ilija, ovo je i tvoja pobjeda. Malo zakašnjela, ali ipak pobjeda. Ne znam hoće li ti zbog toga biti lakše, ali meni sasvim sigurno jest.

Za vojsku nema gore stvari nego kad ti se neprijatelj zavuče u pozadinu i pobije civile. To djeluje na psihu i borbeni moral strašnije od svega. Prvo što te obuzme to je osjećaj krivnje, pa nemoći i panike. Čuješ da ti iza leđa gore kuće, da su ljudi poklani, a ne znaš ni kako se to dogodilo ni kakve

razmjere ima. Je li netko od tvojih stradao? Što je s pričuvom i zapovjednim mjestom? Hoće li sada udariti i sprijeda i uhvatiti te u klopku? U najgorem slučaju to znači raspad crte bez praktički ispaljenog metka. Jer ako neprijatelj u pozadini uništi vezu i zapovjedništvo, u općem metežu koji tada nastaje, nema druge nego da i sam spašavaš glavu.

Upravo su s takvim planom muslimani udarili na Uzdol 14. rujna 1993. Udaljen od Prozora 12 kilometara u pravcu Konjica, po makadamskom putu, punom zavoja i opasnih ponora, osobito teškom za kišnih i zimskih dana.

Selo je inače veliko, ali raštrkano, s dosta zaselaka. O tome svjedoče i dvije crkve. Manja i starija, sagrađena je bliže školi, 1925., a veća i modernija šezdeset godina kasnije i to sedamdesetak metara dalje.

Inače, župa je najstarija u cijelom ramskom kraju, a narod, dok se nije raspršio po Njemačkoj i Austriji, isključivo je živio od zemlje. Doduše selo je na visoravni, nekih 700 metara iznad mora, ali je zemlja svejedno dobra i za pšenicu, i za konoplju, i za ispašu.

Nitko ne zna kako su se muslimanski diverzanti ušuljali u Uzdol. Pretpostavlja se da su ušli iz tri pravca. Sigurno je pak da su imali svog izviđača samo stotinjak metara daleko od škole, na brdu Rudine.

Tu je iz svog brloga promatrao što se zbiva. Možda čak i punih deset dana. Nitko ga nije primijetio, jer nitko na brdo nije ni išao, nije bilo razloga. Bilo je preblizu. I zato nikome nije ni palo na pamet da bi tamo netko mogao biti. A bio je, i sve dobro snimio. Raspored straže, smjenu, pa i tenk preko puta škole.

Koliko god je napad iznenadio hrvatsku obranu, ipak nije bio dokraja neočekivan. Bilo je nekih naznaka da bi muslimani mogli udariti, pa je dan prije dopremljeno i streljivo, a tenk stavljen u pripravnost. Ali zapovjednik tu noć nije ostao sa svojim momcima, nego je prenoćio u Prozoru. Valjda je mislio da netko nepotrebno paničari, da od toga nema ništa, kao ni toliko puta do sada.

U isto vrijeme kad su diverzanti udarili na Uzdol, jedna satnija hrvatskih momaka krenula je iz Prozora na sasvim drugu stranu. Na kotu Obrenovac ispod Makljenja, prema Uskoplju. Trebali su je zauzeti i već su se razvili u strijelce, no još nisu ušli u borbu. I to je bila sretna okolnost. Jer čim je stigla vijest da je Uzdol napadnut, bez problema su se vratili na početne položaje, ukrkali u autobuse i krenuli u pomoć. Spremni za bitku kao da su se baš za nju spremali!

Za to su vrijeme dva ili tri muslimanska diverzantska voda započela krvavi pir. S posve jasnom taktikom. Prvo poklati civile, onda napasti školu i uništiti zapovjedništvo.

Mogli su odmah pobiti pun kamion hrvatskih vojnika koji su išli na smjenu na Komin i Veliku Kosu. Ali nisu. Pustili su ih da odu. Na redu su bili civili, trebalo je izazvati nered, prouzročiti paniku. Pustiti krv u potocima.

Odbilo je pet sati ujutro.

Najmlađi je imao samo deset godina, a zvao se Stjepan Zelić. Skočio je kroz prozor i zajedno s majkom i sestrom pokušao pobjeći iz svog zaseoka Zelenike prema središtu Uzdola. Bio je samo u gaćicama. Uхватili su ga pola kilometra od kuće i zaklali. A majku i sestru pokosili rafalom. Neki je tip u prolazu viknuo – Neka ih! – i odjurio dalje.

Na drugoj strani, u zaselku Križ, upadaju u kuću Martina i Kate Ratkić, pale je, a ovi bježe bratu u susjedstvo. Tu ih ponovno nalaze, u podrumu, zagrljene i prestravljene. On na pragu sedamdesete, a ona koju godinu mlađa. Mole za milost, ali milosti nema. Dobivaju rafal. Neki bradonja priđe Martinu, gurne ga par puta vrhom čizme, sagne se i odrežu mu uho. Stavi ga u vrećicu i ode.

Slično je prošla i Luca Zelenika, rođena davne 1906. godine, pa ona nesretnica Ivka Rajić iz Mendeša, koja je trinaest godina bila nepokretna i prikovana za krevet. Ubili su je, posjevši je na stolac, da je *ljepše* pogode.

Tek kad su Zelenike, Križ i Mendeši pretvoreni u krv i plamen, tek kad je ubijeno i masakrirano 29 civila, baciše se na školu.

Tu su bili centar veze i zapovjedništvo, a na prvom katu i jedna satnija momaka u pričuvi.

Inače škola je na kat i naoko se čini da nije dobra ni za kakav otpor, jer ima mnogo prozora koji čine gotovo devedeset posto fasade. Osim toga, sa stražnje strane, tik do škole je uzvisina pa se bombe mogu baciti na prvi kat bez većeg napora.

I to se upravo i dogodilo.

Muslimani su opkolili školu, prodrli u kotlovnicu, a onda i u prizemlje. Tenkisti su bili mrtvi prije negoli su uopće uspjeli uskočiti u tenk, a i oni, koji su pokušali izaći iz škole, ležali su okolo kao oborena stabla. Njih sedmorica.

Jedina sretna okolnost bila je u tomu da je streljivo, koje je dan prije stiglo, ostalo u školi. Nisu ga dospjeli prebaciti u skladište, pa su momci imali s čime uzvraćati.

Muslimani su pritislili sa svih strana, i samo je bilo pitanje trenutka kada će sve otići k vragu, kada će se ta krv i taj palež pretvoriti u trijumf dijabolične taktike.

Zora se pretvarala u vedar dan, ptice su odletjele na mirnije mjesto, a ljudi se izgubili u kaosu i panici.

Onda je izvana doletjela bomba. Ravno u učionicu na prvom katu u kojoj je bilo tridesetak momaka. Pala je na pod i samo je tren te ljude razdvajao od smrti i boli. Tik do Ivana, nekog trapavog momka od 26 godina, visokog i tromog kao vreća, koji je još i zamuckivao i ostavljao dojam da je više mrtav negoli živ. No sada se u njemu probudio život, kao munjom oparen. Od straha ili smirenosti? Ili bijesa koji je ova klaonica potakla u toj uspavanoj duši? U tom momku koji nije mnogo htio, pa se nije ni razmetao svojim najboljim osobinama? Čuvajući ih za veliku igru ako ga u nju gurnu? Kao kartaš posljednji adut?

U svakom slučaju reagirao je poput čelične opruge i bombu vratio natrag prije nego li je eksplodirala. Dolje je ostao čovjek isparan kao krpena lutka, a gore nevjerica gotovo ravna šoku što se u trenu pretvorila u novi elan i tračak nade.

U drugoj učionici momci su pokušali zaustaviti prodor onih što su zauzeli prizemlje. Među njima je bio i momak kojeg su zvali Mačak. Imao je veliku kuću u Rumbocima, a prije rata je bio kamiondžija. Visok i mršav, neobična koraka, kao da nije siguran na nogama. Njegovi dugi prsti upućivali su na stanovite duševne kvalitete koje su bližnji prepoznavali kao nemirnu narav. Stalno je nešto tražio i isprobavao, a kad mu je otac kupio traktor, rastavio ga je u najsitnije dijelove tako da su morali zvati stručnjake da ga opet sastave.

Kasnije se bavio i drugim poslovima pa se proširila priča da ga je po Sloveniji gonila policija i to helikopterom. I da joj je ipak uspio pobjeći premda je vozio kamion s prikolicom. A koji, iz nekog samo njemu poznatog razloga, nije zaustavio na carini, vraćajući se iz Austrije.

Mačak se sada našao u toj pucnjavi, bez nade u srcu, ali s nekom željom da od života ugrabi ono najbolje što u ovom času može. Ne, nije ga obuzela nikakva panika, samo nije htio zaglaviti kao muha u loncu vruće vode. Htio si je priuštiti nešto što nije bilo daleko od njegova šoferskog života, ali što nikada ne bi pokušao tu, u Uzdolu, da sada svemu nije došao kraj.

Bacio je oko na Katu. Crnu i stasitu ženu što je kuhala momcima i bila iz ovog kraja. Nije imala muža, ali je imala dijete i po tomu je i ona bila pomalo neobična. Ali ne na način na koji su to žene bez morala i odgovornosti, nego prije kao žrtva sudbine, a možda i vlastite naravi.

– Kate, molim te – zavapio je Mačak, klateći se na onim dugim klimavim nogama. – Pa vidiš da je gotovo! – Lice mu se pritom zgusnulo u osmijeh koji je odavao ugursuza koji se pomalo stidi svojih nakana, ali ga opet, s druge strane, ohrabruju opće prilike u svijetu.

– Ma di ćeš sada!? – otpili ona i pogleda ga kao što žene znadu pogledati tu Božju i uspaljenu djecu što se zovu muškarci. Ljutito, ali ne i bez sućuti i neke tajne u očima.

U taj se čas pucnjava pojačala i to je svima privuklo pažnju. Dopirala je iz daljine, kao grmljavina. Momci koji su krenuli

na Obrenovac sada su bili tu. Muslimani su se počeli povlačiti. Sedmorica padoše, a ostali se izvukoše.

Uzdol je bio spašen, a s njime i Prozor. Jer do grada pod Makljenom više nije bilo nikakve obrane.

Muslimani su to znali i zato su govorili – Kad uzmemo Uzdol do Prozora ćemo pjevajući.

2.

Na Sv. Tri kralja 1993. u Tomislavgradu su se sastali zapovjednici ramske, bugojanske i nekih drugih brigada s pukovnikom Šiljegom. Razmatrali su vojne prilike na terenu, stanje u postrojbama HVO-a, a i opće okolnosti. U jednom trenutku pukovnik Šiljeg je zapitao zapovjednika bugojanske brigade Ivicu Lučića – Koliko ti još treba pušaka pa da svaki tvoj vojnik bude naoružan?

– Sto i pedeset! Tada bih imao 4000 ljudi pod oružjem! – odvrati ovaj kao iz topa. Pukovnik na to klimne glavom, pa dometne – Dobro, i to ćeš dobiti!

Tako je i bilo. Uz to, Lučić je dobio i stručnu pomoć pa je uskoro, kako se općenito držalo, imao jednu od najjačih brigada u cijeloj Herceg-Bosni. Dobro naoružanu, s ubojitijim topništvom i urednom opskrbom.

Brigada *Eugen Kvaternik*, a tako se zvala, bila je raspoređena na području cijele općine, uključujući tu i sam grad Bugojno. Uz to, vojno vodstvo je održavalo dobre odnose s muslimanima, pa se činilo da do nekih ozbiljnijih problema neće doći, premda je rat s muslimanima već zahvatio ne samo Ramu, nego i srednju Bosnu i dolinu Neretve.

No u srpnju muslimani udariše. A brigada jedva pružila ozbiljniji otpor. Oko 360 momaka zaskočeno je u samom gradu, odvedeno na nogometni stadion *Iskre* i tamo zatočeno. Jedna trećina je kasnije proslijeđena u Žepče, drugi zadržani

u zarobljeništvu i mnogo mjeseci kasnije razmijenjeni, dok se dvadeset i jednom izgubio svaki trag. Među tim nesretnicima bilo je najviše intelektualaca, kojih je i inače u vodstvu brigade bilo kao malo gdje u HVO-u. Pretpostavlja se da su odmah, ili neposredno nakon tih događaja, pobijeni.

Oko tri tisuće ljudi što su uglavnom bili na položajima izvan Bugojna, uspjelo se nekako održati dok nije stigla pomoć, odnosno, dok nije osiguran koridor preko kojeg su se izvukli u Ramu.

Jedan se dio našao u Rumbocima, možda njih tisuću. Prenoćili su kod crkve, ispod vedrog neba. I bili u nekom čudnom stanju: pod punom ratnom opremom, a praktički u statusu izbjeglica. Bez prave bitke iza sebe, zaskočeni, a opet na ruševinama vlastite egzistencije.

Neki drže da su muslimani krajnje perfidno postupili, da su do zadnjeg trenutka hofirali Hrvatima, a onda, u trenu presjekli njihov sustav veze i odvojili postrojbe na položajima od zapovjedništva. Ostalo učiniše kaos i pomutnja.

Drugi opet smatraju da je brigada otpočeta bila previše nonšalantna, da se nije dobro utvrdila, jer njezino vodstvo nije vjerovalo da bi ih muslimani mogli napasti. Štoviše, da je više energije potrošeno na kovanje hrvatsko-muslimanskog zajedništva, negoli u pripreme za ono što je tako očigledno lebdjelo u zraku, a na mnogim mjestima već ostavilo i tragove u krvi.

Je li to razlog zbog kojeg je Lučić odbio pomoć koju su od njega tražili iz Prozora, kad su se hrvatske postrojbe kod Uskoplja našle u teškoj situaciji?

Početak 1993. bjesnio je rat s muslimanima, a jedna se bitka vodila u prostoru Pavić Polja. Tada je zatražena pomoć u ljudstvu, no Lučić je odgovorio – Kako da vam pošaljem momke kad mi s muslimanima upravo pečemo janjce ispred općine!

A ti isti muslimani svojima su u pomoć poslali već dvije satnije! Jer je rat ipak rat, a janjci samo janjci.

Tri mjeseca kasnije ovi u Rami zatražiše od Bugojanaca upaljače za topove kalibra 76 mm. Sami ih nisu imali, a bez njih topovi nisu ništa vrijedili. No stigao je sličan odgovor – Ne možemo vam ih poslati, jer s muslimanima nismo u ratu!

Sada su ti momci bili tu, u Rumbocima, sretni da su iznijeli živu glavu i da su im ovi ovdje pomogli koliko su mogli. Bilo je ljetno vrijeme, dobro za rat, ali i za sjetu i onu srpanjski fjaku što ju tako često izaziva sparina.

Jedan dio ljudi u HVO-u je smatrao da Bugojanci moraju ostati tu gdje jesu – dok se ne odmire i ne konsolidiraju – i da onda zajedno s ostalim snagama trebaju vratiti Bugojno. Napokon, momci su bili pod oružjem, trebalo je samo obnoviti borbeni moral i poniženje pretvoriti u želju za revanšom.

Netko je proširio glasinu da upravo general Praljak traži da se Bugojanci vrate na bojišnicu. Štoviše da bjesni kao ris.

Iako je bio eksplozivan poput mine i u svakom trenutku spreman na akciju, Praljak je ipak bio daleko od toga da demoraliziranu vojsku vraća na bojišnicu. To nije bila njegova ideja. On nije vjerovao u uspjeh takve misije.

Pa ipak, neki su momci došli u Rumboke i pokušali navoriti Bugojance da se okane *turizma*, da se pripreme za bitku.

Jedan dio momaka je pristao, no drugi počеше vikati da oni idu dalje i da ih nikakav Praljak neće zaustaviti. – Sve je to izdaja, prodaja! Mi više nikome ne vjerujemo!

Na kraju svi zajedno krenuše *cestom spasa* za Tomislavgrad.

Ta je cesta išla od Prozora preko Varvare i Orašca na Vran pa dolje do Tomislavgrada. Probijena je i proširena za nekoliko mjeseci nakon pada Kupresa. Najvećim je dijelom išla zapadnom stranom planine, zaklonjenom od četničkih, a kasnije i muslimanskih granata.

Nekoć je tuda prolazio prilično uski šumski put, no na jednom je mjestu bio prekinut u dužini od nekih osam stotina metara. Kako bi se onemogućila krađa drva. Onima s tomislavgradske strane na području što pripada Rami i obrnuto.

Sada je i taj dio puta probijen, a cijeli proširen u cestu po kojoj su mogli i najteži kamioni. Sve skupa u dužini od 42 kilometra.

Kad su Bugojanci stigli u Tomislavgrad, dobar dio je produžio za Livno i dalje za Hrvatsku, pa od tamo u inozemstvo. Ostalo je samo toliko momaka da se osnuje jedna bojna koja je, kao i ona kupreška, držala položaje iznad Šujice. I posvuda ratovala i dobro se držala.

A general Praljak, koji nije imao pojma da su s njime plašili Bugojance, nekoliko dana kasnije gotovo je sam vratio napuštene položaje kod Uskoplja. U općem metežu koji je izazvao krah u Bugojnu, došlo je i do općeg povlačenja. Vidjevši narod i vojsku kako preko Makljenja silaze u Prozor, porurio je na planinu, skočio na tenk i viknuo – Za mnom Hrvatine! – Petnaestak Ljubušaka se pridruži, pa još toliko drugih i on počne vraćati rovove. Bili su prazni, jer su muslimani zakasnili. Nisu stigli iskoristiti situaciju koju je kreirala panika za koju se nikad nije saznalo što ju je zapravo izazvalo. Opće prilike, glasine, ili kakva ciljana dezinformacija? Sigurno je samo ovo: da položaji nisu vraćeni, Prozor se ne bi mogao braniti, a Mostar bi došao u nemoguću situaciju.

No sigurno je i to da su seljaci, koji su ujutro zapalili vlastite kuće i pobili stoku kako ne bi dospjela u muslimanske ruke, navečer nijemo stajali na zgarištima vlastitih domova. S osjećajem u srcu kakav poznaju ljudi koji unesreće sami sebe.

Cestom spasa nisu išli samo Bugojanci, išli su i oni iz Konjica, pa autobusi na liniji Tomislavgrad-Kakanj, šleperi humanitarne pomoći i svakovrsni ugursuzi. Postala je žilom kucavicom. Ali i debelim crijevom kroz koje je moglo izaći sve što se našlo u bosanskom želucu.

Da nije bilo te *ceste spasa*, sudbina nekih krajeva možda bi bila drukčija. Jer kad čovjek nema kud, kad je prikovan za zemlju, nema mu druge nego ostati na nogama. Izbor je tada život ili smrt. Zato ne pomišljaš na bijeg, na to da sve ostaviš i

odeš. Probudi se instinkt samoodržanja i preobrazi te kao što milost Božja preobražava grešnika. Istisneš iz sebe svu svoju snagu i domišljatost, sav svoj uspavani ljudski potencijal. I ako Bog da, opstaneš.

No dovoljno je da odu žene i djeca, da ih skloniš na sigurno, pa da te u trenucima muke spopadne onaj crv sumnje koji pita: Ima li sve to smisla? I da mu podlegneš.

Ali cesta spasa je bila tu. Kriva i prava, već prema tomu kakvo je bilo opće stanje duha na ramskoj zemlji.

Bila je kasna jesen 1993. Rat s muslimanima dospio je u pat-poziciju. Ginulo se kao nikad, jer su borci Armije BiH stalno upadali sa svojim diverzantima u hrvatsku pozadinu. Tuklo se na Bokševici i Makljenu, ali bez stvarnih pomaka. Borci su bili iznureni. Pa i demoralizirani, jer nema gore stvari nego kad se boriš bez rezultata. Tada popušta stega i tada je i samo Nebo krivac.

Šlipo je imao oko trideset godina, bio srednje visine i plave kose. Na lijevoj strani usta nije imao nijedan zub, pa je zbog toga teško izgovarao palatale. No bio je dobar borac i od prvih dana u vojnoj policiji.

Njome je zapovijedao Ilija Franjić kojeg su zvali Šerif. Bio je iz Rumboka, odakle je otišao u Lučko u Hrvatsku i tamo postao pripadnikom antiterorističke specijalne policije. Nakon Fofine pogibije preuzeo je brigadu, a kasnije i vojnu policiju. No bio je više u bitkama, negoli obavljao posao zbog kojeg je vojna policija osnovana. To ga je toliko iscrpilo da je s vremenom počeo gubiti kontrolu i nad sobom i nad postrojbom. Iz junačine koji se nikad nije češljao samo zato da bi izgledao što strašnije, podosta je isparilo. Jednostavno se istrošio.

Šlipo i momci to su osjetili, pa je ta zaraza počela prelaziti i na njih. Psovali su politiku koja je dopuštala da konvoji humanitarne pomoći upućeni muslimanima idu *cestom spasa* i to još uz hrvatska jamstva. – Sve je to banda – ljutio se Šlipo. – Dok mi ovdje krvarimo oni *sversaju* i bogate se. Pa nismo ni mi *bas* takve budale!

Okrenuo se nekom momku pa dometnuo – *Slazes se?* Ovaj je klimnuo glavom, a Šlipo nastavio – Pa da. Zato *semo* i mi sada malo u *aksiju*.

Bilo je oko pola jedan u noći. Padala je hladna kiša. Na Vranu se nije vidio prst pred nosom. Šlipo i dva momka stajali su na cesti čekajući da se pojavi autobus. Znali su da dolazi iz Tomislavgrada i da preko Prozora ide za Kakanj.

– Sad se oni vidjeti da mi nismo budale – rekao je kad je u daljini ugledao farove. Čim se autobus približio, dali su mu znak da stane, pa munjevito navukli ženske najlon-čarape preko glave i upali u nj.

Unutra je bilo oko tridesetak pospanih putnika, od kojih otprilike pola muslimana, pola Hrvata. Vidjevši ovu trojicu s čarapama na glavi načas su pomislili da sanjaju, no kad je Šlipo viknuo – Vadite i dajte *sto* imate! – brzo se osvijestiše.

Šofer, neki brkajlija od kojih četrdeset i pet godina, otromboljenih ramena i trbuha, podigne obje ruke s volana kao da hoće reći kako sve to nema smisla i dometne – Momci to zbilja nije u redu, idemo u enklave u kojima su naši ljudi!

– Sve je to u redu, ali to vas nismo pitali. Nego vadi *sto* imas i daj! – drekne Šlipo. U to neko od putnika bojažljivim glasom uskoči – A na čijem smo teritoriju? – a Šlipo s ponosom odvrati – Pod kontrolom HVO-a! – Domećući – nemamo vremena, ajde *brso* – pa okrene automat prema ljudima.

Nastade komešanje, neki počеше vaditi novac, drugi skinuše satove. Šlipo i ona dvojica išli su od putnika do putnika, a onda dođoše do nekog starijeg. Šlipo ga malko gurne koljenom u nogu pa prosikta – A ti? – na što ovaj zavapi – Sine, nemoj, ja sam Hrvat! – To je u redu – odvrati Šlipo hladno i brzo te dometne – Ali ovo nije popis *stanovništva*, nego *pljaska*! Zato vadi *sta* imas!

Čim je autobus stigao u Prozor, šofer i putnici odmah krim-policiji prijaviše pljačku, opisavši tako vjerno pljačkaše da su istog trena identificirani i potom uhićeni. Sva trojica završiše u istražnom zatvoru u Livnu, a onda i na sudu.

U prilog im je išla činjenica da su nekoliko dana prije pljačke u diverzantskoj akciji na koti Zavišće ispod Makljena izgubili dva momka. Bila je to gadna bitka u kojoj je sudjelovalo oko osamdesetak momaka. Odjednom su se našli u situaciji da ni centimetra više nisu mogli naprijed. A samo dva metra ispred njih ležali su mrtvi suborci koje je trebalo izvući.

Bio je tu i Braco, osamnaestogodišnji momak, prije mali nego velik, nasmijanih očiju, no jedan od najhrabrijih. Sa sedamnaest godina je ušao u HVO i otpočetak prošao najgore. Nikad ne uzmičući. No sada ni on nije mogao pomoći. Ni on nije mogao preko ta dva metra što su dijelila vojničko samopoštovanje od samoprezira.

Slijedećih dana cijela je postrojba pala u apatiju. Stidjeli su se jer nisu učinili ono što svaki vojnik mora učiniti – izvući svog poginulog suborca. To je nepisan zakon, pravilo koje razumije svaki vojnik i iza kojeg dušom stoji. U osnovi to znači: ili izvuci momka ili ostani s njim. Inače nisi *pravi*. A nisi *pravi* jer nisi u stanju riskirati život da spasiš čast mrtvog! Da ga ne ostaviš kao poderanu krpu, nego da ga sahraniš i olakšaš mu smrt.

O tome se među vojnicima nikada ne govori, ali to se razumije samo po sebi. To je zavjet položen zajedničkom sudbinom.

Šlipo i ona dvojica dobiše na kraju šezdeset dana zatvora, a Šlipin otac, kad je čuo što mu je sin učinio, samo je uzdahnuo i rekao ženi – Eto vidiš, sav svijet čarape oblači na noge, samo naš sin na glavu!

3.

Rječica što teče kroz Ljubince zove se Ljubinčica. Ta ista rječica nizvodno teče i kroz Duge, ali se tamo zove Duščica. To je ime dobila s razlogom – voda je tu svetinja pa su je ljudi htjeli obilježiti i svojim imenom.

Selo ima džamiju i groblje te nekih osamdesetak kuća. Ali prije svega vode. Gotovo da i nema kuće bez rukavca, zapravo melioracijskog kanala. Širokog sedamdesetak centimetara i iskopanog na vanjskom obodu vrta tako da se iz njega za ljetnih i sušnih dana voda može preusmjeriti tamo gdje je potrebno i koliko je potrebno. To, uz izobilje sunca, zemlju čini plodnom i izdašnom kao nigdje u Bosni i Hercegovini.

Zemlja je zaštićena i od neugodnih vjetrova – Duge su zapravo mala visoravan okružena brdima, nekih 5-6 kilometara od Prozora u pravcu Jablanice – pa se ljudi od davnine bave povrtlarstvom i voćarstvom. Tako je *duška rajčica* postala na daleko poznata, jer je bez premca i posvuda tražena. Baš kao što su na glasu i ti vrijedni ljudi. Svi do jednoga muslimani.

Sami sebe zovu begovima, a i drugi ih tako zovu. Kažu da su izravni potomci Osmanlija, pa neki misle da su baš zbog toga udarili stanište na tako dobrom i plodnom mjestu.

Drugi opet drže da su se muslimani oduvijek rado nastanjivali uz vodu, a ovdje je zaista ima mnogo. No u svakom slučaju žive na posebnom mjestu.

Iz Duga su i Jusići, pleme što se rasulo posvuda, a sam Đelo Jusić, stariji Ibricin brat, išao je tu u treći razred osnovne škole zajedno s Alijom Dautbegovićem, koji je jedan od boljih gazda u selu.

Ti begovi ostale muslimane nazivaju balijama. Sam izraz je prvobitno označavao islamizirane vlaške stočare u Hercegovini, a upotrebljavali su ga gradski muslimani kako bi se od njih razlikovali. S vremenom se proširio na sve muslimanske seljake i primitivne ljude iz naroda koji nisu pripadali islamskom plemstvu i obrazovanom svijetu. Danas gotovo isključivo znači pogrdu, a koriste ga pretežno Hrvati. I muslimani, ako su iz Duga.

Doduše, u ramskom kraju je bilo još jedno selo u kojem su živjeli begovi koji su muslimane, naročito one iz Varvare, zvali balijama. Kopčiči! No poplavljeno je zajedno s drugim selima kad je izgrađena ramska hidroelektrana.

Ima razloga vjerovati da begovi, koji su danas također seljaci, ostale muslimane zovu balijama i zato što ih drže konvertitima. Nisu autohtoni kao oni sami, nego u sebi nose prokletstvo prelaska iz vjere u vjeru. Raspolućenost i neki praiskonski stid? I faustovski ponor iz kojeg se nemoguće iskobeljati?

U svakom slučaju, po nekoj općoj predodžbi to bi značilo da balije ne gledaju čovjeka u oči kad s njim razgovaraju, da ne drže mnogo do toga imaju li zdrave ili trule zube, da izbje-gavaju pružiti ruku ženi kad se s njom sretnu te da, općenito govoreći, nisu čeljad *s razine i visine*.

A begovi? Oni su sve ono što je tomu suprotno, pa im se to donekle i na licu vidi? Neka vedrina i nasmijanost i nerijetko tipične turske usnice?

Nedvojbeno svijet toliko različit od onih drugih da su se mnogi pisali i pišu Hrvatima i da su stali uz HDZ i HVO kad se rasplamsao sukob s muslimanima.

– E, samo da balije ne pobjede – rekao je Alija svom sinu i dvjema kćerkama kad je izbio sukob u Rami. – Tada ni nama ne će biti života.

Ostao je na zemlji jedini od braće. Ostali su otišli u bijeli svijet i završili škole. No nikad nije požalio, jer ovo tu za njega nije bila zemlja, nego zlato. Suho zlato.

– Samo treba raditi i ne možeš proizvesti koliko se može prodati.... A sad ovaj rat i ova krv! I ta bolest, taj mrak što je spopao svijet... E, samo da oni ne nametnu svoje zakone... onda je i nama jedini izlaz bijeli svijet...

U rat nije otišao, ali je redovito slao pomoć HVO-u. I nije to skrivao. Ali je zato molio Alaha da ga ostavi na djedovini, na toj zlatnoj zemlji, u njegovim Dugama. I na toj njegovoj vodi.

Ako postoji neko selo koje je u svemu drukčije od Duga, onda su to Here. Leže iznad Uzdola, a ispod Konjskog. Selo nema džamiju, ali ima vjersku školu, sagrađenu još prije rata. Do 1974. tamošnji su se muslimani izjašnjavali kao Srbi i hvalili kako 700 godina u njihovo selo nije stupila neprijateljska vojska. Posljednjih godina postali su tvrdokorni islamisti, a nakon poraza u Prozoru tu je bilo i njihovo glavno uporište.

Imali su *Samostalni bataljun Prozor* koji je formalno bio u sastavu 4. korpusa Armije BiH, a zapovjednik je bio neki Enver Buza. Došao je iz Sandžaka i bio na glasu kao opasan čovjek. Mnogi su ga smatrali odgovornim i za masakr u Uzdolu.

Here su bile kost u grlu hrvatskoj obrani, jer je selo toliko dominantno da se s brda Krstišće lako kontrolirala jedina cesta koja je Uzdol spajala s vanjskim svijetom.

Istodobno, Here su i neka vrst balkona s kojeg su muslimani praktički vidjeli sve što se događa u Prozoru i odakle su pripremali protuudar. Osim toga, selo je i važna strateška točka i za prodor prema srednjoj Bosni, točnije, prema Fojnici. I takoreći neosvojivo.

Možda se zbog toga tri puta odustajalo od napada, premda je svaki put pripreman. Trebale su ga prvobitno izvesti

združene snage Herceg-Bosne, no na kraju su u napad krenule samo postrojbe *Ramske brigade*.

Jedna je postrojba udarila po snijegu debelom oko tridesetak centimetara i to preko minskih polja. Na Konjsko. Muslimani su tamo držali položaje s kojih se selo lako branilo. No sada je snijeg bio dovoljno debeo. Račun je pokazivao – ako je debljina snijega veća od dvadeset centimetara i ako je dovoljno hladno, pa su mine smrznute – uz Božju se pomoć mogu pregaziti bez većeg rizika.

I momci su krenuli, odjeveni u bijele odore.

Uspjeli su čak zauzeti i nekoliko neprijateljskih rovova, ali dalje nisu mogli. Izgubili su čovjeka i morali se povući nakon što su muslimani dovukli pojačanje.

Ali time bitka nije bila okončana. Here su bile prevelik izazov. Ne samo operativno-taktički, nego i psihološki.

Osvajanje nedostižnog? Akt najdubljeg samopotvrđivanja? Osveta za Uzdol? Dokaz da su balije samo balije?

Topnički udari odnijeli su prevagu, a onda i tri sata pužanja od podnožja Krstišća do muslimanskih rovova na vrhu, načičkanih PAM-ovima. Bitka prsa u prsa i tenkovski plotuni kao *crescendo*.

Hrvati udoše u selo istodobno iz tri pravca, a muslimani preko Konjskog pobjegoše glavom bez obzira. Ostavivši za sobom 36 mrtvih boraca.

Bilo je oko pola pet poslije podne, 24. siječnja 1994.

Vedrina neba postupno se pretvarala u hladnoću što se poput nevidljiva oblaka spuštala na to krvavo poprište. Nekoliko je kuća gorjelo, unaokolo mrtvi, a među njima i tri krave koje su pokušale pobjeći, ali ih je dohvatila unakrsna vatra. Ležale su u jednom jarku kao istinske žrtve ovog ljudskog obračuna. S nogama u zraku koje su se još trzale i očima iz kojih je izlazio život poput svjetla što se gubi u daljini.

Hrvatski su borci posjedali između kuća, iscrpljeni i nekako unezvjereni. Kao da ne mogu vjerovati da su Here pale, da su tu, u tom neprijateljskom gnijezdu. Pa sad imaju

potrebu da pronadu neku opipljivu potvrdu, neki čvrsti dokaz da ovo nije san nego stvarnost. I to kakva!

Ali ničega nije bilo. Nikakvog posebnog znaka. Samo poznati zadah bojnog polja. Zato na kraju – Daj cigaretu...jesi li ga vidio! – pa – Mater mu njegovu – i urlik oduševljenja kao odušak i samouvjeravanje.

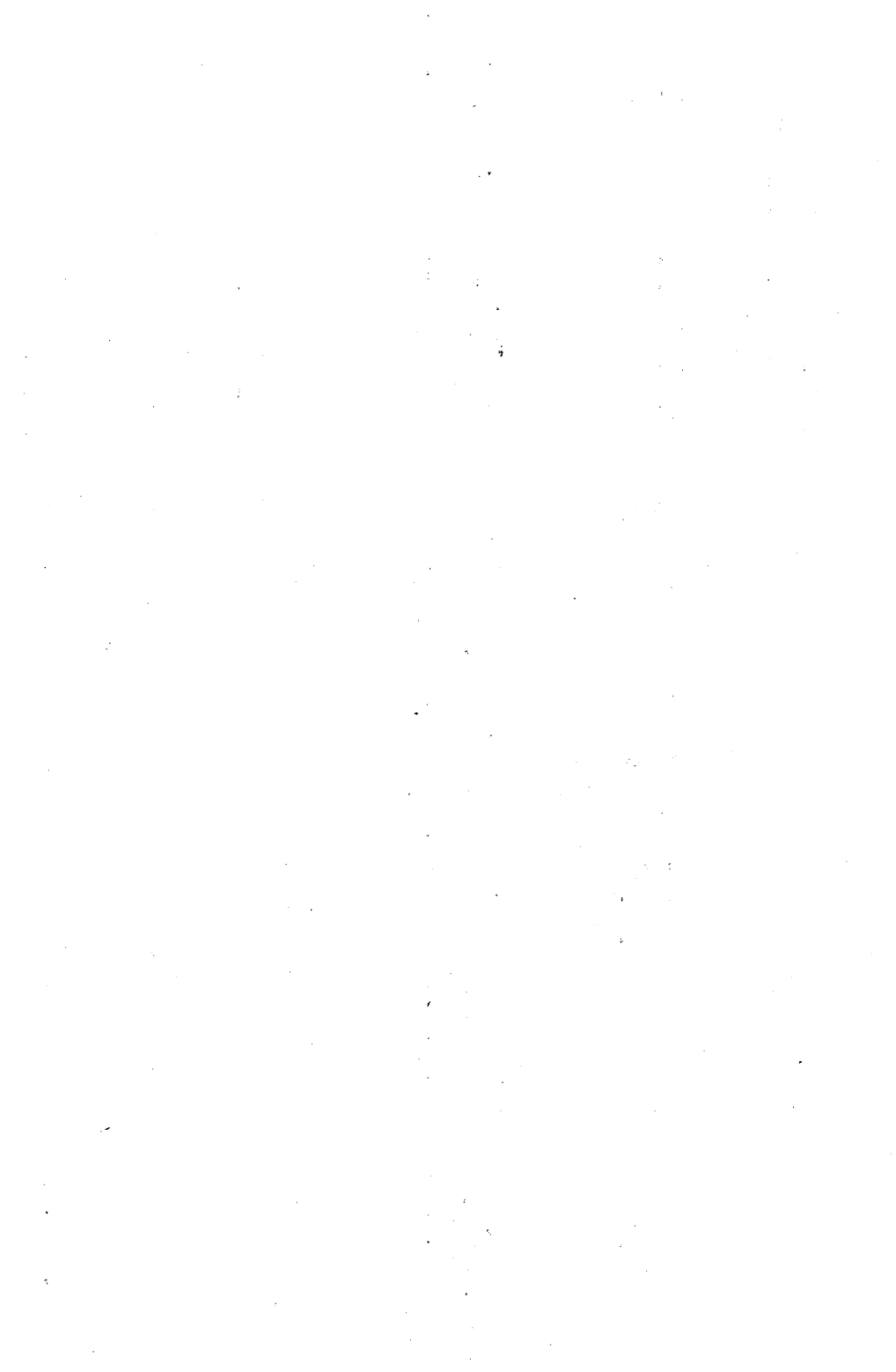
A onda prasak bombe, jauk i strka. Momci dotrčaše s ranjenim zapovjednikom brigade Antom Pavlovićem i još dvojicom. Brzo ih položеше na zemlju, netko drekne – Sanitet! – a ovi, izbušeni šrapnelima, ali još vrućih rana, zatražiše cigarete. Još ih nije boljelo i još nisu prejako krvarili.

Neki krupni crni momak počne psovati – Mater mu balijsku! – I tada izdahta ostalima kako su ušli u kuću u kojoj je na krevetu ležao ranjenik kojeg njegovi nisu uspjeli izvući. Kad su mu se približili da ga pogledaju i iznesu van, aktivirao je bombu i – Eto ti sad! Izbuši naše ko sireve. Pa ti reci da ga nije trebalo odmah rafalom. Ionako se na isto svodi. A ovako mi krvarimo. Pa doda – Da je bar bio neki sandžaklija, nego onaj, kako li se samo zvao, onaj iz Varvare. Onaj što je sa Stipom išao u školu. Asim ili Hasim... tako nešto...

Noć se potihlo spuštala. U daljini su se čuli sporadični pucnjevi, a Here utihnule. Kao da je život otišao na počinak, a smrt se probudila.

Srednja Bosna

*Ubij narod! Ahmići, Križančevo,
Buhine Kuće...*

I.

Što je srednja Bosna? Zemlja u kojoj satovi svima ne otkucavaju isto vrijeme, kako je to negdje zapisao Andrić? I u kojoj ljudi vjeruju da je Bog na njihovoj, a ne na onoj drugoj strani? Dakle, posebna psihologija? Pa ako se hoće, i teologija? Bog nas voli jer smo baš mi izabrani narod, a izabrani smo jer smo pretrpjeli više od drugih, a i sada više trpimo?

Ili je srednja Bosna ipak samo zemljopisni pojam? Komad zemlje, omeđen i išaran planinama, tamo od Bugojna do Kiseljaka i od Vareša do Fojnice? S mnogo brzih i podmuklih rijeka u tijesnim dolinama što ih čovjek lako obuhvati pogledom?

Moram priznati, kad god sam putovao tim krajem, uvijek me fascinirao pejzaž. Tako tipičan i zavodljiv. Blaga i obla brda, mjestimično obrasla hrastovom, bukovom i grabovom šumom, s ponešto cmogorice i proplancima kao da su iz dječje slikovnice. A nasuprot njih – to je ovdje gotovo pravilo – surova i strma brda i planine! Mislim da nema ni jedne doline u kojoj su lijeva i desna strana iste, ili slične konfiguracije. Ne, razlika je takva da upada u oči. I potiče na razmišljanje. Zašto ta zemlja ima dva lica? Toliko različita, a opet svezana u jedinstveni krajolik?

Je li to neki znak? Nešto što obilježava i prirodu ovih ljudi, njihovu narav?

Oduvijek sam nekako vjerovao da čovjek nalikuje kraju u kojem živi, s kojim se srodio i iz kojeg je ponikao. Da su ga oblikovali geni, ali ne samo oni u njemu, nego i oni izvan njega.

Otprilike u smislu da je podneblje na ovaj ili onaj način druga priroda čovjeka. Recimo kozmologizacija njegove naravi.

Zato sam se pitao jesu li ovdje i ljudi takvi – s jedne strane pitomi, blage i nekako oble ćudi, a s druge, kad dođu teška vremena, zašiljeni, opori i tvrdi? Dva, toliko različita lica, u istoj duši?

Dakle, jesu li, da to tako kažem, zemljopis i ta i takva ljudska priroda utjecali na to da rat u srednjoj Bosni bude baš takav kakav je bio?

Poznata mi je teorija koja govori o ratu kao sukobu neprijateljskih vojski u kojima je pojedinac slučajna i neizbježna žrtva. Gine u ratu, ali ga stvarno ne vodi, pa čak ni kad strada, ne strada kao pojedinac, kao subjekt u svojoj neponovljivosti, nego naprosto kao kolateralna žrtva. Kao nuspojava, nešto nebitno, ali neizbježno.

Ovaj rat, tu u srednjoj Bosni, barem se meni tako čini, nije bio takav. Ovdje se dogodilo nešto drugo. Tu je naprosto bilo previše krvi. Tu je takoreći smisao rata bio – ubiti pojedinca, baš njega i k tomu što brutalnije! Tu je kolateralno postalo esencijalno!

I zato me mučilo pitanje: Je li moglo biti drukčije, s manje žrtava i zločina, s manje patnji, nekako regularnije? Jednostavno sudar bezličnih subjekata što ih inače otjelovljuju vojske, narodi, države?

Dok sam o svemu tome slušao i čitao iz daljine, mislio sam da znadem odgovor, ili da bih ga mogao pronaći. Znao sam za Ahmiće, čuo sam za Križančevo Selo, za Buhine Kuće i za sva druga mjesta strašnih zločina. Znao sam i za zločine koje su prije toga počinili Srbi na Vlašiću i posvuda u Bosni i Hercegovini.

Ali ono što nisam znao bilo je to da se sve to dogodilo na užasno malom prostoru!

Kad sam prvi put došao u Vitez, zamolio sam svoje domaćine da me odvezu u Ahmiće. Mislio sam da je to selo bogzna u kakvoj zabiti. A ono je tu, na dohvat ruke, na glavnoj cesti. Onda sam ih zamolio da me odvezu u Buhine Kuće, misleći da je i to selo negdje Bogu za leđima. A ono je samo par stotina metara od Ahmića! Jednako je i s Križančevim Selom, koje je takoreći predgrađe Viteza!

Ta me činjenica zaprepastila, to da se rat vodio na tako malom prostoru, na strašno malom prostoru, ne većem od Jurišićeve ulice u Zagrebu. Proširene za nekoliko okućnica s jedne i druge strane ceste!

Zgromila me spoznaja da su tu, kao u kakvoj ljudskoj košnici, bili hrvatski i muslimanski civili, zajedno sa svojim vojskama, naoružanjem, štabovima. Da su rovovi tih vojski ponekad bili udaljeni samo dvadesetak metara, kao recimo na Krčevinama iznad Viteza. Da su žene i djeca spavali u tom ratnom grotlu, ponekad jedva stotinjak metara od neprijateljskih položaja. Da se svaki dan ratovalo i da je sve to trajalo više od godinu dana. I da Hrvati nisu imali kamo. Da su bili u okruženju, zatvoreni kao ribe u konzervi.

Je li ta okrutna činjenica – to da jednostavno nije bilo dovoljno zraka – odredila karakter i tijek rata? Opet zemljopis? S tim prelijepim, ali preuskim dolinama da bi se u njima živjelo i istodobno regularno ratovalo?

Ili je – a ni to nije nemoguće – zemljopis samo pomogao da brže i strašnije eskalira ono što je odavno skuhalo i pripremila povijest? U tolikim stradanjima i patnjama? Mržnjama i predrasudama? Baštinjenoj prošlosti i jednako tako baštinjenim redizajnima te iste prošlosti? Pa je onda to i postalo spiritus movens kolektivnog ponašanja? Klanja na ovoj krvavoj zemlji?

1.

Bilo je sparno. Već se dva sata vozio u kamionu. Strojnicu je držao između nogu, a desnom rukom povremeno dodirivao futrolu pištolja. Kao da provjerava je li njegov *scorpion* još na mjestu. S vremena na vrijeme brisao je znoj sa čela, tiho opsovao sunce što se upiljilo u vjetrobransko staklo i bacio kratki pogled na šoferu. Ovaj je zurio ispred sebe, jednako oznojen, ali s obje ruke na volanu.

Na ulazu u Kiseljak vikne – Uspori! – dotakne futrolu pištolja i još jednom obriše znoj sa čela.

Neki stari *golf* obide kamion, doda gas i dojuri u grad. Zaustavi se kod tvornice *Globus*, vozač iskoči i vikne – Eno ih, dolaze!

Zurne u Tomu kao da pita – Hoćemo li? – ali ne reče ništa.

Ovaj ošine pogledom momke i odsječe – Spremi se!

Tomo je bio šef kriznog stožera kiseljačke općine, oženjen i imao troje djece. Unatoč tomu morao je osobno sudjelovati u akciji, jer je jedino na taj način mogao zadržati autoritet.

Nikakvi činovi i nikakva filozofija nije to mogla nadomjestiti. Ako nisi pokazao na djelu tko si i što si, nisi bio ništa. Momci te nisu priznali i gotovo.

Naročito tu, gdje je sve nastajalo iz ničega, gdje nije bilo ustrojene i etablirane vojske, s jasnom zapovjednom strukturom i autoritetom koji se temeljio na sustavu i tradiciji.

Ne, bile su to prilike što su na površinu izbacivale posebne karaktere. Ljude koji su po prirodi bili ratnici, koji su rođeni s tom vokacijom, koji možda ni sami nisu toga bili svjesni, no kasnije je to izbilo na površinu, poput erupcije vulkana. Neki su iskakali na početku a poslije nestajali, no oni koji su se potvrdili u najtežim prilikama, bili su pravi.

To je ta karizma koja je pokoravala i istodobno unosila osjećaj sigurnosti i povjerenje među suborce. Sposobnost da vodiš, da prvi skočiš u neprijateljsko meso, a opet da si sabran i promišljen, da ljude uludo ne žrtvuješ, nego da paziš na svakog čovjeka. Pogotovo u kriznim situacijama, kad panika i kaos paraliziraju razum i oslobađaju najniže strasti. A u tim danima sve je bila jedna velika krizna situacija.

Bilo je rano proljeće 1992. U Lepeničkoj i Lašvanskoj dolini JNA je još bila u vojarnama. Srpski časnici i nešto civila odavno su napustili Kiseljak, tako da su u tamošnjoj vojarni ostali jedino Albanci, muslimani i nešto Hrvata.

Stvari su se komplicirale politički, stvarali novi odnosi. Sandžaklije dolazili po dekretu i zapošljavali se u tamošnjoj miliciji, a Hrvati gledali kako da stvar uzmu u svoje ruke.

Kamion se približio *Globusu*. Čovjek sa strojnicom i dalje je brisao znoj sa čela, a šofer još pozornije zurio, pazeći na ljude što su prelazili ulicu u nekom ustaljenom neredu.

Odbilo je podne. *Pasat* i *golf* jurnu pred kamion, šofer svom snagom pritisne kočnicu, no prije nego li se snađe, snažne ga ruke istrgnu iz sjedišta. Dovuku do *golfa* i gurnu u njega kao faširano meso u kobasicu.

Tomo dograbi onog sa strojnicom, zarije mu pištolj pod vrat i zaurla – Ne mrdaj! – Ovaj zabezeknuto pogleda i stavi ruke na upravljačku ploču. Za nekoliko trenutaka i on svrši u *golfu*.

Visočku ulicu opet ispuni svakodnevnica.

Momci su kamion dovezli u *Malu vojarnu*, istovarili iz njega pedesetak automatskih pušaka, nešto minobacača, osa, puškomitraljeza i popriličnu količinu streljiva.

Mala vojarna, naravno, nije bila prava vojarna, nego restoran *Jelika*, kojeg je vlasnik ustupio kriznom stožeru. Bio je na zgodnom položaju, na suprotnoj strani od prave vojarnje. Osim toga, prostor je bio prikladan i za skladište i za zapovjedništvo.

Dovezli su i onu dvojicu. Šofer je bio neki Srbin iz okolice Niša i mogao je imati dvadeset godina. Tomo ga nije ništa pitao, jer je momak izgledao bezazleno. Valjda zbog okrugle glave i pomalo blesastih očiju. A bio je i prestrašen.

Onaj niži i crni mogao je imati tridesetak godina. Bio je kapetan JNA i zvao se Bekir. Govorio je nepovezano i prilično uzrujano.

– Baš sam mislio da vam predam naoružanje, ali ste me preduhitrili. Pa naši smo, vidi se to po svemu...premda ja...zapravo, ova uniforma...ali srce je tu, a i narod...Zar ne?

Dok je govorio, neki mu momak prevrne džepove i pronade bombu. – Tomo, pa ovaj to nosi kao upaljač za cigarete!

Ovaj ne odgovori, nego pogleda Marija. Momka atletske građe koji je zbog svoje duge kose više nalikovao rockeru, nego vojniku. No njegov izraz lica i njegove svijetle oči odavale su čovjeka koji ima snage obuzdati i sebe i druge.

Prije rata je bio miran i povučen, jedva da se nečim isticano, no sada je u ovom *nevremenu* stekao autoritet, pa ga je i Tomo uvažavao.

Baci pogled na bombu, pogleda Tomu i slegne ramenima. I ode do prozora. Pred njim je bila Crvena stijena, hrid od kakvih pedeset-šezdeset metara što se okomito spušta na cestu koja iz Visokog na tom mjestu ulazi u Kiseljak. Tu se i *Lepenica* ulijeva u *Fojničku rijeku* pa obje zajedno putuju kroz kanjon što ga tvore Podastinsko i Paleško brdo. Na vrhu stijene je oveći plato obrastao travom i ograden žicom.

Jednom davno, prije ovoga rata, vlasnik je zaorao tu inače plodnu zemlju, ali je odmah odustao. Kažu da čak ni ženi nije rekao zašto.

Mnogo kasnije Mario je saznao da su na toj Crvenoj stijeni poslije Drugog svjetskog rata ubijeni mnogi hrvatski mladići i muževi. Bez suda i sudišta, naprosto umlaćeni. Najčešće po noći. Pripovijedalo se da su se danima čuli jauci nesretnika koji nisu odmah skončali, jer su polumrtvi bacani u rovove koje su u ratu iskopali Nijemci. Od tih se jauka ljudima ledila krv u žilama, ali nitko ništa nije pitao ni govorio, nitko se nije usudio približiti tom strašnom mjestu. Tom stratištu na kojem je svatko mogao završiti i koje je svatko nosio u sebi kao muku i strepnju.

A tu je bio i Rešad. Glavešina u OZNI i brat nekog razvikanog bosanskohercegovačkog komunističkog političara. Kažu da je rado sjedio po *baštama* u Fojnici ili Kiseljaku i promatrao mladež na ulici. Čim bi naišao kakav kršan momak, smjesta bi zapitao kako se zove, tko mu je otac, a tko djed, jesu li bili na *našoj* ili na *njihovoj* strani. Ako bi dobio zadovoljavajući odgovor, za dan-dva tog momka više ne bi bilo. Prgutala bi ga noć na Crvenoj stijeni.

U samo nekoliko godina na taj je način nestalo oko dvjesto mladića. I tko zna dokle bi to išlo da se u stvar nije upleo tamošnji župnik.

U okolnim šumama bilo je zaostalih ustaša. Narod ih je zvao *šumnjaci*, a vlast progonila i tražila njihove jatake. Na kraju su svi smatrali da su baš ti *šumnjaci* krivi za Crvenu stijenu, jer dokle god se skrivaju po šumama, Rešad se neće smiriti.

Zbog toga je župnik, neki Bekavac, poručio *šumnjacima* da slobodno dođu k njemu, da je sve sredio, da im se ništa neće dogoditi, da će ih samo ispitati, pa ako je netko kriv, da će za to odgovarati pred sudom.

Desetak ljudi, što su se skrivali po lepeničkim šumama, povjerovali su u to i jednu večer 1953. godine došli u župni dvor. No jedva da su sjeli za stol, a već se pojavio Rešad. Još istu noć završili su na Crvenoj stijeni. Umulaćeni po kratkom postupku.

Kasnije su se širile glasine da ih je župnik namjerno navabio kako bi ih predao vlastima, dok su drugi govorili da je Rešad prevario Bekavca ne bi li ga kompromitirao.

Mario se trgne kao da se budi iz nekog teškog sna. Svrne pogled sa Crvene stijene i pogleda kapetana. Ovaj je i dalje govorio o svojoj spremnosti da se stavi na *našu stranu*, da ne zna kako mu je bomba završila u džepu....

Zadrži malo pogled na njemu pa reče – Tomo, ovog treba što prije pustiti!

Sutradan je kapetan Bekir pušten na slobodu, zajedno sa svojim šoferom. Za tri tjedna i posljednji vojnici JNA napustili su kiseljačku vojarnu. Otišli su u miru, ali su morali ostaviti sve naoružanje i municiju. Više od tisuću i dvjesto raznih cijevi i više desetaka sanduka streljiva. Četrdeset posto od toga Hrvati su dali muslimanima. Svojim tadašnjim saveznicima.

Kapetan Bekir postao je zapovjednik u Armiji BiH i kasnije poginuo u pokušaju proboja prema Sarajevu. Negdje na hadžičkom bojištu, nabasavši na minsko polje. Neki su govorili da je bilo drukčije, da su ga Srbi uhvatili i živog razapeli te da je dugo umirao u najgorim mukama. Slično kao Rešadove žrtve.

2.

Kad se iz Travnika nakon dvadesetak kilometara stalnog i mjestimice opasnog uspona izbije na plato Galica, tek onda Vlašić bljesne u svom punom svjetlu. Cijela se dolina vidi kao na dlanu, gotovo svaka kuća. Čini se da možeš kamen baciti na sela u podnožju, a malo boljom praćkom pogoditi i sam Travnik. Pritom čovjeku zastane dah od visine, koja kao da je nožem odrezana. Jedan suvišan korak i evo te u bezdanu.

Baš tu, na samom rubu platoa, četnici su iskopali zemunice iz kojih su jednako dobro mogli kontrolirati prilaznu cestu, kao i pratiti svaki pokret u dolini. Osjećali su se sigurnim poput orlova u špiljama. Samo bi ih teški vjetrovi ponekad uznemirili. Ali sada se ni to nije događalo. Bila je polovica svibnja. U pukotinama Drvećanskih stijena, što tvore sam vrh planine, procvjetali su sunovrati.

Rat sa Srbima bio je u punom jeku. Doduše, ne u Kiseljaku, Busovači ili Vitezu, nego dolje, niže. Kupres je pao, livanjska je bojišnica bila pod stalnim pritiskom, a u Hercegovini je ključalo. Četnici nisu odustajali od toga da svoje snage spoje u dolini Neretve.

Zbog toga je valjalo nešto učiniti kako bi se olakšala situacija, dobio neophodni predah. Udar na Vlašić bio je jedan takav potez.

Premda se planina nalazi stotinjak kilometara sjeveroistočno od Livna, bila je dobra meta. Zato što je važan

komunikacijski i relejni centar i zato što se s njezinih visova lako kontrolirala i sama Banja Luka.

Travnička brigada HVO-a dobila je zapovijed za napad. Pod okriljem noći i prilično guste magle, što se baš taj dan spustila, hrvatski su diverzanti krenuli iz tri pravca. Probijali su se strmim i uskim kozjim stazama koje su zbog rata mjestimice zarasle u korov i šipražje.

Udarnu skupinu od dvadesetak boraca vodio je mladić koji je prije rata na Galici čuvao ovce. Nije se isticao ni po čemu, no u ratu je pokazao neke posebne odlike. Spretnost i brzinu, zbog čega ga prozvaše *Mungos*. Bio je gotovo dijete, ali ga je rat preko noći učinio zrelim. I u njemu probudio energiju koja bi se u normalnim okolnostima godinama oslobađa.

Pastirsko iskustvo davalo mu je lukavost i sposobnost da vidi i ono što oči ne naslućuju. Tako je sačuvao glavu i dogurao do zapovjednika diverzantskog voda. Malo je govorio, no uvijek s nekom pritajenom sjetom. Takvi su mu bili i pokreti. Mekani i gotovo nježni. Samo bi u akciji eksplodirala ona njegova brzina, probudio se instinkt. Tada bi doista bio *mungos*.

Krenuo je iz pravca Potkraja i Kostolca, druga skupina iz Paklareva, a treća iz Bukovice i Drvećana. Sve u svemu oko pet stotina boraca, računajući i one što su pristizali.

Provlačio se više od dva sata. Oko pet ujutro bio je na Galici. Dao znak momcima da zaobiđu čistinu i sad su stajali pred prvom zemunicom. Čuli teško hrkanje, osjetili toplo isparavanje usnulog mesa.

Četnici su spavali mrtvačkim snom. Nisu slutili čak ni zoru što se primicala. Toliko im je bilo ugodno u njihovom brlogu, toliko su bili opijeni uspjesima na bojnom polju. Bosna je bila u njihovu smrtnom zagrljaju, a oni u naručju snova.

Sve se odigralo brzinom praska. Nisu se ni probudili, a hrvatska zastava zavijorila se na najvišoj točki Galice.

U međuvremenu su pristigli i drugi i oko sedam-osam sati ujutro na platou je već bilo više od dvije stotine hrvatskih vojnika.

Glas o pobjedi pronio se munjevitom brzinom. Iz podvlašićkih sela nahrupili su civili. Svi su htjeli biti sudionici te iznenadne i nevjerojatne pobjede nad Srbima. Grljenju i metežu nije bilo kraja. Seljaci su obilazili svoje posjede, vojnici tumarali bez plana i konkretnih zadaća. Jedni su jurili lijevo, drugi desno, treći posjedali oko hrvatskog barjaka. Netko je viknuo – Idemo na Banja Luku! – Ostali povikaše – Idemo! – Zanos i pretrpljene muke proključale su na hrvatskoj Galici. Ponos je iz duša istisnuo poniženje, a iz glave razum. Nitko ni na što više nije mislio, kao što čovjek opijen nenadanom srećom i uspjehom, zaboravlja na oprez i nevolju.

Tada odjeknuše granate. Kao grom iz vedra neba. Pa štekatanje teških mitraljeza, opća pucnjava i prvi jauci. Četnici su izvršili protuudar.

Iz smjera prijevoja Komar nadirali su tenkovima i tukli topovima. Nisu štedjeli ni sela ispod Vlašića. Ništa što su mogli dohvatiti. Mungos osjeti da se smrt nadvila nad njegove borce, opsuje sreću, pa brzo u zaklon. Ali pravog zaklona nije bilo. Započela je teška i neravnopravna bitka.

Uskoro četnicima stiže i pojačanje iz pravca Šipraga-Skender Vakuf-Babanovac. Jedna ojačana interventna bojna. Nadiru kao kroz sir, jer hrvatske snage nisu učvrstile bojišnicu niti su se uvezale. Na pola puta prema Galici ostao je i konvoj s logistikom. Sve je otišlo k vragu.

Spasili su se samo oni koji su pobjegli kroz šumu. Mungosu i njegovim momcima to je uspjelo. Drugima nije.

Na samom rubu platoa, gdje cesta iz Travnika dotiče prve metre pašnjaka, nalazila se štala. Prilično velika i sa stropom od betona. Tu se utaborila grupa hrvatskih boraca. Njih osamnaest. Pružali su očajnički otpor sve do večernjih sati. Izranjavani, napola živi.

Četnički kapetan, koji je vodio napad, pomisli da je gotovo i vikne – Ustaše bacite oružje i predajte se!

Nastade tajac. Težak kao olovo.

Onda na vrata izleti Skaka. Sitan da ga nemaš što vidjeti i već lud od tog pakla. Nije ni na što mislio, jednostavno je reagirao kao divljač koja nema kud. Živcima. Fiziološkim stanjem kakvo običan svijet ne poznaje. Jer tu mozak nema što tražiti, tu se čak ni srce ne pita, to je nešto što dolazi iz veće dubine! Što izmakne svakoj kontroli, otme se, kao što se otmu suze.

Je li to hrabrost, vrlina na koju su toliko ponosni muškarci, koja je tako zavodljiva za žene i kojoj se pokoljenja dive više negoli bilo kojoj drugoj krijeposti? Ili naprosto ludost koju proizvedu trenutak i smrtna opasnost? Kojoj čovjek podlegne takoreći protiv vlastite volje? Pa i prirode?

Skaka zagrmi – E, nećeš majci – pa ispusti užasan krik. I počne bijesno pucati. Pokosi kapetana, rani dvojicu četnika i zatim i sam padne.

Još su dvojica hrvatskih bojovnika poginula u toj pucnjavi, trojica pobjegla, a ostali se predali.

Ti što su se predali bili su masakrirani. Kad su mnogo kasnije tijela vraćena, gotovo svi su imali razmrskane lubanje, neki iskopane oči i odrezane uši, a dvojica su i živi oderani.

I Skaku su masakrirali. Jesu li ga samo htjeli dotučiti, ili se i na mrtvom osvetiti? Naprosto ubiti u njemu tu ludost, tu hrabrost, za koju su možda pomislili da ne umire s tijelom?

Mungos se još iste večeri spustio s planine. Nije izgubio nijednog momka, nije čuo ni za tragediju koja se gore dogodila, ali ga je shrvalo beznade. Došao je u zapovjedništvo, jedva izustivši – Ovo je strašno. – I obrisao svojom seljačkom rukom dvije krupne suze što su se skotrljale niz njegove dječeačke obraze.

Svibanjska pobjeda trajala je manje od 24 sata. A poraz se zauvijek utisnuo u dušu naroda. S tom se gorčinom živjelo u travničkim i podvlašičkim selima, kao što je planina živjela sa surovim vjetrovima. Ali se ljudi nisu predali. U njima se probudila ona druga strana njihove prirode. Sam suri Vlašić. Pa postadoše *ludi* poput Skake i *neuništivi* poput Mungosa. I sposobni da prežive bez nade.

3.

Zoran je prešao tridesetu, imao je ženu i troje djece. I podosta briga da ih prehrani. Kad je došao rat, pritisnule su ga nove nevolje, pa mu se činilo da onih starih više i nema. Rastrčao se po Kiseljaku i cijeloj Lepeničkoj dolini, gurajući nos u sve i sva. Čim bi osjetio da nešto ne ide kako je zamislio, odmah bi počeo galamiti o izdaji. S vremenom su ga tako i prozvali – *Izdaja*.

Taj momak koštunjava lica i klempavih ušiju, što su virile iz ne baš preuredne duge kose, doista je na svakom koraku govorio da Bog hoće dobro, ali da se ljudi tomu opiru. Ne iz neznanja, nego namjerno, iz pakosti.

– A što bi drugo bilo nego izdaja – vikao je i strijeljao svojim razmaknutim smeđim očima. – Kažem ti, kao da govorim iz Evandjelja, to je izdaja i ništa drugo!

Uskoro su mu počeli davati za pravo, samo da ga ušutkaju, što ga je još više učvrstilo u uvjerenju da bi sve bilo drukčije da nije te vrazje ljudske naravi, i da Bog nije toliko milostiv, pa sve to pušta i podnosi.

Ali koliko je god bio zaokupljen Božjim naumom, toliko je bio i lukav. I uporan, premda nije bio neka junačina.

Nitko ne zna kako, ali na samom početku rata naoružao je svoje Podastinje. Selo s nešto više od sedamdesetak kuća. Smješteno na sjeveroistočnom rubu Kiseljaka, na ovećoj i ze-

lenoj kosi. Suseljani su ga zauzvrat izabrali za zapovjednika, i on je tu dužnost obavljao s ponosom i s prilično galame.

Držao je crtu prema Visokom, dugačku pet kilometara. Točnije, na Kruševskoj kosi, ispod koje se pruža Zimče, područje od nekih osamnaestak sela nastanjenih isključivo Srbima.

Sumnjičav, kakav je već bio, stalno je dalekozorom promatrao ta srpska sela, zavidio četnicima na naoružanju i prilično jakim postrojbama. Ponekad bi im opsovao mater i Karadžića, smišljajući kako da im napakosti.

Posebno ga je mučila činjenica da su Srbi u muslimanskom okruženju i da je samo pitanje dana kada će doći do sraza. I da su muslimani toliko brojčano nadmoćni da ovi nemaju nikakve šanse, pogotovo u toj dolini, zatvorenoj sa svih strana. A to bi već moglo biti opasno.

– Što ako četnici navale na nas i probiju se preko Završja i Zagorica do Kobiljače? Ha, što onda? – grmio je pred svojim momcima i pogledavao u nebo kao da traži potvrdu za ono što kani reći. – E, vidiš to bi bila izdaja!

Da se to ne bi dogodilo, dao je napraviti table na kojima je pisalo – *Minirano!* – i postavio ih na sve strane. Četničke su izvidnice na njih naišle, vidjele da tuda ne mogu i to dojavile svojim zapovjednicima. Ne znajući, naravno, da taj domišljati momak na raspolaganju ima samo tri mine. I samo jednu satniju seoskih momaka, a ne pet tisuća HOS-ovaca, kako je inače rastrubio na sve strane.

Jednog jutra na njegova vrata pozvone tri muškarca. Svježe obrijana, ali sumornih lica. I odmah ga zapitaše je li on zapovjednik *nad Zimčom*. Odgovori potvrdno, oni upitaše smiju li ući, jer da su tu zbog važnog posla.

Pusti ih, a oni ispod glasa rekoše da su srpske vojvode, da su došli pitati bi li s narodom mogli prijeći preko njegova sela na Kobiljaču. Onaj, kojemu je moglo biti između trideset i pet i četrdeset godina i koji je bio srednjeg rasta, ali nekako stamen i istodobno tajnovit, doda da im je to jedini izlaz, jer da muslimani mogu svakog trena navaliti, a tamo dolje je mnogo žena i djece.

– Nije nam do nas, nego do te ženskadije i nejači.

Zoran se podigne sa stola, napuhne kao žabac, stavi ruke na leđa i bez riječi napravi krug oko vojvoda. Dohvati se rukom za bradu, pa kao da se hrva sa samim sobom procijedi – Pa, moglo bi. – I smjesta doda – Ali uz jedan uvjet. – Ovi podigoše oči, a on ispali kao iz topa – Sve oružje i streljivo morate predati nama!

Tri muškarca rekoše da može i da će se javiti sutra. I otidoše nečujno kao što su i došli.

Zoran je kiptio od uzbuđenja. Sad će i njima i svojima dokazati tko je. U prvi mah nije znao što bi, no začas se sabere, sredi i odjuri u vojarnu. Onu istu iz koje je u travnju istjerana JNA. Uleti u zapovjedništvo Kiseljačke brigade, pa ravno Ivici Rajiću u kancelariju.

Čim ga je ovaj ugledao namrgodi se, a kad je čuo što smjera, odreže – Ne dolazi u obzir! Neću stati iza toga!

Ovaj razrogači oči, htjede nešto reći, no prešuti i izleti van kao da ga je netko odalamio nogom po stražnjici.

Umalo pukne od bijesa, procijedi neku nerazgovjetnu kletvu i doda – A sad idem Blaškiću i Kordiću!

U Tisovcu, u tamošnjem motelu bio je Glavni stožer. Tihomir Blaškić bio je prvi vojnik, ali je s njim često bio i Dario Kordić. Prva politička glava srednje Bosne.

Dočekaše ga uljudno, ali i pomalo posprdno – Kakva te nevolja nosi, momčino?

Zoran u dahu ispriča o čemu se radi, prešuti da ga je Rajić izbacio i podigne obrve kao da pita – Dakle, momci, imate li vi petlje?

Blaškiće se nasmije i odvratu – Ako je tako i ako u tomu uspiješ, dobit ćeš čin pukovnika! – Neprimjetno namigne Kordiću i dobaci – Ali pazi da te četnici ne prevare!

Ovaj skoči, odleti doma i ravno na Kruševsku kosu. Tu je dva dana i dvije noći čekao da četnički vojvode dođu s narodom i da mu ostave oružje. Ali nitko nije dolazio. Kad ga je umor toliko svladao da više nije znao ni zašto je tu, ni koga

čeka, odvuкао se kući i bacio na krevet. Spavao je kao da se nikad neće probuditi. Puna dvadeset i četiri sata.

Spavao bi i dulje, ali ga probudi žena vičući – Ajde, probudi se, vani te čeka Tiho!

Na vratima je doista bio Blaškić, vedar i nasmijan kao i vrijeme tog dana.

– Zorane, momčino, uspio si! Dođi da vidiš kako Srbi ostavljaju oružje!

Doista su se pojavili, ali tek trećeg dana. Sve skupa oko dvije tisuće duša. I predali naoružanje kako je Zoran i dogovorio. Gotovo 500 cijevi raznog kalibra, bombe i municiju.

Blaškić je organizirao da ih kamioni odvezu na prijevoju Kobiljača, gdje su ih dočekali njihovi sunarodnjaci. Četnici koji su tamo držali crtu.

Nekoliko dana kasnije, također preko Kobiljače u Kiseljak je stiglo oko dvije tisuće Hrvata iz Iliđe i Rakovice. I tako se ta bojišnica, stjecajem prilika pretvorila u siguran prolaz za one koji su bježali od nevolje, a možda i od pogibelji. Jedino je Zoran imao peh. Najprije je prespavao najvažniji trenutak svoje operacije, a na kraju nije dobio ni čin pukovnika. Štoviše, nikakav čin. Ostao mu je jedino nadimak *Izdaja*.

Kad je iz nekih *podastinjskih* razloga izgubio i zapovjedništvo u svom selu, tješio se time da na Kobiljači više nikad nije ispaljen nijedan metak. Iako su Srbi na tom planinskom prijevoju u blizini Kiseljaka ostali ukopani, nisu napadali, jer Lepeničku dolinu nisu doživljavali kao svoj etnički prostor. Hrvati su imali još manje razloga za sukob, budući da su se protiv Srba iscrpljivali na drugim ratištima, osobito na onom jajačkom. A i situacija s muslimanima sve se više komplicirala.

Zoran bi rekao – Spremała se velika izdaja.

II.

Sve važnije bosanskohercegovačke rijeke teku u pravcu jug-sjever, ili obrnuto. I Una, i Vrbas, i Bosna, i Drina, i Neretva. Ali Lašva teče od zapada prema istoku. Ta naoko beznačajna činjenica upala mi je u oči tek za vrijeme hrvatsko-muslimanskog rata. U njoj, doduše, nema ničeg neobičnog. Rijeke teku kako već teku, uglavnom prirodno, u skladu s konfiguracijom terena i općim zemljopisnim prilikama.

Pa ipak, za mene je ta okolnost na neki način postala znakovitom. Čak toliko da sam s vremenom cijelu srednju Bosnu počeo doživljavati kao nešto horizontalno, kao nekakav poremećaj u ritmu i reljefu. Kao kaskadu koja onemogućuje vodi, što se zove sjeverna Bosna, da slobodno i mirno teče prema dolje, prema jugu i moru. Nego pada i preskače, gubi ritam i tijek, lomi se.

Jasno je da su Hrvati bili ta horizontala, taj poremećaj u ritmu, ta kaskada. Jer za muslimane je bilo ključno, da nakon poraza u istočnoj i zapadnoj Bosni, Lašvansku i Lepeničku dolinu pretvore u svoj novi životni prostor, mjesto na kojem će taj prognani svijet naći dom i doći do zraka. I da taj prostor povežu sa svojim jugom i sjeverom.

Zato su i ratovali kako su ratovali. Na sve su moguće načine pokušali presjeći tu hrvatsku horizontalu. I to na što više mjesta. Htjeli su je razmrviti, pretvoriti u etnički, vojni i teritorijalni sitniš.

Ili, drukčije rečeno, htjeli su Lašvu okrenuti u pravcu sjever-jug.

To je razlog zbog kojeg mi se čini da uopće nije presudno, a pogotovo nije najvažnije, tko je prvi počeo. U ratu ima puno iracionalnosti, nepotrebnih postupaka koji mogu izazvati nepotrebne žrtve, dovesti do sukoba tamo gdje ga možda ne bi bilo. Ali sam rat, u cjelini uzevši, nije iracionalan. Dapače, rat je u pravilu koherentna, i u konačnici, logična stvarnost. Jasno, motivirana interesima, koji mogu biti više-manje prihvatljivi, ili neprihvatljivi, ali nipošto ovisni o pukom slučaju, o tome je li netko negdje prvi zapucao ili nije, počinio zločin, osvetio se.

Ključno je, dakle, s kakvim tko ciljem ratuje, jer to određuje i kako ratuje.

Srbi su bili nadmoćni i brutalni agresori koji su u kratko vrijeme ovladali s gotovo sedamdeset i pet posto bosansko-hercegovačkog teritorija. Bili su neprijatelji i Hrvatima i muslimanima, i to nisu skrivali do samog kraja.

Hrvatsko-muslimanski rat bio je, međutim, po mnogo čemu atipičan. U početku su bili saveznici, onda su zaratili, ali ne posvuda s jednakim intenzitetom, pa čak ne i u isto vrijeme, da bi na kraju, opet postali saveznici. Kakvi-takvi. Može se govoriti o tome tko je gdje bio žrtva, a tko agresor, ali se ne može zanijekati činjenica da je u srednjoj Bosni odnos snaga ponegdje bio i 10:1 u korist muslimana, te da su oni, gledajući u cjelini, bili napadači.

Naravno, muslimani su bili glavne žrtve Srba, iskrvarili su u Srebrenici, davljeni su u Sarajevu. Ali ta činjenica ne isključuje onu drugu, da su u srednjoj Bosni u podređenom položaju bili Hrvati, jer ih je bilo manje, jer su bili u okruženju i jer su, bez obzira na ukupno stanje u Bosni i Hercegovini, bili žrtve.

Druga stvar, koja mi se čini podjednako važnom, jest pitanje: Zašto je taj rat bio toliko emocionaliziran, zašto je išao do same kosti? Zašto je iznjedrio upravo nevjerovatnu količinu mržnje i odbojnosti?

Ne želim reći da je rat sa Srbima pozitivnije iskustvo. To nipošto! Najveći broj teških zločina počinili su Srbi i to nad Hrvatima kao i nad muslimanima. To je nedvojbeno i to, vjerujem, nitko razuman ne dovodi u pitanje. Ali unatoč tomu, ipak je

točno da je rat s muslimanima dublja i teža trauma u duši hrvatskog čovjeka. Možda i zato što je prvobitno savezništvo završilo u krvavom obračunu, a kasnije i u nametnutom miru. Ponegdje s mnogo više žrtava, nego u ratu sa Srbima.

Napokon, gotovo da i nema Hrvata koji ne smatra da su muslimani protiv njih ratovali zagriženije i upornije negoli protiv Srba.

Isto tako i mnogi muslimani vjeruju da su Hrvati bili neka vrst pritajenog agresora. Jer ako je Bosna bosanska, a Hrvat neće biti Bosanac, što to znači? Da je uljez, Tuđmanova peta kolona? Ili, ako je Alija Izetbegović legitimna vlast u državi (na stranu što te države faktički nije bilo), što je onda HVO? Isto što i Karadžićevi četnici? Agresor?

Reći ću ovdje još nešto što nadilazi uobičajeni vojno-politički kontekst, ali ne i moje iskustvo. Gdje god sam bio osjećao sam neku latentnu zadržku prema muslimanima, čak i kod ljudi koji nikakvih loših iskustava s njima nisu imali. To me čudilo, o tome sam razmišljao, nalazio razne odgovore i svi su se svodili na sintagmu – »muslimani su ipak muslimani«!

Za vrijeme muslimansko-hrvatskog rata bio sam dopisnik hrvatskih medija iz Njemačke. Budući da je taj rat poprilično otežavao i hrvatsko-njemačke odnose, gospodin J.G. Reissmüller pozvao je ugledne hrvatske intelektualce na neku vrstu okruglog stola. Bio je urednik i suizdavač glasovitog Frankfurter Allgemeine Zeitunga, ali – što je još važnije – i najbolji poznavatelj političkih prilika na tlu bivše Jugoslavije. Njegovi su tekstovi utjecali i na politiku u Bonnu, a kancelar Kohl povremeno ga je pozivao i na razgovore u četiri oka.

Na taj okrugli stol pozvan sam i ja. Reissmüller je bio zabrinut i pokušao nas uvjeriti kako bi taj rat valjalo čim prije prekinuti, jer Hrvati mogu samo politički izgubiti. Sjećam se da su neki od sudionika pokušali ući u dublje razloge sukoba, no on za to nije imao razumijevanja. Samo je ponavljao – Morate prekinuti rat. Makar i s pola srca, ali morate, jer ćete inače stradati.

Nakon dvije godine opet sam se s njim susreo, samo ovog puta u privatnom društvu. Bilo je to nakon »Oluje«. Više se ne sjećam kako, ali nekako smo došli i na muslimane. I on tada is-pali – S njima ne možeš! – Upitao sam ga pomalo u čudu – A zašto? – a on sasvim ozbiljno dometne – Zbog juhe!

I ispriča ovu priču: nakon »Oluje« htio je obići oslobođena hrvatska područja. Kako je prijateljevao s ondašnjim hrvatskim diplomatom Benjaminom Tolićem, zamolio ga je da ga prati na putu. Bili su na Banovini i obišli Liku, a onda su otišli i u Cazin-sku krajinu. Negdje predvečer zaustavili su se ispred neke gos-tionice. Bili su umorni i htjeli su se okrijepiti. Reismüller je navalio jesti, no Tolić mu je rekao neka samo opere ruke raki-jom, popije nešto i odu drugdje. Ovaj nije htio, pa je uskoro na stol dobio juhu.

U njoj je bilo loja i još koječega što taj Nijemac nije mogao podnijeti. Gotovo mu je pozlilo od neugodnog mirisa i još goreg okusa. Brzo se digao i odmaglio i od juhe i iz gostionice. I od tada ponavljao – S muslimanima ne možeš zbog juhe!

Naravno da nije postao nikakav ksenofob. Bio je i ostao čovjek svjetskih pogleda, europske širine i humanist. Tako je govorio samo u intimnom društvu, više anegdotski. No u svemu tomu bilo je i zrnca iskustva s drukčijom kulturom, kulturom koja, kao i svaka kultura ima svoje univerzalne značajke i vrijednosti, ali i svoje specifičnosti koje se prečesto ne uzimaju u obzir. U ovom slučaju »juha« je bila metafora za kulturno-civilizacijske razlike koje nisu uvijek bogatstvo svijeta. Taj kultivirani Nijemac koji je cijeli život proživio na Zapadu, najednom je otkrio tu banalnu živ-otnu činjenicu. Negdje kod Velike Kladaše i na vlastitoj koži.

To sam ispričao i zato što mi se čini vrlo važnim i pitanje: Ko-liko su te razlike igrale ulogu u ovom ratu? Ili, koliko je ovaj rat potencirao te razlike? I koliko je to utjecalo da ova ionako krvava zemlja postane još krvavijom?

Dakako, uvijek u kontekstu činjenice da je brutalna srpska agresija Hrvate i muslimane stisnula na tako mali prostor da je krvoproliće postalo neminovno. A onda i »kladaška juha« još neukusnija.

1.

Uzvisina Kuber strateški je veoma značajna, jer se s nje vidi Busovača kao s prozora. Tu su se muslimani ukopali već u prosincu 1992. U 10 zemunica i 14 rovova. Isto su učinili i između sela Lončari i Jelinak, a u Merdane, na brdo iznad Solakovića i u području Dusina, postavili su topove, PAM-ove i minobacač. Busovača je tako dospjela u poluokruženje, prije svega zbog svog važnog položaja. Jer tko drži taj gradić, kontrolira i magistralni put Zenica-Kaonik-Vitez, te na drugoj strani, onaj prema Sarajevu. Osim toga, zauzeti Busovaču značilo bi presjeći hrvatsku horizontalu na njezinom vitalnom mjestu. Vitez bi bio odsječen i izoliran, bez šanse da se obrani.

Nekako u isto vrijeme mnoge su muslimanske žene, zajedno s djecom, odlazile iz grada. Potiho i neprimjetno. Gotovo nestajale. Neke su odlazile u Kaćune, muslimansko selo u blizini. Tu su bile njihove jake snage i žestoki momci. Druge su, preko Kaonika, odlazile u Zenicu, gdje su muslimani bili dominantni i vojno i politički. Čak toliko da je cijelo tamošnje streljačko društvo završilo među njihovim snajperistima, a radnici iz Željezare u Željezarskom bataljunu Armije BiH.

Muškarci su međutim ostajali. Oni su na dan napada trebali zauzeti sve ključne točke u gradu i držati ih tako dugo dok snage 3. korpusa Armije BiH ne slome hrvatsku obranu. Možda bi se to i dogodilo da se nije našao neki musliman koji je to dojavio Dariju Kordiću. Zašto je to učinio, ostala je tajna. Nije ništa profitirao, ništa dobio. A ipak je odao svoje.

Kordić u prvi mah nije znao kako da postupi. Da tu informaciju shvati ozbiljno, da ju odbaci kao provokaciju? Napokon, atmosfera je već danima bila takva da se moglo dogoditi i svašta i ništa. Ipak je na kraju obavijestio zapovjedništvo, a oni stvar shvatili ozbiljno. I tako hrvatske snage 25. siječnja 1993. dočekaše spremne muslimansku ofenzivu na Busovaču.

Tamošnja brigada HVO-a, potpomognuta *Vitezovima* (specijalcima) odbila je udar na Kulu, gdje se zapravo gradić i branio. Isto se dogodilo i na drugim dijelovima bojišnice. U samom gradu su pak razoružani pripadnici Armije BiH. Njih oko sto i pedeset. Zarobljeni su i svi muškarci sposobni za borbu i zajedno s ovima prebačeni u zatvor u Kaoniku. Sve u svemu nekih četristo pedeset ljudi.

Ta (prva) bitka za Busovaču trajala je tri dana. Bila je krvava, a cijenu su plaćali i oni koji nikakve veze s tim sukobom nisu imali. Ljudi koji su živjeli u svojim selima i vjerovali da nikome nisu na putu. Njihova nesreća je međutim bila u tomu da su živjeli na prostoru koji je trebalo iznova *obilježiti*. Učiniti ga neprikosnoveno svojim.

To, naravno, nije samo ljudska osobina. To čine i mnoge životinje, na najrazličitije načine. Najčešće teritorij označavaju mokrenjem i time konkurentima i uljezima stavljaju na znanje tko je tu gazda i s kime će se suočiti ako pokušaju nametnuti svoju volju i svoj miris.

Čovjek u mirnim vremenima izgradi crkvu ili džamiju, postavi neki drugi znak svog identiteta i tako obilježi prostor koji smatra svojim i koji svatko odmah prepoznaje kao takav. Ljudi ne mokre po drveću i stijenama, barem ne u tu svrhu, nego grade, ali u osnovi čine isto što i životinje. Ponešto su tolerantniji, pa dopuštaju i drugima da čine isto, pogotovo ako se ne osjećaju zbog toga ugroženi. No kad dođe rat, onda više ne grade, nego ruše, a teritorij obilježavaju tako što progone domicilno pučanstvo. To se najčešće događa tamo gdje je mnogo onih koji polažu pravo na prostor, a prostora premalo,

i gdje po nekom usudu iskorjenjivanje drugog znači, ili se čini da znači, ukorjenjivanje samoga sebe.

To je to krvavo *zapišavanje*, što ga povijest s vremena na vrijeme dosuđuje ljudima i narodima. Kao kaznu? Milosrđe? Ili samo kao prokletstvo?

Dusine su jedno takvo mjesto. Hrvatsko selo u koje su provalili muslimani drugog dana bitke za Busovaču. Otpor je bio slab, jer je u selu bio samo jedan vod HVO-a. Njime je zapovijedao Zvonko Rajić, tridesetpetogodišnjak, inače prilično hrabar i samouvjeren čovjek. Na njega se sručila sva sila vojske – cijela jedna bojna u kojoj su bili dijelovi vojne policije 3. korpusa, Željezarskog bataljuna, dijelovi 7. muslimanske brigade te lokalne postrojbe.

Bitka je bila neravnopravna i neki su se momci odmah predali. Rajić se, međutim, s još deseticom povukao na rub sela i od tamo pružao otpor. Udarao je po borcima 7. muslimanske kao da ima trostruko više bojovnika, jer mu je na ruku išao i zgodan teren.

Nasuprot njemu stajao je Šerif Patković. Bivši oficir JNA. Čovjek hladna pogleda i izrazito sirova izgleda. Plave kose, visok i mršav. Odbojan kao i njegova prijeka narav. Čud koju je do ludila mogao dovesti upravo čovjek kao što je Rajić. Koji jednostavno ne shvaća, ili ne želi shvatiti, da je sve gotovo. Pa gnjavi i vrijeđa i njega i njegovu vojsku.

Kad više nije znao što bi, uzeo je civile kao živi štit i istodobno Rajiću poručio da želi s njim pregovarati o časnoj predaji. – Nema smisla da narod i vojska ginu zbog inata.

Ovaj nije imao kud i pristane. Poveo je četvoricu momaka sa sobom, pa dolje u nizinu gdje ga je čekao Patković. Išao je brzo kao čovjek koji želi koracima rastjerati neugodne misli. Prođe pokraj malog šumarka, začuje lepet krila, ali nikakve ptice ne ugleda. Ni glasa ne čuje. Samo pomisli kako bi bilo lijepo sve ovo preletjeti zajedno s momcima i s visine viknuti Patkoviću neka ide u onu stvar.

Čim je stigao, Patković mu opsuje ustašku mater, vikne da smjesta skine opasač i preda oružje. Rajić osjeti da nema kud,

pa uzvratu istom mjerom. Patković se trzne, povuče *scorpion* i u ovoga istrese cijeli šaržer. I zarobi onu četvoricu.

Tu je bio jedan od njegovih zapovjednika, neki Geler. Imao je stakleno oko, pravo je izgubio u okršaju sa Srbima u Čekrčićima, pokraj Visokog. Brzo pogleda Patkovića onim jednim okom, pa kad ovaj klimne glavom, zapovjedi da mu dovedu deset muškaraca. Sveže im oči i pred streljački stroj.

U taj čas opazi momka u kožnatoj jakni. Umjesto – Pali! – vikne – Ostav! – Približi se da bolje vidi, palcem i kažiprstom opipa jaknu, napravi lice kao trgovac koji se razumije u dobru robu i drekne – Ovog van! Daj drugoga!

Tako je Franju Krištu spasila jakna koju je Geler kasnije uzeo. Nije htio da bude oštećena i poprskana krvlju.

Drugi nisu imali tu sreću.

Trideset i pet zarobljenih Hrvata otpremili su u zloglasni zatvor *Muzička škola* i *KPD Zenica*, a preostale obitelji prognali u Busovaču.

Dusine su iskorištenjane kao i ostala sela u Lašvi za manje od pola dana. Što nije zapaljeno, srušeno je, baš kao što bi učinile životinje da su kojim slučajem ljudi. Poslije se pripovijedalo da su se neki Patkovićeви borci izživljavali i na mrtvom Rajiću, da su mu iščupali srce. Toliko su navodno bili bijesni na njega. I toliko htjeli *obilježiti* teren.

Rat je kao poplava. Potopi i one koji s njim ne žele imati posla. Nerijetko prekrije dobro i plemenito u čovjeku, a na površinu izbaci animalno, atavističko, krvožedno. Jer u čovjeku su dobro i zlo u omjeru koji uspostavlja sam život. Nema tu ni pravila ni konstante. Borba za goli život i opstanak ljudsku dušu izmijesi kao kipar glinu, pa od jednog napravi heroja, od drugog kukavicu, od trećeg pravednika, a od četvrtog zločinca. Ali u sve umijesi neko čudno stanje, neku spremnost, što na vanjske okolnosti i prilike reagira poput barometra. Kao da čovjek postaje dio nevidljive spojne posude što ju tvori opća nesreća s jedne strane, i njegova duša s druge.

Pa kako se stvari događaju, tako se preobražava i njegovo srce. U ovisnosti koju poznaje samo rat i po zakonima što ostaju vječita tajna.

Busovača je tih dana lebdjela između života i smrti. Cijela Lašvanska dolina fizički je bila odvojena od zapadne Hercegovine. Put preko Rostova i Pavlovice prema Uskoplju bio je presječen. Moglo se samo umrijeti ili izdržati.

Na prvim se crtama ginulo, a u gradu zavladao strah i želja za osvetom. Sve je nekako bridjelo od teških emocija. Dovoljno da netko izrekne sumnju, nabaci kletvu i već bi poletjela bomba u dvorište prokletnika. Nije toga bilo puno, ali je bilo.

Sretna je okolnost bila i to što su gotovo svi muslimani, sposobni za pušku, odvedeni u zatvor. Ali je ostao dobar dio žena. One, koje prije napada nisu otišle, sada više nisu imale kamo. A u gradu je bilo i *vojnika* koji nisu pripadali nikakvim postrojbama. Koji su išli za mirisom krvi, bili slobodni strijelci, pod ničijim nadzorom, samo u službi svojih strasti i interesa.

Jedan je takav došao iz Novog Travnika. Zvao se Juka, imao je oko trideset godina. Ni visok ni nizak, crn i nekako bezličan. Samo su njegove oči govorile da je čovjek sumnjive prošlosti i nikakva morala.

– E, sad bih mogao malo u te muslimanske kuće, možda se nađe štogod – pomisli jedne večeri. Znao je da u njima nema muškaraca i da to bitno olakšava pljačku. Napokon, došao je s kolima i svakako ih je htio napuniti, pa čim prije natrag u Novi Travnik.

Bacio je pogled na krovove kuća i čim je opazio onu na četiri vode, odmah se tamo uputi. Za svaki slučaj lupi šakom na vrata i malo pričeka. Pojavi se žena od kojih dvadeset i pet godina. Srednje visine i punih usana. Pogleda ga preplašeno krupnim očima, a on ju samo odgurne i uđe unutra.

– Ajde, skuhaj kavu – vikne. Ona ode šutke u kuhinju, a on za njom baci pogled. Vrati se sa džezvom i jednim fildžanom. Juka ju još jednom ošine pogledom i dobaci – A ti nećeš sa mnom popiti kavu? – Ne reče ništa, samo obori glavu. Juku to

razdraži, polako ustane sa stolice i procijedi – Pa dobro, kad nećeš. – Približi joj se i odreže – Marš na krevet! – i počne otkopčavati opasač hlača. Ona zanijem, podigne glavu i pogleda ga u oči.

Iz njih je vrebala divlja zvijer, spremna žrtvi slomiti šiju ako učini kakav krivi pokret. Proleti joj slika muža koji se skrivao kod punice u susjedstvu. Prestraši se za nj, osjeti mučninu u želucu, vrtoglavicu i jako lupanje srca. Pa neko nedefinirano gađenje koje joj u hipu oduzme snagu. Legne na krevet kao da je mrtva. Juka joj podigne suknju, povuče gaćice na jednu stranu. Poklopi je kao što nadgrobna ploča poklopi raku.

Na odlasku dobaci da bi joj bilo bolje da drugi put s njim popije i kavu. Iz kuće nije uzeo ništa, ali je svakog dana navraćao, a ona, znajući što je čeka, odmah legla na krevet, puštajući ga da iz nje radi što hoće. S vremenom Juka pomisli da se to i njoj sviđa. Uostalom, po čemu je on lošiji od njezinog muža, ili bilo kojeg drugog muškarca?

Ona je samo šutjela i osjećala gađenje kakvo nikada dotad nije iskusila. I prezir prema samoj sebi, prezir koji joj je lomio srce, ali ga ipak nije dokraja slomio. Neka neobjašnjiva snaga držala ju je na životu, nije joj dala da prekine tu agoniju, to nasilje koje je zlostavljalo tijelo, a ubijalo dušu.

Zato što je silovanje u ratu nekako drukčije?

Naprосто provala mraka iz čovjeka? Neobuzdana želja da se zadovolji strast, a da te to ne košta ni truda ni vremena? Ali ako je tako, kakva je onda razlika između silovanja na ulici velegrada i onog u ratu? Masovnog i gotovo ritualnog?

Kako objasniti činjenicu da su u ovom ratu mnogi mladi momci silovali i žene starije od sedamdeset godina? Kao one hrvatske starice u selu Javor, odnosno Čep, tu nedaleko Busovače? Željom i požudom? Mrakom i aberacijom? Patologijom koju su nosili u sebi i sada joj dali maha, jer nema sankcija?

Ili je ipak po srijedi ona mračna strana libida, sila koja čovjeka tjera da ponizi i ubije na drugi način? Da doživi orgazam u trenutku kad u žrtvi ubija osobnost i dostojanstvo.

Može li biti veće i perverznije katarze od te? Pa je zato svejedno je li žrtva privlačna, ili nije, je li mlada ili stara, važno je da može biti objekt tog sotonskog rituala, te napasti koju rat na neobjašnjiv način rasplamsava i potiče.

Ništa tako ne simbolizira moć i bezuvjetno podčinjavanje kao trijumf libida, to uzimanje bez pitanja i pardona, bez pristanka i otpora. Jer tu je užitak u službi najcrnjeg zla. Erotska požuda u službi mržnje! Ima li ičeg perverznijeg od uživanja u osobi koju odmah nakon orgazma možeš zgaziti kao mrava? Bez milosti i sućuti, štoviše, s nekim dodatnim zadovoljstvom. Kao da time umiruješ ono zrno savjesti što ti je preostalo.

Ubiti muškarca i silovati mu ženu, je li tek tada posao definitivno gotov? Ili tek kad ubiješ i ženu, nakon što si ju silovao?

Juka si time nije razbijao glavu, on je uzimao ono za što je mislio da mu pripada, jer su okolnosti bile takve. Činio je to i nakon što su joj muža uhvatili i odveli u zatvor u Kaonik.

Kad su ga pustili i kad se vratio doma, žena više nije mogla izdržati. Sve mu je rekla. A on to prijavio vlastima. Za dva dana dobili su dozvolu da mogu otići u Kaćune, što su i učinili.

Juki se zameo svaki trag. Tek krajem godine netko je donio vijest da je poginuo u Novom Travniku. Potukao se u nekoj birtiji sa sebi sličnima pa su ga upucali.

2.

Travnik je oduvijek bio i hrvatski grad. To se odmah vidi kad se iz Viteza stigne u *donju čaršiju*. Tu je crkva *Sv. Ivana Krstitelja*, a malo dalje i isusovačka gimnazija, zdanje na kakvom bi pozavidjeli i mnogo veći, pa i *hrvatskiji* gradovi. Hrvati su tu bili od davnine. Kao ptice u svom gnijezdu.

U *gornjoj čaršiji*, od *šarene džamije* prema Turbetu, stoluju muslimani. Dajući gradu onu drugu, islamsku dušu. *Turski* pečat.

U ratu, naravno, nije uvijek presudan taj *odnos snaga*, nego onaj izvan grada. Travnik je baš primjer za to.

Nikad ga nitko nije pokušao zauzeti s *Vlašića*, nego uvijek s *Vilenice*. Zato se tu i branio. Na *Mešćemi* – visoravni koja može primiti i teško naoružanje i pružiti dobru zaštitu pješastvu.

HVO je od početka rata držao tu važnu stratešku točku, a time i bojišnicu prema Srbima koji su se ukopali na *Vilenici*. Doduše, na *Mešćemi* su bila samo dva voda, jer je zapovjednik *Travničke* brigade mislio da je to dovoljno. Napokon, Srbi nisu prežestoko napadali, posebno ne u kasno proljeće 1993. Muslimani su opet ratovali protiv Hrvata na drugim mjestima, ali ne i tu. Sve se nekako činilo primjereno prilikama.

Momci su mu ponekad prigovarali kako zanemaruje činjenicu da su jake muslimanske snage u blizini i da se nikad ne

zna što mogu učiniti. No on je na to samo odmahivao rukom – Brinite vi o Srbima, a muslimane prepustite meni!

Početak lipnja muslimani udariše kao grom iz vedra neba. Nastade panika i Mešćema pade praktički bez borbe. To je toliko demoraliziralo ljude da je uskoro došlo do potpunog vojnog sloma na cijeloj travničkoj bojišnici. A 6. lipnja i do egzodusa 20.000 travničkih Hrvata.

Glavnina je krenula na Vlašić i tu se, na Galici, predala Srbima. Drugi su udarili prema Bili i dalje za Vitez.

Katastrofa je bila potpuna.

Što se zapravo dogodilo? Izdaja? Nesposobnost i neodgovornost? Ili samo nesreća?

Kad se dogode neobične, ili neočekivane stvari, ljudi obično razloge vide u jednako takvim okolnostima. Travniki su se Hrvati prvi vojno organizirali i pružili otpor Srbima. Sačuvali grad i sada iz njega morali pobjeći. I to unatoč činjenici da je Travnika brigada brojila oko 3000 boraca. Od kojih su se mnogi proslavili.

Dakle? Možda je nešto bilo u zraku. Neka zaraza što je na kraju shrvala ljude. Nešto što se odmah nije primjećivalo. Što se širilo još od vremena kad su mnogi hrvatski intelektualci napustili grad. Ostavili stanove, posao, grobove. I to mnogo prije konačnog sloma.

Zato što su bili suviše uljuđeni za rat? Ili dalekovidni? Ili pod pritiskom politike?

Među onima koji su bježali iz Travnika bio je i satnik Jure. Momak od trideset godina. Jedan od najboljih boraca. Još mu je u ušima bruja bojni poklič s Mešćeme – *Allahu ekber!* – i onaj gromoglasni odgovor muslimanskih boraca – *Tekbir!*

Stidio se poraza, grizao se kao da je sve ovisilo samo o njemu. I tiho u duši jecao – Izgubiti Mešćemu...!? Bože! – Osjećao se jedno i prevareno.

Glavom mu proleti – Zašto opet na tu prokletu Galicu? – I smjesta odgovor – Zato jer ne želim biti Bosanac!

Znao je da je njega i njegov soj održala vjera, ali je isto tako znao da ga to nije natjeralo u borbu. Jer tu, na toj zemlji, bilo

bi premalo biti samo katolik. Morao si biti i Hrvat, ako si htio preživjeti. Ljudi toga nisu uvijek bili svjesni, no rat je to sada dozvao u njihova srca.

Našli su se u okruženju, pritisnuti kao grožđe u preši. I više nisu imali kud. U ljudima se probudila uspavana stvarnost, neka sila što na neobjašnjiv način oblikuje masu u narod i zajedničku volju.

Kad je stigao na Galicu bilo je oko dva sata poslijepodne. Morao je predati oružje onim istim neprijateljima protiv kojih se borio više od godinu dana. I još biti zahvalan što ga propuštaju zajedno s ostalom hrvatskom sirotinjom. Kidalo mu se srce. Gotovo je jaukao od tuge.

Toliko civila i toliko vojske, i još po ovako sunčanom danu! To ga je satiralo, ponižavalo, to nije mogao podnijeti. Mislio je da ga nikad neće snaći Vukovar. Stalno ga je imao pred očima i činio sve da se nikad više ne ponovi. A sada taj narod s najlon vrećicama u rukama, te izgubljene žene i djeca, ti starci koji se jedva vuku. I ti posramljeni muževi koji sutra neće znati gdje su im obitelji.

Bio je siguran da će ih Srbi strpati u logor, samo nije znao u koji. I što će dalje biti. Hoće li ikada vidjeti svoje dvoje djece, suprugu, oca, majku? To ga je izluđivalo, rovarilo u njemu kao crv. Odjednom mu sve postade svejedno, htio je da ga nema.... Pa iz dubine izroni *Očenaš*, *Zdravomarijo*. Osjeti potrebu da klekne, da zaziva Boga...

Pristao bi i da ga na križ pribiju, samo da se ovo nije dogodilo... Pa opet *Očenaš* i *Zdravomarijo*. Pa te vrećice, taj polumrtav puk... Krvario je kao da ga je raznijela bomba, ali iskrvariti nije mogao. I to je muku činilo još većom, a umiranje strašnijim. Nikad nije nešto takvo doživio. Nikad toliko patio, bio jadan i nemoćan. A nagledao se svega, i momaka što su mu umirali na rukama, i patnje što s umirućeg na neki tajanstven način prelazi na živoga, pa onaj miris smrti što se isparava iz prolivene krvi... Ali ovo – Bože, o Bože, zašto si to dopustio?

Dva kilometra dalje, u Harambašinim vodama, prenoćio je s ostalima pod vedrim nebom. Ujutro su ih ukrkali u kamione i ravno u Manjaču. U zloglasni logor koji je nekada bio tenkovski poligon, s vojarnom, golemim hangarima i štalama u kojima je JNA držala stoku. Tu su bili nekoliko dana. Baš u tim hangarima za stoku, gladni i poniženi. Poneko i sa čizmom u rebrima. Ili mnogo gore.

Na kraju su ih odvezli u Vareš, pa od tamo u Kiseljak. Jure je nastavio ratovati na kiseljačkom bojištu kao jedan od najboljih ratnika i zapovjednika. Ali nikada nije govorio o onomu što je proživio u srpskom logoru.

Možda mu se to činilo beznačajnim u usporedbi s činjenicom da su muslimani istog onog dana kad je stigao u Kiseljak ispalili granatu na središte Viteza. I ubili osmoro djece. I to iz Mahale, gradske četvrti koju su držali.

3.

Muslimani nikad nisu odjednom napadali sve gradove i mjesta što su ih naumili staviti pod svoju kontrolu. Čak ni one što su bili u istom strateškom prostoru. To je bila njihova taktika. Sukladna njihovim snagama i planovima.

Tri mjeseca nakon Busovače udarili su i na Kiseljak. Po istom scenariju: postrojbe Armije BiH, koje su bile stacionirane u gradu, trebale su zauzeti sve ključne objekte i istodobno razoružati postrojbe HVO-a. A one iz pravca Fojnice i Visokog spojiti se u selu Gromljak. Lepenička dolina na taj bi način bila presječena na dva dijela.

Prvog dana ubili su osam hrvatskih vojnika, nastavili napadati puna dva mjeseca, ali nisu uspjeli.

Za to vrijeme u obližnjem Kreševu i Fojnici vladao je mir. Muslimani su na sve moguće načine uvjerali hrvatsko vojno i političko vodstvo kako im sukob nije ni na kraj pameti, nego samo razuman suživot. No čim je okončana prva faza sukoba u Kiseljaku, udarili su na Kreševo. Iznenada, kao šakom u slabine. Petnaestog lipnja 1993.

Deveta brdska muslimanska brigada sručila se iz Tarčina i Parića do samog ulaza u grad. Toliko krvavo da je samo u prvom satu bitke poginulo sedamnaest hrvatskih boraca.

A kad je i tu utihnulo oružje, okrenuli su se Fojnici.

Prije toga u taj je gradić stigao francuski general Morillon. Negdje krajem lipnja. U torbi je nosio sporazum koji je Fo-

jnicu trebao pretvoriti u *humanitarnu zonu*. A to je značilo ovo: dok se drugdje puca i gine, ovdje toga neće biti, jer će se za to pobrinuti pametni i dobri ljudi.

Morillonov sporazum potpisale su obje strane, Hrvati i muslimani. I to ne samo vojni zapovjednici i političke vođe oba naroda, nego i svi uglednici čiji su potpisi bili dovoljno teški da sporazumu dadu dodatnu vjerodostojnost. Potpisao ga je i gvardijan tamošnjeg franjevačkog samostana.

Ali ne i mjesni hodža. Jednostavno se nije pojavio na ceremoniji.

To ipak nije pokvarilo raspoloženje. Svi zaplesashe kolo u središtu grada. Toliko su bili sretni i zadovoljni. Među njima i zapovjednik hrvatskih snaga, Stipo Tuka. Čovjek srednjih godina, ali i brojne obitelji. Bio je uvjeren da je učinio pravu stvar, jer premda je bio vojnik, nekako je u duši više vjerovao u riječ, negoli u oružje. A možda – jer ni to nije nemoguće – ni u jedno ni u drugo, nego samo u splet okolnosti, pa kako Bog da.

Na brdu Križ nalazi se franjevački samostan iz 14. stoljeća. No važnost brda nije u tomu, nego u činjenici da se s njega lako kontrolira cijeli grad. Dominantno je, ali nije previsoko, samo nekoliko stotina metara. I leži tako da pada ravno na ulicu što presijeca Fojnicu na dva dijela: onaj, pretežno muslimanski, i onaj hrvatski, bliže Busovači i Kiseljaku.

Morillon je zagrlio Tuku i rekao mu – Sad je sve gotovo, pa nema smisla da su vaše snage i dalje na Križu. A i prema muslimanima valja pokazati dobru volju!

Tuka je na to klimnuo glavom, potapšao suhog generala po leđima i rekao – Svakako, generale!

I odmah izdao zapovijed da HVO napusti Križ.

Drugog srpnja 1993., točno dva dana nakon što su otplesali kolo, muslimani su udarili po Hrvatima. Dvije vojske, koje su se još do jučer bratimile dohvatile su se kao stari neprijatelji. Okršaj je trajao punih petnaest dana, a Fojnica se pretvorila u još jedno bosansko grobište.

Tipična Bosna? Zemlja gdje ljudi žive jedni pored drugih, s teretom i nekim zaostalim računima u srcu, ali se ipak pozdravljaju svako jutro kao pristojni susjedi? Haso pozdravi Ivu i ovaj njega, malo popričaju, pa kad jedan ode, drugi dometne sebi u bradu – Jesi li ga vidio? – I još potrese glavom. I tako to ide iz dana u dan, iz godine u godinu, pa se nastavi kroz generacije. I svi govore – Jesi li ga vidio? – i tresu glavom.

Ali *komšija* je *komšija*. Nema se kud i živjeti se mora. Bosna je tada kao veliko pojilište na koje dolaze razna stvorenja, napiju se vode i odu u svoj svijet. Sporova nema dokle god ima vode za sve i dokle god vrijede nepisana pravila koja određuju tko će kada na vodu i s kojeg će mjesta piti. Doduše, nije svima prilaz isti, niti svi piju u jednakoj mjeri, ali je ipak voda za sve ista. Bosna je to, bez koje te duše ne bi mogle, a možda ni znale preživjeti, pa kao da su toga svjesne, mire se sa sudbinom. I tada ta zemlja izgleda kao sav normalan svijet. Ali čim se ta krhka ravnoteža poremeti, čim udari suša, a vode postane sve manje, dovoljna je i jedna iskra pa da sve proguta vatra onih neriješenih računa i da se ono – Jesi li ga vidio? – pretvori u kletvu nabijenu mržnjom kakvu ljudsko srce jedva izroditi može. I to je Bosna, jednako živa i prava, kao i ona uspavana i pritajena, *komšijska*.

Nakon petnaest dana teških uličnih borbi i nakon što su muslimani ovladali svim ključnim kotama oko grada, hrvatski je otpor slomljen. Narod i vojska napustili su Fojnicu 17. srpnja. Vojska se ukopala na nove položaje na crti Diljke-Crnički Kamenik-Luke-Gojevići-Bašino Brdo-Jasikovica, noseći sa sobom četrdeset mrtvih bojovnika. Četrdeset momaka koji nisu imali nikakvu šansu, osim da uzalud izginu?

Nakon što su se vojska i narod povukli, zapovjednik Tuka vratio se u Fojnicu. Sjeo je na bicikl i ravno k muslimanima. Na njihovu crtu. Što je htio, nitko točno ne zna, no jedno je sigurno: nekoliko je dana bio u zatvoru, a onda je pušten. Je li ga progonila grižnja savjesti zbog poraza koji je skrivila njegova naivnost? Uvjerenje da je ovaj rat prije svega stvar

izbora, a ne dosudene stvarnosti, pa ga možeš izbjeći ako si dovoljno mudar i tolerantan?

Ili ga je na to natjerala njegova dobrota? Jer čovjek ima ženu i petoro djece, a ipak sjeda na bicikl i ravno u neprijateljski brlog! I to u trenutku kada su svi njegovi već odavno otišli i kad je on, takoreći, jedini Hrvat u gradu.

Dobrota koja je u njemu probudila nadu da se još nešto dade učiniti za taj prognani narod? I da stoga mora pokušati?

Ili je to bila samo gesta nedorasla čovjeka, koji je stjecajem okolnosti došao na mjesto za koje ga Bog nije stvorio?

U ratu, a pogotovo u ovakvom ratu, nisi mogao voditi ni jato gusaka ako nisi imao onaj urođeni instinkt ratnika koji te opominjao na opasnost i onda kad drugi ne bi ni slutili da se približava. Instinkt koji ti govori da ti lažu i kad ceremonijalno potpisuju dokumente o miru i dobrim namjerama. Ako to nisi mogao vidjeti po načinu kako je ovaj ili onaj uhvatio pero, ili kako se uhvatio za bradu, napravio jedva primjetnu grimasu, ili samo trepnuo okom, onda nisi bio ni za što. Samo za grobara onih četrdeset momaka?

Muslimani vjerojatno ne bi tako uspješno obavili posao u Fojnici, unatoč Morillonu i Tuki, da istodobno nisu napali i kiseljačku enklavu i vezali tamošnje snage.

Udarili su s 18.000 boraca na hrvatske crte koje je branilo samo 3000 momaka. I to bez zapovjednika! Ivica Rajić, zapovjednik *Operativne grupe II.*, u čijem su sastavu bile kiseljačka, kakanjska i vareška brigada, pozvan je, dan uoči napada, u kanadsku bazu UNPROFOR-a u Visokom, na neku proslavu. Kad se navečer htio vratiti, muslimani su blokirali bazu i on nije mogao nikamo.

Bitka je već prvog dana imala nekoliko krvavih klimaksa. U području Kazagića muslimani su napadali u valovima i sigurno bi pregazili hrvatske linije da zapovjednik tamošnjeg sektora nije upotrijebio *mrudove*. Protupješačke mine usmjeravajućeg djelovanja koje se elektronski pale, a koje su

Hrvati, uz ostale eksplozivne naprave, bombe i granate počeli proizvoditi u Kiseljaku i Kreševu. Ti su *mrudovi* upravo desetkovali muslimane. Bilo je toliko mrtvih da ih nisu mogli sve izvući.

Kasnije su muslimani udarili lijevim obuhvatom, pregazili hrvatske linije i u hipu ubili devet momaka. I zauzeli strateški važnu točku – selo Pobrđe. U tom trenutku Kiseljačka brigada ostaje bez municije.

Na mjesto Rajića uskočio je Josip, načelnik stožera OG. Smjesta daje zapovijed svom čovjeku na Kobiljači da uhvati kontakt sa Srbima i traži municiju. Srbi su u to vrijeme prodavali oružje i municiju svakome tko je mogao dobro platiti. Jedan metak za jednu njemačku marku.

Drugoga je poslao u Kiseljak da skuplja novac, koliko može u sat-dva. Ovaj sakupi 82.000 maraka, ali sada Srbi kažu da metak nije po jednu, nego po tri marke.

– Nema veze, rodo, kupuj i vozi što prije! – urla Josip. A onda ponovno *motorola* i glas koji javlja – E, ne daju ni za tri, nego traže pet maraka po komadu! – Rođo, plaćaj i uzimaj, samo dolazi što prije!

Uskoro je dvanaest sanduka municije stiglo na bojišnicu. Dan se primakao kasnom poslijepodnevnu. Momci krenuše u protuudar. U borbi prsa o prsa vraćaju Pobrđe.

Sedam je navečer, u selu još gore kuće što su ih muslimani zapalili. Ali i oni broje mrtve, na desetine! No unatoč tomu, nastavljaju s napadima još nekoliko dana. Ali bez značajnijeg uspjeha i pomaka na bojišnici. Osim što su potpuno iscrpili hrvatske snage na tom prostoru. I Lepeničku dolinu odsjekli od ostalih hrvatskih prostora, svodeći je na enklavu dugačku nekih dvadeset i pet, a široku petnaestak kilometara. Na svijet odvojen od ostalih svjetova, u kojemu nije bilo ničeg osim krvi i rata. I triju rijeka što se ulijevaju jedna u drugu.

III.

Što je istina u ratu? To me pitanje zaokupljalo od početka rata na prostorima bivše Jugoslavije. Bio sam, naime, uvjeren, a to sam i danas, kako je zaista istina da se hrvatski narod borio za svoju slobodu, za svoje pravo na život i dostojanstvo, za svoju kulturu, vjeru, budućnost. Jer da tomu nije bilo tako, da to ljudi u golemoj većini nisu tako osjećali, bili uvjereni u to, bi li ikada došlo do onakvog jednodušnog otpora i kolektivne spremnosti na žrtvu? Bi li ikad Hrvati iz Bosne i Hercegovine dragovoljno odlazili na ratišta u Hrvatsku i tamo ostavljali svoje kosti? I bi li izdržali u paklu kakav je bila srednja Bosna?

Ali što je s muslimanima? S njihovom istinom? Nisu li i oni bili uvjereni u isto? Nisu li dapače i Srbi, koji su nedvojbeno bili začetnici rata i agresori, bili također uvjereni da ginu za slobodu svog naroda, dakle, u konačnici za pravednu stvar? Barem dobar dio njih?

Ne želim time relativizirati ni uzroke rata, ni njegove ciljeve, a ni samu »povijesnu istinu«. Ona će biti onakva kakvu ispišu moćnici svijeta i njihovi povjesničari. Ali mene ne zanima toliko ta vrsta istine. U jednoj takvoj sam odgajan za vrijeme komunizma i posve sam svjestan njezine »vrijednosti«.

Više me zanima »ljudska istina«, ona što je zapisana u srcima ljudi, u obiteljima koje su izgubile svoje sinove, u samim žrtvama. To je istina što se upija s majčinim mlijekom i prenosi s koljena na koljeno. Istina koja se zbog mnogih razloga ne iznosi javno, jer je često puta nezgodna, ili proskribirana. Ali zato ob-

likuje čovjeka u njegovoj srži, usadi u njega plamen što ga nikakvi politički vjetrovi i nikakve društvene oluje ne mogu utrnuti. Ta je istina ispisana krvlju, baštinjena od djedova i očeva, ali i iskušana na ovim prostorima u svakoj generaciji i na vlastitoj koži. Sama sudbina.

Istina o kojoj govorim zapravo je najdublji životni interes. Izveden iz onog neizrecivog što čovjeku i narodu daje ime i prezime, identitet. To da uopće netko jesi, a ne da nisi, autor je te i takve istine. Zato je ona dublja i snažnija od bilo kakve istine ispreparirane iz pukih fakata. I ljudi joj vjeruju, jer je dio njih. I jer bi bez nje izgubili orijentaciju i prestali biti to što jesu. U konačnici, istina ili korespondira identitetu, tome što jesi i što želiš biti, ili je puka pripovijest. Kakvih je svijet prepun i s kojima ne zna što bi.

Sjećam se jedne zanimljive rasprave o tome – što jedan narod čini nacijom. Jesu li to zajednička povijest, kultura, jezik, teritorij, institucije? Svakako sve to, rečeno je u toj raspravi, ali i to da unatoč tomu to nije dostatno da dokraja objasni tu posebnu stvarnost. Jer da bi se nacija mogla konstituirati, da bi jedna grupa ljudi doista bila narod, uz sve navedeno i nenavedeno, potrebno je još nešto: subjektivna volja da se želi biti nacija! Bez te volje, bez te kohezivne snage, bez te duševne metafizike, nema naroda i nacije! To je ono glavno, to je onaj kit što povezuje i jezik, i kulturu, i teritorij, i zajedničku povijest u tu posebnu stvarnost što se zove narod. Zato ta subjektivna volja ima veze i sa htijenjem, i s ljubavlju, i s nekom temeljnom duševnom nastrojenošću, i s najdubljom podsviješću. I zato je u tomu i nešto otajstveno, neizrecivo.

To mi se čini jedinim razlogom zbog kojeg je bilo moguće da su i Srbi, i muslimani, i Hrvati bili i ostali uvjereni u svoju istinu, u svoju pravdu i pravo. I zbog toga je možda u pravu Samuel P. Huntington koji je ustvrdio da je »rat u Bosni bio rat civilizacija«.

Samo to može objasniti zašto je Izetbegovićeve vlada u Bosnu pozvala mudžahedine čiji se ukupan broj, kako navodi Huntington, do kraja rata »navodno povećao na oko 4000, što je bilo više od broja stranaca koji su se borili bilo na srpskoj bilo na

hrvatskoj strani. Među dobrovoljcima bilo je i postrojbi Irske republikanske garde i mnogih koji su se borili u Afganistanu: Pakistanaca, Turaka, Iranaca, Alžiraca, Saudijskih Arapa, Egipćana i Sudanaca, uz albanske i turske gastarbajtere iz Njemačke, Austrije i Švicarske. Saudijske vjerske organizacije bile su sponzori za mnoge dobrovoljce; u početnim mjesecima rata 1992. poginula su 24 Saudijska, a Svjetska skupština muslimanske mladeži prevozila je avionom ranjene borce u Jiddu na liječenje. U jesen 1992. stigli su gerilci šiitskih Libanonaca, Hezbollaha, radi izobrazbe bosanske armije; izobrazbu su poslije uglavnom preuzeli pripadnici Irske republikanske garde. U proljeće 1994. zapadni su obavještajci izvijestili da je jedna postrojba Irske republikanske garde od 400 vojnika organizirala ekstremističke gerilske i terorističke postrojbe. 'Iranci', izjavio je jedan dužnosnik SAD-a, 'vide u tome način da načmu meki trbuh Europe'.«

Bi li ta solidarnost muslimana širom svijeta bila moguća bez te civilizacijske povezanosti, bez te metafizike identiteta koja je u ovome ratu od Muslimana (pisanih velikim slovom) napravila muslimane (pisane malim slovom) i tako ih učinila građanima islamskog svijeta, braćom na zemlji i na nebu?

1.

Kojsine su selo od šezdesetak kuća. Smjestilo se u podnožju Inača, planine što leži zapadno od Kreševa.

Kad su muslimani u lipnju 1993. napali grad, zauzeli su sve važnije kote na planini, ali u njega nisu uspjeli ući. Svakako i zato što je Kreševo hrvatsko. Tamo je samostan još od turskih vremena, a 80 posto stanovništva tvore Hrvati.

Muslimani svejedno nisu odustajali. Htjeli su ga po svaku cijenu. Pripovijedalo se da je Alija Izetbegović prognanicima iz Foče rekao – Kreševo će biti naša druga Foča!

U svakom slučaju od tog srednjobosanskog grada nisu dizali ruke. Štoviše, stalno su ga vojno pritiskali, tražeći priliku da pometu tamošnje Hrvate. Zato su udarili na Kojsine, selo ključno za obranu grada. Prvih dana kolovoza 1993.

U početku su imali uspjeha. Probili su hrvatsku crtu i ušli u selo. Uspjeli su zapaliti i nekoliko kuća, a onda je uslijedio protuudar. Počeli su se panično povlačiti. Mnogi i stradaše.

To je gotovo nepisano pravilo u ratu. Više se gine kad te protivnik zaustavi i počne goniti. Dok napadaš, držiš se taktike, paziš na raspored, a to je vojniku i najbolja zaštita. Uzmićanje je po definiciji neka vrst nereda, pa se tu teže snalaziš i lakše stradaš.

U tom metežu pao je i jedan od njihovih zapovjednika, Šefko Hodžić. Momak iz Foče. Od tamo je pobjegao zajedno s majkom, ženom i djecom. Čim mu se ukazala prilika, obu-

kao je uniformu Armije BiH, a obitelj poslao u Hrvatsku. U Podgoru pokraj Makarske. Tu su živjeli u hotelu *Podgorka* sa svim onim nesretnicima koje je Karadžić ognjem i mačem prognao iz istočne Bosne – Foče, Višegrada, Rogatice, Zvornika, Bjeljine.

Šefko, nije mu bilo više od trideset godina, sada se tukao za novu Foču. Bio je sposoban časnik, no prije svega hrabar i odlučan. Proslavio se u mnogim bitkama, pa ga je sam predsjednik države odlikovao najvišim muslimanskim odličjem za hrabrost: ordenom sa dva zlatna ljiljana. Bio je ponosan na to odličje, jer su ga rijetki dobivali. Značilo je čast, ali i izazivalo strahopoštovanje.

Kad je doživio pokolj na Drini, okrenuo se Allahu i vjerovao da je spas u islamu i da pripada jednom mučeničkom narodu. U mladosti je ponešto čuo o četničkim zločinima za vrijeme Drugog svjetskog rata, ali se na to nije mnogo obazirao. Nekako je sve to bilo daleko i činilo se nestvarnim. U Srbima, s kojima je živio, nije vidio ništa što bi bilo drukčije od njega. Mislio je – Povijest je povijest, a ljudi su ljudi. Pogotovo ako su karakterni i poštene. Što ima veze što su tamo neki prije pola stoljeća bili svinje!? Uostalom što su narodi? Samo ljudi i ništa više!

Volio je Jugoslaviju i osjećao da pripada toj zemlji. To što je imao muslimansko ime i prezime nije mu značilo ništa. Možda koliko i madež na tijelu.

Kad je došlo do gužve, pa do rata i napokon kad je Drinom ponovno počela teći krv, Šefka je nešto zaboljelo u srcu. Kao da i njemu režu grkljan i zabadaju kamu u želudac. Osjetio je da postoji nešto što ga veže uz ove, a ne uz one, ma što pisalo u knjigama i ma što govorili pametni ljudi. I da je onaj madež ipak više od pukog biljega.

Je li postao svjestan da prvi put pripada nekoj grupi, narodu? Ili samo braći po vjeri i sudbini? O tome nije mnogo razmišljao. Bio je jedino siguran da tom svom svijetu, da toj svojoj braći – za koju krv prolijeva – ne bi služio da u njima nema islamske duše, tog nedokučivog svijeta vjere i života, is-

prepletenih poput najfinije čipke. Da, baš te duše, pa makar još uspavane ili dokraja neprobudene. Osjećao je to kao što čovjek osjeća udarce vlastitog srca. I zato je ponekad zahvaljivao Allahu i za ovaj rat koji je i njega i njegov narod probudio i poslao na put istine i spasenja.

Sad je ležao na leđima, raširenih ruku i očiju. Metak ga je pogodio u grudi. Momak koji ga je prvi opazio vikne ostalima da dođu. I zatim – Daj da vidimo što ima u džepu!

U hlačama je imao svježe pismo što mu ga je majka poslala iz Podgore. Bilo je u kuverti na kojoj su se jasno vidjeli žig i datum. A u pismu stajalo – »Dragi sine Šefko, mi smo dobro, i ja i nevjesta i djeca. Ovdje je divno, imamo dobru hranu, pa čak i svoju čistačicu. Nitko nas ne dira, a more ti je kao nebo, samo namreškano. Zato se ti za nas ništa ne brini, nego se samo bori za našu dragu Bosnu!«

Vidi ti ovo!/? – reče onaj što je na glas čitao – Dok nas ovi ovdje ubijaju i pale, oni naši tamo daju im i čistačice! – I sočno opsuje. Ostali ga samo pogledaše i slegnu ramenima. Netko reče – Idemo, što se čeka! – i dometne – Uzmi onu zelenu beretku! – pokazujući na kapu što je ležala nekoliko metara od Šefkine glave.

Nije bilo hrane, nije bilo streljiva, a ni duhana. Ne uvijek, ali često. Pritom čovjek glad još nekako izdrži, za municiju se snađe, ali bez cigareta ne može. Zato će je smotati i od lista loze, ili se nekako drukčije dovinuti, ali je mora imati. Pravu, ili surogat. Jer cigareta i rat idu zajedno kao đon i cipela.

Propuši i onaj koji nikada nije pušio. Valjda zbog magije što se skriva u pripaljivanju i u onom prvom dimu koji udahneš punim plućima. I od kojeg ti se malo zamagli pred očima, na čas te opije i smiri. A možda je tajna u tomu što te cigareta vrati u neku normalu, u mirnodopski ritam uvlačenja i ispuhivanja dima. U život predaha i ritualnih pokreta. U stanje u kojem si dovoljno važan samome sebi da otrgneš taj trenutak i nagradiš se tim pripaljivanjem. Trenutak u kojem si

apsolutno koncentriran na taj prvi dim i na pokrete koji do- vode do njega. I varljivog trijumfa *ega* nad ravnodušnim svije- tom.

Hrvatski iseljenici, rodnom iz Busovače i drugih mjesta, htjeli su helikopterima probiti blokadu u kojoj se našao njihov rodni kraj. Ponudili su novac ruskim pilotima i ovi su u početku letjeli. Za nekoliko stotina maraka po turi. No kad ih je UNPROFOR prisilio da slete, shvatili su da je ova krvava zemlja prerizična. Da je rat ovdje poput flipera. Nepredvidl- jiv, na malom prostoru, s mnogo vojski i paravojski, planiranih i neplaniranih inicijativa i naleta, svjesno ili slučajno prekršenih primirja. Da tu nema ničega po čemu bi čovjek mogao sa sigurnošću predvidjeti događaje. Jer se tu ratuje za teritorij što se stalno iznova kroji i to podjednako izvana kao i iznutra. I ratuje protiv naroda.

A rat u kojem je glavni problem višak naroda i manjak teri- torija, uistinu je opasan. Zato ubrzo ni Rusi nisu htjeli letjeti. Ni za kakve novce.

Ali su htjeli piloti iz Divulja. I to badava, samo da po- mognu. Na čelu s pukovnikom Mladenom Katavićem cijelo su to krvavo ljetno dovlačili hranu i cigarete i odvozili teške ran- jenike.

Bio je to signal nade i istodobno gesta koja je u ljudima budila osjećaj da nisu sami, da ih barem nebo povezuje sa svijetom, s braćom u Hrvatskoj. I da postoji netko tko je spre- man žrtvovati i vlastiti život samo da pomogne.

Katkad su se time okoristili i muslimani. Pošiljke su zbog sigurnosti najčešće bacane iz zraka, pa ako je vjetar bio nepredvidljiv, doletjele bi do njih. Tada bi vikali – Živio Tuđman! – ustašama psovali majku i nekoliko dana blaženo pušili k'o Turci.

Sredinom kolovoza pukovnik Katavić je sletio na livadu u Barama. Morao je, jer je došao po ranjenike.

U cijeloj srednjoj Bosni Hrvati nisu imali pravu bolnicu. Jedino improvizirane pokretne kirurške ambulante i onu »bolnicu« u Bili, u tamošnjoj crkvi. Ta je činjenica bila do-

datni pritisak na vojnike i zapovjednike. Ako vojnik znade da može iskrvariti, umrijeti samo zato što mu ne mogu adekvatno pomoći, onda to pritišće psihu i najstabilnijih. Otežava koncentraciju i oduzima sigurnost. Zato dobar sanitet vrijedi koliko i najbolje oružje. Katavić i njegova momčad bili su taj sanitet. Doduše, leteći, ali dovoljno za onu mrvicu neophodne sigurnosti.

Muslimani su nanjušili letjelicu i smjesta počeli po njoj tući minobacačima. No pukovnik nije uzmicao. Čak ni onda kad je geler pogodio helikopter u rep.

– Neka samo tuku. Ne mičem se dok ne stignu ostali – ponavljao je momcima sa svakim novim udarom granate.

Među onima koji su već bili tu, bio je i neki civil iz Viteza. Gluhonijemi muškarac srednjih godina. Morao je zbog važnog posla u Split. Sada je stajao pokraj momka što je ležao na nosilima. Nije ni registrirao da granate lupaju na sve strane. Kao da ga se ovaj svijet nije ticao. Udubio se u tišinu i osamu kakvu poznaju jedino ljudi što ih je obilježio prst sudbine.

Onda zrakom zafijuče granata, momak na nosilima osjeti po zvuku da bi mogla pasti u blizini, zgrabi gluhonijemog za ruku i povuče snažno k sebi. Ovaj poleti na glavu, a noge u zrak. U tom trenutku geler odreže po cipeli i otkine joj petu.

Čovjek se podigne, pogleda u momka što ga je povukao, i na kraju u nebo. Prekriži se i ostade stajati kao i prije. Samo sada s naoko kraćom nogom.

Ubrzo su stigli i oni najteži ranjenici iz Bile. Katavić poleti s njih četrnaest i civilom bez pete na desnoj cipeli.

Ispod njih ostade zemlja po kojoj su i dalje padale granate. Kao što za ljetnih dana udari pljusak.

2.

Petar je s momcima sjedio u kontejneru i čekao Anu. Tako je bilo svake večeri otkako se rat rasplamsao. Ana, koja je mogla imati oko trideset godina, redovito je momcima donosila kavu. U velikoj i bakrenoj džezvi. Ta žena i njezina kava postali su neka vrst rituala, nešto bez čega bi dežurstvo ostalo prazno i nekako nedorečeno. A i njoj je to ušlo pod kožu. Stanovala je u blizini, samo pedesetak metara od kontrolnog punkta. Praktički na osami.

Punkt su postavili Hrvati na izlazu iz Kiseljaka prema Visokom. Uz rampu i kontejner imali su i jaki reflektor koji je osvijetljivao cestu. Kilometar dalje već su bili muslimanski položaji.

Preko dana je bilo dosta posla. UNPROFOR je imao bazu u hotelu *Dalmacija*, pa su njihova vozila stalno dolazila i odlazila. Vrvjelo je i od humanitaraca. Usput se i švercalo, osobito cigaretama, kavom i pićem. Zbog toga su na kontrolnom punktu uvijek bila dva policajca i dva pripadnika HVO-a. Dan i noć.

Noću najčešće nije bilo prometa, jer je mrak loš saveznik i onima koji putuju kao i onima koji su ih tu čekali. Tada se u miru pila kava.

Ana je napokon došla. Momci se zahvališe tako što su je, kao i obično, podbadali za muža. I on je bio hrvatski vojnik, ali je volio popiti pa je rijetko kad bio kod kuće. Ona im ne

ostade dužna – reče da je tako bolje, jer ni od trijeznog muškarca nema previše koristi. Još se malo zadržala, napunila momcima drugu šalicu pa rekla da ide. Šestogodišnji sinčić koji je došao s njom, nije htio odmah kući, pa ga ona na kraju pusti da ostane. I ode sama pjevušeći neku sevdalinku.

Pero uzme malog u krilo te naredi ostalima da zakoče oružje. Za svaki slučaj. Netko se dosjeti da pozovu i policajca koji je bio vani kod rampe. Napokon, tko bi mogao naići po tom pasjem vremenu?

Bio je kraj studenog 1993.

Policajac jedva otpije prvi gutljaj, kad se na rampi pojavi bijeli džip. Nisu ga vidjeli, ali su čuli zvuk motora. Ponovno izađe van, a Petar za njim vikne – Ne puštaj ga da prođe. Tama da je od Boga brat! – a kroz glavu mu sijevnu – Koja bi to sad mogla biti budala?

Nastavi srkati kavu i zadirkivati Aninog sinčića. Pripali cigaretu, povuče nekoliko dimova i u hipu osjeti nelagodu. Nešto mu postade sumnjivo, htjede izaći da vidi što se događa. Pritisne kvaku jednom, dvaput, ali ništa. Vrata se ne otvaraju. Brava se zaglavila. Skoči brzo do prozora i opazi kako policajac ispred sebe vodi nekog gorostasa u maskirnoj uniformi. Na glavi je imao crnu vunenu kapu, a na licu isto tako crnu i dugačku bradu.

Policajac zakorači ispred stranca kako bi otvorio vrata – brava je izvana normalno funkcionirala – uđe, a za njim i grdosija. Bio je to egipatski general, star trideset i šest godina. Zvao se Ghanem Gamal! U Bosnu je došao iz Italije, preko Rijeke, u sklopu takozvane riječke skupine, koja je u lipnju pokušala proboj prema Sarajevu.

Intelektualac, magistar arhitekture koji je predavao na milanskom sveučilištu, a sada zapovijedao *Crnim labudovima*. Mudžahedinskom postrojbom koja je imala bazu i poligon u Dobrinji pokraj Visokog.

Kako je nabasao na ove momke, ostaje tajna. Može biti da je obilazio crt u pa kad se vraćao, skrenuo u pogrešnom smjeru. Umjesto lijevo prema Visokom, udario je desno

prema Kiseljaku. A možda i nije bio na crti, nego kod neke ženske u obližnjim Tušnjicima i u povratku učinio istu pogrešku.

Bilo kako bilo, sad je stajao iza policajca, s jednom rukom na leđima dok je s drugom vadio isprave. Očito nesiguran u to gdje se stvarno nalazi. U taj čas opazi na Petrovoj odori oznake HVO-a, a Petar u istom trenu na njegovoj kapi izvezeno crveno i veliko slovo »M«.

Skočiše kao dva risa. Petar mu gurne cijev puške pod grlo, ali ne opali, jer je bila zakočena. Ovaj to iskoristi i munjevito odgurne pušku i počne pucati iz pištolja što ga je skrivao iza leđa. Skoči prema Petru, zgrabi ga za vrat, privuče k sebi i pritisne mu pištolj na leđa. I ovaj postade živi štit.

Krene natraške iz kontejnera, momci ostadoše paralizirani. Petru se učini da mu ova ljudska zvijer lomi vrat, da je gotov. Netko od momaka dođe k sebi i počne vikati neka se ne boji, da ga ovaj neće nikamo odvući, jer će ih obojicu prije ubiti. Počne nišanimi, Egipćanin nešto rikne na engleskom, a Petar, zavapi – Ne pucajte, ne pucajte!...!

Grdosija se u tom trenutku spotakne, zamahne rukom da uhvati ravnotežu i Petar to iskoristi. Posljednjim ga snagama uhvati za ruku i u tom hrvanju slučajno pritisne dugme koje izbacuje šaržer pištolja. Šaržer izleti, udari ga u nogu, a on, kao da je vraćen u život, počne ga gurati poput ralice. Natraške tako da ovaj leđima udari u stijenu uz kontejner i ispali nasumice metak što mu je ostao u cijevi. Još ga je časak držao tako prikovanog, snagom što ju imaju samo oni koji se bore za goli život. I počne vikati – Moj je, moj je, sad ga hvatajte!

Jedna ga ruka zgrabi, povuče prema sebi, a tri hica proparaše noć. Egipatski general padne kao golemo stablo, Petar osjeti da mu je zrno očešalo desni rukav, ali ne reče ništa. Samo se uhvati za vrat.

Malo dalje, na hrvatskoj crti nastade uzbuna. Nije se u prvi mah znalo što se dogodilo. Neki je momak u panici ubio kolegu koji mu je neoprezno prišao sa strane u rov. Napokon, u blizini su bili *Crni labudovi*. A sukob s njima nikada nije

značio samo borbu za kote. Oni su bili neprijatelj što je duboko vjerovao u svoju misiju i zato nije samo lako uzimao tuđi život, nego jednako tako ostavljao i svoj.

Nova četvorka odmah zamijeni Petra i njegove momke na kontrolnom punktu. No on nije otišao u svoj stan, nego majci i sestri. Više instinktivno, gonjen nekom unutarnjom potrebom.

U prvi mah nisu ništa primijetile. Tek kad je sjeo vidješe da mu je vrat crven i izgreden.

– Što je to? – viknu u glas i počnu plakati. Pomisle da je teško ranjen, da je mogao poginuti. On škrto ispriča što se dogodilo. Ponovno osjeti strah, slabost i drhtavicu. Zašuti. Pušio je i znojio se, puštajući majku i sestru da plaču.

Popio je kavu, pa još jednu. Kad se sabrao, počne moliti sestru da ode iz tog paklenog svijeta, u Hrvatsku, ili bilo kamo, samo da se skloni, da se sačuva, jer tko znade na što sve ovo može izaći.

Nije htjela ni čuti, odgovori kroz suze da bi prije umrla nego ostavila njega i majku.

– Pa imaš samo trideset godina, još se ni udala nisi! – molio je, a kad ne htjede popustiti, padne na koljena i počne plakati.

Gledala ga je kao da gleda anđela, gladila mu kosu i ponavljala – Ne, ne i ne! Ne smijemo se rastati, ne, nikada! Najmanje u smrti. Ako dođe, neka nas zajedno uzme....

A što bi bilo s vama? A djed i baka, njihovi grobovi? Tko bi im cvijeće nosio? Ne, Petre moj, ne traži to od mene! Ovo tu, sve ovo, to je naš dom! To smo mi, za to se ti boriš! I zato i ja moram biti tu. Moliti se Bogu, pa kako on odredi. Ako kaže smrt, neka tako bude, a ako kaže život, hvala mu.

Zašuti i pogladi ga po kosi. Onda se sagne i poljubi ga u čelo. Pa nježno reče – Ma, hajde, ustani!

I nastavi čvršćim glasom – I znaš što ću ti reći, svi ovi momci što su ovamo došli iz Fojnice, Travnik, Kaknja, svi su oni mogli u Hrvatsku. Ali nisu, došli su ovamo i sad su dio nas. Misliš li da bi tu ostali, da bi uopće bilo tko ostao, ako bismo mi žene otišle?

Za što biste se vi onda uopće borili? Samo za zemlju???

Neee! Jer zemlja na kojoj nema žena, ne vrijedi ništa! Baš kao ni kuća bez djece! Eto, zato nikamo ne idem!

Muslimani u početku nisu htjeli ni čuti za egipatskog generala, a kamo li priznati da je bio zapovjednik Armije BiH. Zbog toga je sahranjen na kiseljačkom groblju, u otvorenom lijesu (*tabutu*), kako nalažu vjera i običaji. Tu je ležao mjesec dana, a onda je 3. korpus ipak zatražio razmjenu. Dao je za njega čak 37 ubijenih hrvatskih civila i vojnika. Toliko im je odjednom vrijedio.

Razmjena je upriličena na punktu Zujića Most, na cesti Visoko-Kiseljak. U njoj je s hrvatske strane sudjelovao ravnatelj kiseljačke gimnazije, obrazovan i kultiviran čovjek. I njega je, kao i ostale, uhvatio ratni žrvanj, pa je radio što ga je dopalo. Proforski savjesno i pedantno.

Dan prije otišao je po generala na groblje. Kad su ga iskopali nije mogao vjerovati vlastitim očima. Izgledao je kao da je jučer položen u grob, a ne prije mjesec dana. Nije imao nikakvih promjena na licu i tijelu, a niti se osjećao ikakav miris.

Profesor je zurio u njega kao u svjetsko čudo, a onda prošaptao sebi u bradu – Možda ga ova naša zemlja jednostavno nije htjela?

Tako je general – kod kojeg je pronadeno trideset i šest različitih plastificiranih dokumenata s brojnim lažnim imenima, od kojih je jedno bilo i Hamed Aubu Ejman – opet dospio među svoje.

3.

I šume imaju dah. Prođeš li pokraj netom oborena stabla osjetiš kao da te zapuhnuo kakav blagi povjetarac. Drvo tada umire, pa iz krošnje snažnije izlazi miris, sličan nekoj parfimiranoj sparini. Težak, no ne i neugodan. Ali svakako sumoran, kao zaostala para pod kapom nebeskom. Šume tako mirišu i kad su žive, samo tada miris nije toliko intenzivan i ne osjeća se podjednako u svakoj prilici. Najlakše uđe u nos za sparnih dana. Nanjušiš ga kao što dobar pas nanjuši trag divljači.

Iako je bio početak listopada, šume su sumorno mirisale. Sunce je zakoračilo u zenit, a hrvatske postrojbe udarile na muslimansku crtu na planinskom masivu Meorše što s jugoistočne strane dotiče Kreševo. Drugog izlaza nije bilo, jer su neprijatelji mjesecima bili na prilazima grada i danonoćno po-
duzimali manje i veće ofenzive ne bi li dokrajčili hrvatski otpor.

U napad su krenule specijalne postrojbe *Maturice*, *Apostoli* te dvije manevarske satnije 1. kiseljačke bojne, odnosno 3. kreševske. Sve u svemu oko pet stotina momaka, naoružanih pješadijskim oružjem. Potporu su im pružale jedna topnička bitnica te jedan minobacački vod.

Operacijom je zapovijedao Ivica Rajić.

Prevalio je jedva trideset i petu, no već je imao sjedine koje su upadljivo probijale kroz njegovu, inače, gustu i crnu kosu. Djelovao je strogo i zamišljeno, možda i zbog jakih brkova.

Govorio je malo, sporo i odmjereno. Sve to, kao i nedvojbene vojničke sposobnosti stvorile su mu ugled među podčinjenima.

Znao je izabrati i procijeniti ljude, te im dati zadaću za koju su najsposobniji. Vojnici su to posebno cijenili, jer je to u ratu možda i najveća vrlina. Pogreške i krive poteze smanjuje na najmanju moguću mjeru, a time i žrtve. A to je važnije od bilo čega. Ako izgine previše ljudi pobjeda se pretvara u gorčinu i čini ju pirovom.

U Kiseljak je došao nekako u isto vrijeme kad i Tihofil Blaškić, u proljeće 1992. Kao i ovaj, i on je pobjegao iz JNA, u činu kapetana. Blaškić je tada imenovan zapovjednikom općinskog stožera HVO-a, a Rajić njegovim načelnikom. Kasnije je Blaškić postao prvim čovjekom HVO-a srednje Bosne, a Rajić zapovjednikom brigade »Ban Josip Jelačić« (Kiseljak, Kreševo i Fojnica). Radi lakšeg zapovijedanja i obrane koji mjesec iza toga ustrojena je Operativna grupa II., a on imenovan za njezinog zapovjednika. U sastav Operativne grupe ušle su tri brigade: »Ban Josip Jelačić«, »Kotromanić« iz Kaknja i »Bobovac« iz Vareša.

Muslimani su se na Meorše ukopali dvjestotinjak metara ispod vrhova Postolac, Čimburov brijeg i Kicaš. Ispred njih je bio strm i težak teren, obrastao gustom bukovom šumom. I te dvije činjenice odredile su taktiku i način borbe.

U srednjoj Bosni nije bilo frontalnih sudaranja teškog oklopa i velikih vojnih formacija. Ljudi su se doslovno tukli prsa o prsa, po terenu po kojem ni divljači nije uvijek bilo lako. Nije bilo ni rezervnih crta. Ako ti je neprijatelj probio linije, nisi se imao kamo povući i nastaviti pružati otpor. Bio si poražen i spašavao si glavu.

Zato ni muslimani na toj planini nisu imali ništa osim te prve crte, dugačke oko tri kilometra, i dakako dobro ukopane.

Ako si računao s brzim uspjehom, u napad si išao u podne kako se razbijeni neprijatelj do noći ne bi dospio konsolidirati. Jer noć je na ovako teškom terenu prije pakao negoli spas.

Drugo, u napad se išlo u formacijama u obliku klina. U klinu je bilo oko pedeset boraca, s time da su u samoj špici bila tri najhrabrija i najsposobnija bojovnika. Obično bi se probili na dvadesetak metara do neprijateljskih linija i ručnim bacačem napali glavni rov. Za to vrijeme suborci, koji idu za njima, s lijeve i desne strane, tuku po susjednim rovovima i tako na sebe vezuju neprijateljsku vatru. Čim ona trojica likvidiraju glavni rov, skaču u njega i kreću lijevo i desno, napadajući ručnim bombama susjedne rovove. Neprijatelj bježi, a pobjednik se ukopava na nove položaje.

U bitku bi najčešće krenule po tri klinaste formacije na razmaku što ga je određivala konfiguracija terena i dužina bojišnice. Tako je bilo i tog listopada. Rajičevi momci su izveli fingirani napad iz pravca Lepenice prema Zabrdi i Botunji, a onda strelovito udarili na muslimanske položaje na Postolcu, Čimburovu brijegu i Kicašu. I do sumraka ih razbili.

Jednu od tih udarnih grupa vodio je Dominik, nasmijan i vedar momak, koji je sve okretao na šalu. Prije bitke nasmijavao je momke kao da idu na kakav izlet. Možda im je na taj način htio odagnati strah, a možda i sa samog sebe skinuti teret i zebnju. Jer smijeh razgaljuje i smiruje kao narkotik. On je neka vrst oaze u kojoj se duh i tijelo nalaze u istoj ravnini. U svojoj četvrtoj dimenziji.

No drugi dan stvari su postale smrtno ozbiljne. Muslimani su izveli kontraudar na Postolac. Hrvatske snage dospjele u poluokruženje i svakako bi zaglavile da stvar nije spasio momak po imenu Tajči. Iz okolice Kreševa. Do rata je radio kao bravar, a HVO-u se priključio na samom početku.

No nitko nije slutio da se u tom šaljivdžiji i naizgled običnom momku skriva junak. Čim su muslimani razbili hrvatsku crtu, momci su se počeli povlačiti u neredu i metežu što ih, gotovo zakonito, režira nagli poraz. Jedino je Tajči ostao u rovu. Svjesno i s namjerom da suborcima omogući što sigurniju odstupnicu. Pružao je ogorčeni otpor.

Tada zakon, koji je dan prije sustigao muslimane, sustigne i njega. Pala je noć, a s njom i kiša, i on više nije imao kamo.

Pomisli da je najbolje da skoči iz rova i ravno za svojima, ali mu glavom proleti da tog puta više nema. Neprijatelj je posvuda uokolo.

Pucao je još neko vrijeme pa utihnuo. Postade mu jasno da je gotov. Osjeti omaglicu, pa ubrzano lupanje srca, tešku nemoć i na kraju ništa. Sav strah u trenu izleti iz njega. Pomisli kako se lako pomiriti sa smrću. I prisjeti kako je prvi put došao gazdi, kad je krenuo u zanat, i kako mu je rekao, onako malen i smeten, – Dobra večer! – umjesto – Dobar dan!

To ga razoruža, utisne mu u srce bol za životom, neku tugu i žalost za svijetom. Ta sve je tako glupo ispalo! I što je najgore, ne da se popraviti! Sve mu se učini još apsurdnijim, baš zato što se više ništa ne da popraviti, a cijena se plaća životom. Životom koji je mogao potrajati, a sada je, gle, gotov. Okončan! Već ga nema, iako je još tu! Časak ili dva!

Glupo, doista glupo. Ta sve je moglo ispasti drukčije, samo da je htio. Da je i on na vrijeme iskočio iz rova. A možda bi i sad moglo biti drukčije? Ako bi to htio onaj o kome sve ovisi? Dovoljno bi bilo da kaže – Pusti ovoga, tek je počeo živjeti!

Ali neće! Sigurno neće! Iako je sto puta lakše reći – Pusti ga! – negoli ubiti. No neće i neće! Sve je nevjerovatno glupo.

Kiša je rominjala, udarajući svojim sitnim kapima po ranjesenskim listovima bukava. Sjedio je u rovu kao da više i nije među živima. Neprimjetno micao usnicama, izgovarajući u sebi, kao da izdiše – O, majko moja, majko moja!

Muslimani su ga uhvatili živog, tukli i mučili, a on cijelu noć urlao i zapomagao da se čulo sve do hrvatskih položaja. Izdahnuo je s prvima proplamsajima zore. Na njegovu tijelu bilo je više od trideset uboda nožem, posjekotina i drugih tragova masakra.

Ni na Ćimburovom brijegu, kao ni na Kicašu, prilike nisu bile bolje. I tamo su hrvatske snage dospjele u poluokruženje. U posljednjem trenutku Rajić je ubacio pojačanje – vojnu policiju. To je zaustavilo muslimane i produljilo bitku za još jedan dan. Protuudar je na kraju razbijen, linije ponovno konsolidirane, a Kreševo konačno spašeno.

Pet vojnih policajaca pobjedu je platilo životom. Dvojicu su muslimani zarobili, među njima i stolara Matka. Živog su ga kastrirali, pa je umro od krvarenja. Ispustivši dušu kao umiruće stablo svoj sumorni dah.

Muslimani su iz Kaknja protjerali 15.000 Hrvata. U lipnju 1993. Dio ljudi, 960 muškaraca, žena i djece, sklonio se u termoelektranu Čatići. Na kraju više nisu nikamo mogli i tu ostadoše zarobljeni punih devet mjeseci. Spavali su na golom betonu, rađali se i umirali. Pet beba je došlo na svijet za vrijeme tog sužanjstva, a jedna je, zbog teških prilika, umrla.

Tu su se sklonili zato što je u termoelektrani bila baza UNPROFOR-a, pa su vjerovali da će im pružiti zaštitu. No to se nije dogodilo. Nisu učinili ništa za tu hrvatsku sirotinju, jer muslimani to nisu dopustili. Bili su na obližnjim položajima i nikome nisu dali ni makac. Samo svojim snajperistima da povremeno pucaju po tom zatočenom i ugruvanom hrvatskom svijetu.

Četiri mjeseca kasnije udariše i na hrvatska sela između Kaknja i Vareša. Uskoro su ubacili i značajne snage u Stupni Dol. Selo što se takoreći nadvilo nad Varešom. Postade pitanje dana kada će udariti i na sam grad, koji je u tom trenutku bio i jedini koji muslimani još nisu izravno napali.

Vojno i političko vodstvo grada vjerovalo je da će tako i ostati, štoviše, dio se ljudi aranžirao i s muslimanima u Stupnom Dolu. Cvaio je šverc i sitna razmjena. Kupovalo se vrijeme jer se vjerovalo da je Vareš teško braniti. A onda postade gusto. I očito da su dani odbrojeni.

Zapovjednik vareške brigade, Emil Harah, počeo je u Kiseljak slati apele za pomoć. Rajić se na njih nije mogao oglušiti. To više što je bio pobornik oštrih mjera, jer ga je vojno iskustvo naučilo da samo radikalni rezovi mogu dati rezultat. To je u ovom slučaju značilo da mora istjerati Armiju BiH iz Stupnog Dola.

Postrojba, koja je kao pojačanje poslana iz Kiseljaka, udarila je na Stupni Dol. Muslimanima je dan ultimatum da se predaju, oni to nisu htjeli, i krv je potekla. Bitka je trajala pola dana, satnija Armije BiH razbijena, civili počeli bježati prema Brezi. Neka hrvatska sotonska duša počne po njima udarati minobacačem i krvava zemlja postade još sumornijom.

Armija BiH ubrzo je zauzela Vareš. Tisuće i tisuće Hrvata protjerane su u Kiseljak. Od brigade *Bobovac* ostadoše male skupine boraca što su se rasule po planini Zvijezda. Kasnije su se konsolidirale i uspjele sačuvati samo jedno hrvatsko selo na cijelom tom prostoru – Daštansko. Možda i zato što im je u tomu pomogla planina sa svojim teško pristupačnim terenom. A i neprijatelj koji je postigao što je i htio.

4.

Nakon pada Vareša Hrvati su dospjeli u tešku psihološku situaciju, jer poraz u ratu djeluje na ljude kao visoka temperatura na organizam. Oslabi volju i iscrpi snagu. Muslimani su ponovno bili u pobjedničkom zanosu, pa su samo nove pobjede mogle kanalizirati višak energije i utažiti razbuđene apetite.

Fojnica je bila u njihovim rukama, a na okolnim kotama, osobito na Bašinom Brdu, imali su jake snage koje su u svakom trenutku iz obrane mogle krenuti u napad i ugroziti Kiseljak. Situacija je zahtijevala preventivni udar. Snage brigade *Ban Josip Jelačić* 10. studenog to i čine. Kreću u ofenzivu na Bašino Brdo.

Rat je u tim danima i mjesecima zapravo bio jedini pravi život. Ako nisi ratovao, nisi ni živio. Ništa od onoga što inače tvori civilni život nije postojalo. Ni kafići, ni restorani, ni dućani. Ništa! Sve je bilo zatvoreno. Jedino bi se, ako bi se netko ženio, na brzinu otvorio kakav restoran i to je bilo sve. A ženidbi je bilo, jer rat na neki poseban način približi muško i žensko, bez puno riječi i vremena. Izlije ih kao vodu u zajedničku posudu. I tu su, u zagrljaju, pa kako ispadne. Možda je to i neka vrst odvrćanja od smrti, njezine sveprisutnosti. Jer ljubav je život i kad traje kratko, ili ako uopće ne traje, nego se samo dogodi.

Sve ostalo je rat. I svi u njemu sudjeluju. Na ovaj ili onaj način. Neki su kopali rovove – oko tisuću samo na kiseljačkoj bojišnici! Drugi su proizvodili oružje.

U ljeto 1993. na području Kreševa i Kiseljaka započela je proizvodnja različitih tipova eksplozivnih naprava: tromblona, ručnih bombi, raznih tipova mina, glasovitih *mru-dova*, projektila za *boforse 40 mm*, mina za minobacače. Čak je nabavljeno i nešto oklopa, najprije jedna *praga*, a onda i tenk *T-55*. I opet od Srba na Kobiljači, i opet za mnogo novaca, za nekoliko milijuna njemačkih maraka.

Značajan dio logistike stizao je i iz Hercegovine. Dolazio je u konvojima što su ih Srbi propuštali kroz svoj teritorij. Naravno, za dobre novce. A plaćalo se jer je to bila cijena kolektivnog opstanka.

Bašino Brdo takoreći ulazi u samu Fojnicu. Iz pravca Buvosača, a obraslo je niskim raslinjem i rijetkom bukovom šumom. Tek tu i tamo šuma je gusta i teško prohodna. I baš na takvom mjestu, na samom rubu guste bukovine, *Crni labudovi* udariše položaje. Snijeg još nije pao, ali je bilo hladno i nekako muljavo.

Okosnicu hrvatskog napada tvorile su postrojbe za posebnu namjenu – *Apostoli*, *Maturice* i *Markusi*. A krenule su iz dva pravca: smjerom Jasikovica-Crvena zemlja-Bašino Brdo i smjerom Mrakovi-Miljevačka Kosa-Kapura-komunikacija Kiseljak-Fojnica do sela Nadbare.

Pred njima je bio mnogo lošiji teren. Rijetka šuma koja nije pružala dobar zaklon i nisko raslinje što je otežavalo kretanje.

Maturice, koje su udarile na samu prijelomnicu muslimanske crte, nisu se mogle dovoljno približiti rovovima, pa su hrvatski ratnici s udaljenosti od nekih pedesetak metara pokušali bombama razbiti neprijatelja. Eksplozija je slijedila eksploziju, kletva jauk. Na hrvatskoj strani već na početku tri mrtva i dva teško ranjena.

Jednostavno nije išlo. A tu si, na samo pedeset metara od tih *Crnih labudova*! Ali i oni tuku kao vragovi.

Šok i tjeskoba u kostima, onda zapovijed – Na početne položaje! – Stotinjak metara niže.

Pada noć i čekaš novi dan iza tih prokletih rijetkih bukava, tog brdovitog terena, za koji ne znaš je li teži kad napadaš, ili kad se povlačiš. Povremeno pripucaš, tek toliko da čuješ muslimanski odgovor i budeš siguran da su tamo gdje si ih ostavio. I oni pripucaju, onda ti odgovoriš, po nekom nepisanom pravilu, ili pukom refleksu. I tako dočekaš jutro. Gotovo u nekoj solidarnosti s neprijateljem. Jer koliko je tebi važno da se on ne pomakne, toliko je i njemu važno da i ti ostaneš tu gdje jesi.

U zoru ta nepisana solidarnost nestaje i neprijatelj je tu da ga iznenadiš i uništiš.

Marinko je imao dvadeset i tri godine, no već je bio prekaljeni borac. Sudjelovao je u svim bitkama otkako je počeo rat. Premda visok, bio je okretan kao da je srednjeg rasta. Vjerojatno i zato jer je prije rata radio kao bolničar u okolici Kiseljaka i navikao na svakakve situacije. Svikao je i na smrt. Barem se ponašao kao da on njome vlada, a ne ona njime. A možda ga je samo inat tjerao na lude pothvate.

U svakom slučaju nije mogao podnijeti to besmisleno ratovanje, to bacanje bombi za koje unaprijed znaš da će eksplodirati na pogrešnom mjestu. Gledati momke kako se valjaju u krvi i grče od bolova. Oni isti kojima si još do prije pet minuta pripaljavao cigaretu. S kojim si dijelio konzerve i snove o ženama.

Rano ujutro, bez da je ikome išta rekao, otpuzao je prema neprijateljskim rovovima. Skrivao se kao gušter u travi, svako malo odmarao. Prešao nekih sedamdeset, osamdeset metara i kad je stigao na deset metara od glavnog rova, ubacio jednu, pa drugu bombu. A onda i on za njima. U tu neprijateljsku grobnicu.

Nekoliko momaka odmah krene za njim, uspiju se priključiti i bitka započne. Trajala je cijeli dan. Branili su rov od muslimana s lijeve i desne strane. Na razdaljini od samo dvadeset metara. Ali su bili u zaklonu i mogli izdržati.

Ostali suborci vezali su na sebe druge neprijateljske rove. Pala je noć. A s njom i iščekivanje. I ono sporadično pucaње. I malo sna, ako Bog dade.

Markusi su sutradan krenuli u odlučujući proboj. Oko tri popodne kad su muslimani već pomislili da od napada neće biti ništa. Dopuzali su na samo dvadeset metara udaljenosti, viknuli – Za dom! – i juriš. Bitka je bila odlučena.

S prvim mrakom hrvatske su snage izbile na vrh Bašino^g Brda, a *Crni labudovi* bili razbijeni i dijelom uništeni. U Fojnici nastade panika. 310. *fojnička* brigada Armije BiH zajedno s civilima bježi prema Kaćunima i Zenici i na drugu stranu prema Prokosu i Bugojnu.

Guardijan samostana, fra Nikica, onaj isti koji je nekoliko mjeseci ranije supotpisao Morillonov sporazum, duboko uzdahne i reče – Hvala ti Bože! – Brzo se prekriži i s platoa, odakle je promatrao tu gungulu, uđe u samostan.

Malo se sagne jer je bio visok i krupan čovjek, rukom prođe po jedva vidljivoj, ali njegovanoj bradici. Još se jednom prekriži i makinalno opipa džepove. Rijetko je nosio habit, nekako se bolje osjećao u civilnoj odjeći. Možda i zato jer nije htio na se svraćati pozornost.

– Važno je ono što ti je u srcu, a za habit ćemo lako! – znao bi reći i dodati – Nitko nije dobar, do li Bog jedini!

Tri je dana slušao pucnjavu, a sada je konačno slutio i ishod. – Bože, je li moguće da će naši opet u Fojnicu? – upita svog vikara koji je jedini ostao s njim u samostanu.

Ovaj ne reče ništa, a fra Nikica osjeti neki nemir. Možda i zato što je dolje u gradu bio metež, a ovdje mir i tišina. Kao u grobu. Taj ga je nesklad tjerao da požuruje korake i da trlja dlanove o hlače. Da ide amo-tamo.

Glavom mu proleti Morillon i onaj njegov francuski osmijeh, pa sva ona pokora zadnjih mjeseci i na kraju vapaj – Bože pomози!

Spustila se večer. Nekoliko *sandžaklija* pojuri prema samostanu. Htjedoše prije povlačenja opljačkati što se opljačkati dade. U hodniku nalete na fra. Nikicu, ispale u njega metak – u leđa kao da je kakav tat – a onda rafalom dokrajče i vikara. I tako svršše s Kristom i njegovim slugama na fojničkom Križu.

Na kraju i Fojnica ostade u njihovim rukama.

Bojovnici s Bašinom Brda nisu imali snage za još jedan korak, onaj koji vodi u sam grad. Bili su iscrpljeni i brojčano preslabi. A muslimani ujutro dovukoše i pojačanje iz Zenice: 311., 313. i dio 7. brigade. Štoviše, izveli su i protuudar i nanijeli teške gubitke hrvatskim snagama, premda položaje nisu povratili.

Je li moralo tako ispasti?

Operaciju na Bašinom Brdu izvela je brigada *Ban Josip Jelačić*, kojom je zapovijedao pukovnik Mario. Poginulo je 17 momaka i tri puta toliko ranjeno.

No planirana je na razini Glavnog stožera HVO-a Republike Herceg-Bosne. I zato je imala i svoj drugi dio. Jake hrvatske snage, što su bile stacionirane u Uskoplju, po tom su scenariju trebale udariti odozdo i spojiti se sa snagama brigade *Ban Josip Jelačić* u prostoru Fojnica-Sebešić-Lašvanska dolina. Da je to učinjeno Fojnica bi sigurno bila oslobođena, a cijeli prostor srednje Bosne povezan preko Kiseljaka sa zapadnom Hercegovinom.

Ali do toga nije došlo. Netko je u posljednji čas odlučio drukčije.

IV.

Je li doista sve počelo u Ahmićima? Onaj pravi i krvavi rat između Hrvata i muslimana. Mogao bih to i ovako reći: da se nisu dogodili zločini u Ahmićima, bi li tijekom događaja poslije 16. travnja 1993. bio drukčiji? Bi li bilo manje rata i manje zločina?

Nakon Ahmića muslimani su počinili jednako strašne zločine u Križančevu selu i Buhinim kućama. Dakle u susjedstvu. O njima se malo govori, spominju se sporadično, više kao posljedica, nego kao stvarna tragedija. Ako čovjek ostavi po strani politiku, što nije uvijek mudro, i prihvati logiku po kojoj je prva pljuska bila odlučujuća za sve ostale, onda bi se moglo reći da su i Ahmići samo posljedica.

Navest ću samo nekoliko primjera. Šest mjeseci prije, muslimani su ispred travničke medrese bez ikakva povoda ubili zapovjednika Travničke brigade HVO-a Ivicu Stojka. A dan uoči sukoba u Ahmićima, mudžahedini su kraj Zenice zarobili zapovjednika tamošnje brigade HVO-a, Živka Totića, dok su njegovu pratnju brutalno likvidirali. Istodobno s tim, muslimanske su vlasti započele i sa sustavim progonom 20.000 tamošnjih Hrvata.

Dakle, mogu li se – po spomenutoj logici – ti i takvi događaji smatrati svojevrsnim uzrokom, a Ahmići samo strašnom posljedicom?

I treba li iz svega toga isključiti politiku? Pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da su na rat utjecali i potezi europskih i američkih

diplomata. Da je postojao interes da se stvari prikažu u ovom ili onom svjetlu, dapače i isprovociraju. I da su jedni navijali za Srbe, drugi za Hrvate, a treći, ili mnogi, za muslimane.

U tom sklopu nije beznačajna ni okolnost da se o zločinima u Ahmićima jedno vrijeme šutjelo, da bi se onda iz svega napravila prvorazredna svjetska senzacija. Jasno je, to ne umanjuje dimenzije tragedije, a niti može relativizirati ičiju odgovornost za taj zločin. Niti bih ja to htio. To ističem samo zato jer se događaji često istrgnu iz konteksta i onda poprime dimenziju i karakter koji možda nisu imali.

A kontekst oslikava i to da muslimani nisu bili zainteresirani da se odmah nakon zločina osnuje jedna mješovita komisija u kojoj bi uz njih bili i Hrvati te predstavnici UNPROFOR-a pa da ta komisija točno utvrdi što se stvarno dogodilo, koliko je civila stradalo, na koji način i kada. Ne želim tvrditi da je nekome bilo stalo da se prava istina o tome ne sazna – kako bi onda mnoge stvari ostale u sferi nagađanja i konstrukcija. Ali želim reći da se moglo utvrditi na koji su način ljudi ubijeni, koliko ih je ubijeno za vrijeme samog sukoba, koliko poslije i da to, na žalost, nije učinjeno. I da ta činjenica nešto govori.

Mogao bih stvar postaviti i ovako: Je li zločin – koji se nedvojbeno dogodio – nekome dobrodošao? Ima li on svoje nesuđene režisere, a možda i tajne aktere? Ili je ipak sve skupa samo patologija krvave zemlje? Patologija koja se sastojala u tomu da se rat nije vodio samo protiv neprijateljskih vojski, nego i protiv naroda? Upravo obrnuto od uobičajene definicije rata u međunarodnom pravu i teoriji?

A onda se sve ostalo – od ljudske prirode do atavizama i povijesnih trauma – pretvorilo u pogonsko gorivo tog krvavog mraka?

Napokon ostaje još jedna činjenica koja mi se čini važnom. Nema nikakve dvojbe – barem ne za mene – da su u srednjoj Bosni Hrvati bili ti koji su napadnuti i koji su se branili. Ne samo zato što su bili izloženi brojčano mnogo jačoj vojnoj sili, nego i zato jer su bili u potpunom neprijateljskom okruženju. Doslovno kao ribe u mreži.

To, naravno, ne znači da i sami nisu u tom obrambenom ratu napadali i ponekad podlegli patologiji krvave zemlje. No unatoč tomu čini mi se razložnim reći da je jedno zadani okvir, a drugo događaji unutar tog okvira. Ma kakvi oni bili.

To ne znači da okvir sam po sebi moralno, ili kako drukčije opravdava sve što se dogodilo, ali sigurno pomaže razumijevanju uzroka i posljedica, kolektivne psihologije, strateških planova i taktičkih ciljeva.

I na kraju: nakon svega što sam vidio i uspio istražiti, poslije razgovora s brojnim svjedocima i vinovnicima događaja, mogu sa sigurnošću reći samo to da su se Ahmići dogodili!

Ali i to da su se dogodili i mnogi drugi teški zločini i prije i poslije Ahmića i da su ih počinili muslimani.

Štoviše: da su muslimani istog dana kad se dogodio zločin u Ahmićima – dakle 16. travnja 1993. – provalili u selo Trusine (konjička općina) i tamo ustrijelili sedam zarobljenih vojnika HVO-a te masakrirali petnaest civila, među kojima i četiri žene! Pa premda o svemu tome postoji dokumentacija, kao i točan popis žrtava, o tome se šuti. A pogotovo o tome da su se Ahmići i Trusine dogodili takoreći u isti sat i istog dana!

To svakako ne koristi istini, ali koristi nečijoj politici.

1.

Muslimanske izbjeglice iz istočne i sjeverozapadne Bosne slile su se u Lašvansku i Lepeničku dolinu kao voda u prepuno akumulacijsko jezero. Srednja Bosna počela je pucati po svim šavovima. Na površinu izbiše mnogi rivaliteti, u prvom redu onaj vojni. Jer dvije vojske na istom prostoru jednako su nepomirljive kao i dvije žene u krevetu jednog muškarca. HVO i Armija BiH ušle su u klinč, iako su još bili saveznici u ratu protiv Srba na jajačkoj i travničkoj bojišnici.

Tada su se prvi put *dogodili* Ahmići. Ravno šest mjeseci prije *onih* o kojima je saznao svijet.

U listopadu 1992. muslimani su u Ahmićima prekinuli komunikaciju Vitez-Busovača, s namjerom da demografski jake hrvatske prostore odsjeku jedne od drugih i istodobno ostvare dugo sanjanu *zelenu transverzalu* – slobodan prolaz od Zenice preko Fojnice, Konjica i Jablanice do Mostara.

Na cesti kod katoličkog groblja, što se nalazi na ulazu u selo, postavili su ježeve i iskopali rovove. Nitko više nije mogao iz Viteza u Busovaču i Kiseljak, a ni obrnuto, bez njihova dopuštenja. Nisu to mogli ni hrvatski vojnici koji su odlazili na jajačku bojišnicu, gdje su zajedno s muslimanima branili grad, koji je upravo brojao svoje posljednje dane.

Pripadnici HVO-a preko noći su pretvoreni u drumske razbojнике kojima treba prekopati džepove i zagledati u isprave.

Kako nijedna vojska – po prirodi same stvari – na takvo što ne može pristati, Blaškić je zapovjedio da se cesta odmah deblokira. Samo cesta i ništa više.

Civili i dio vojske bili su u Ahmićima, a na obližnjim brdima – samo nekoliko stotina metara dalje – i prilično jake postrojbe Armije BiH. Tako je to bilo mjesecima. Dvije vojske i dva naroda koje je praktički dijelila cesta i nešto polja uz nju.

Izbilo je osam sati. Smrklo se kao u rogu i još k tomu spustila hladna magla.

Drago, zapovjednik interventnih postrojbi kiseljačke brigade, dobio je zapovijed da odmah krene. Češkao se po glavi, premišljao. Znao je da ako padne magla, kakva zna biti u to doba godine, da neće vidjeti ni svoje, a kamo li neprijateljske vojnike. Ipak ustade sa stolice, protegne se, pogleda u zrcalo iznad umivaonika i krene. S nekoliko momaka u kombiju i kamionom vojnika koji se vukao iza njega.

Loše vrijeme u akciji može biti i dobar saveznik. Ne samo zato što se lakše prikradeš, nego i zato što te neprijatelj ne očekuje. Razmišlja iz vlastite udobnosti i sigurnosti. Tu je, gdje je, zguren uz kakvu peć, ili umotan u deku, pomalo snen i sjetan, s mislima koje ga zanesu i odlete kao ptica iz krletke. I koliko god svaki vojnik zna da je baš takvo vrijeme idealno za napad, ipak se nada da do njega neće doći, jer tko bi bio lud da baš sada krene, sada kad tako slatko možeš misliti na svoju dragu, na vrijeme kad si išao u školu, igrao nogomet. Ili zapaliti cigaretu, pa se promeškoljiti i osjetiti miris vlastita tijela što struji ispod košulje. Kao kakav narkotik.

Ali loše vrijeme ne smije biti i najgore. Tada se prednost pretvara u nedostatak. To što te neprijatelj ne vidi, ne vrijedi mnogo, ako ti ne razaznaješ njega, ako nisi siguran kamo ideš i što te čeka.

Stigli su do Bilalovca – negdje na pola puta do Busovače – i malo usporili radi onih na kontrolnom punktu. Momak koji je do njega sjedio vikne da stanu, jer je ugledao oca. Iskoči iz

kombija i dobaci starom – Daj mi taj tvoj puškomitraljez, možda mi zatreba!

Kad su ponovno krenuli, Drago malo podbode – Anđelo, možda si ipak puškomitraljez trebao ostaviti starom. Sumnjam da će ti trebati. Vidiš kakvo je vrijeme!

I doista, saveznik se začas pretvorio u neprijatelja. Jedva se razaznavala cesta. Uspore, stanu i nakon nekoliko minuta okrenu natrag. Oko ponoći ponovno su bili u kiseljačkoj vojarni.

Momci otidoše spavati, jedino se Anđelo izgubio. Vratio se u gluho doba. Dragu probudi neki šum pa priguši – Gdje si bio? Ha! Znaš da za jedan sat idemo u akciju!

– Pa, znaš – odgovori ovaj plaho – nije ona obična cura. Volim je.

Drago je znao za tu ljubav, pa se brzo smiri. Samo pripaše – Dobro, a sad barem malo odspavaj!

Ali Anđelo nije mogao zaspati. Čim bi zatvorio oči ona bi se pojavila kao da je tu kraj njega, pripijajući se uza nj poput jegulje. Bila je prava ljepotica. Visoka, plave i duge kose sa dva akvamarinska oka, sjajna od ljubavi i mladenačkog zanosa. Govorila je o djeci, a kad bi se on nasmijao, molila ga da joj obeća da je neće ostaviti. I da će imati onoliko djece koliko će ih moći roditi. Tada brže u sebi izgovori neku molitvu, nasloni glavu na njegova prsa i prošapta – Pričaj mi kako ćemo živjeti.

Anđelo se nasmiješi, pritisne ju čvršće uza se i izusti – Pričekaj da rat prestane.

Ona bi mu šuteći dodirivala kosu i slušala udarce njegova srca. Znajući kao i on da je nekako sve u Božjim rukama, da tu sama ljubav, ma kako velika i iskrena bila, možda i nije odlučujuća.

Ili je baš obrnuto? Možda upravo Bog tako hoće, možda ih je stavio na kušnju, pa sad, kad vidi koliko se vole, ne može, a da ih ne uzme u zaštitu. Jer da nije tako kakvog bi smisla sve to imalo? Sve te čežnje i nade, sva ta dobrota koju ljubav utiskuje u dušu? Zar to ne dolazi više od Boga, negoli od čovjeka?

A možda je ipak za sve zaslužan rat? Pa se žene i muškarci upravo ritualno podaju jedni drugima. I kao što čovjek zaboravi strah, ili prasak granate, jednako brzo zaboravlja i ratnu ljubav. Muškarci naprosto trebaju žene da bi imali o čemu sanjati u rovovima, a žene muškarce zbog neke metafizike koju razjašnjava samo rođenje djeteta. Napokon, nije li to i način da ne budeš sam kad ti se čini da na svijetu više nikoga nemaš?

Oko pet ujutro bili su na ulazu u Ahmiće.

Osamsto metara prije groblja kombi i kamion stanu. Drago s desetoricom najiskusnijih momaka prijeđe Lašvu, pa stari željeznički most i kroz šumu dođe do stražnje strane groblja. Drugi ostadoše gdje su se i iskricali s još nekoliko bojovnika iz Busovače.

Magla opet postade saveznik. Ručni bacač neprimjetno prebace preko zida na samo groblje, odakle se može tući po rovovima uz cestu. Sve je bilo spremno za nekoliko minuta. Zavlada tišina. Pa čekanje da se magla malčice podigne.

Da vidiš neprijatelja, a ne da ga samo slutiš kao sada dok čekaš. Ti su trenuci kao skok do kojeg nikako da dođe. Ili kao sudište. Gdje nekakav nevidljivi i moćni sudac presuđuje ishod bitke i možda te je već učinio pobjednikom, ili poraženim, ali ti to ne znaš i nećeš znati dok se sve ne okonča. A opet, mnogo toga ovisi i o tebi i sudac to unaprijed računa. Zato čekaj, budi napet i spreman. Kao tigar.

Čim se magla dovoljno razišla, započela je kratka i intenzivna bitka. Sva tri rova odletjela su u zrak. Jedan za drugim. A s njima i šansa da se muslimani održe uz cestu. Počeše se povlačiti do džamije, bijesno uzvraćajući. Zaustavili su se na kosi poviše sela. I tu ostali.

Cesta je deblokirana, no dvije vojske ostadoše na razdaljini s koje su se mogle i vidjeti i čuti. A Ahmići nedirnuti.

Velikog rata još nije bilo, ali se krv prolila. Dozirano, kao kad se psi dohvate, pa se brzo smire.

Ipak, život i smrt počeše se zgušnjavati. Čekala se samo eksplozija. Susjed, s kojim si do jučer pio kavu, pretvarao se u neprijatelja i mogućeg ubojicu. Sve je bilo isprepletano kao šibe u košari. Osjećalo se to u zraku. Baš kao što smrt miriše i kad još nije tu, kad se samo naslućuje. Tako je to.

Kao što strah ispušta neki smrad, koji psi nanjuše, pa onoga tko se boji napadaju i kad ovaj ničim ne izaziva, tako ponekad i u ljudima oživi ta gotovo izumrla sposobnost – da nanjuše nesreću koje još nema.

Tridesetak momaka što su ostali ispred Ahmića osokolila je pucnjava s groblja pa su samoinicijativno krenuli u akciju. Pokušali su pritisnuti muslimane kod kuća iznad ceste. Nema veze što nisu dobili zapovijed. Pa rat je, a to znači da je jedino bitno da pobijediš, da pokažeš tko je jači i da neprijatelju utjeraš strah u kosti.

Netko je prvi zapucao, pa krenuo naprijed, za njim i ostali, a onda je metak, ispaljen iz snajpera, pogodio Anđela ravno u srce. Pao je bez riječi.

Željko – neki visok i mršav momak koji je '91. ratovao u Hrvatskoj kao pripadnik *Tigrova* i bio četiri puta ranjen, izvukao je Anđela pod kišom metaka. Stavio ga u golf i odjurio prema Kiseljaku, ni sam ne vjerujući u to što se dogodilo. U Bilalovcu naleti na njegovog starog. Još je bio na punktu. Mahne mu, a ovaj odmahne. Ni ne sluteći da mu mrtav sin leži na prednjem sjedištu. Željku se zamagle oči od suza, uzdahne i opsuje budalu koja je zapucala.

Čim se pročulo što se dogodilo, otac je zaplakao, a ona pala u nesvijest. Deset dana bila je više mrtva negoli živa. I nikada više onako lijepa kao do tada.

2.

Šest mjeseci kasnije situacija se znatno pogoršala. Ofenzivom u dolini Male Neretve muslimani su hermetički zatvorili Hrvate srednje Bosne, tako da više nisu mogli u Hercegovinu ni preko planinskih putova. Istodobno su s jakim snagama ostali u prostoru Ahmića, što je značilo da u svakom trenutku mogu presjeći jedinu vezu između Viteza i Busovače – magistralni put.

U samom selu imali su interventnu postrojbu jačine satnije. Smještenu u donjoj džamiji, sagrađenoj od betona i kojih stotinjak metara daleko od ceste za Vitez. Uz domaće ljude u Ahmićima je bilo i dosta muslimanskih izbjeglica. Uglavnom u privatnim kućama.

Na Barinom Brdu – nekoliko stotina metara iznad sela – ukopala se ojačana bojna s dosta krajišnika i mudžahedina. I s prilično jakim topništvom.

S takvim pritiskom na leđima nije se moglo mirno spavati, pogotovo ne na tako osjetljivom prostoru kakav je taj potez od Busovače do Viteza. Zgusnut, eksplozivan i silno važan.

Hrvati su vjerovali da je preventivni udar jedini izlaz iz te situacije. To više što su muslimani tih dana pokazivali visok stupanj agresivnosti. Na Kuberu, uzvisini koja je strateški vrlo značajna i samo nekoliko kilometara udaljena od Ahmića, napali su hrvatske postrojbe. I to desetak sati prije odlučujuće bitke!

U operativnom dnevniku zapovjednika Busovačke brigade Duška Grubešića, čije su postrojbe držale tu bojišnicu, pod nadnevkom 15. na 16. travnja 1993. zapisano je: »Tijekom dana u rajonu Saračevica-Kuber snage Armije BiH, potpomognute MOS-om, izvršile su napad na naše snage u 15,05 sati, pri čemu su dvojica naših vojnih obveznika ranjeni, Andrijašević Jage Dragan i Galić Ante Slavko zvani Bane. U 21,50 sati dojavljeno da u selu Dvor gore kuće... «

I tako drugi dan (16. travnja 1993.) u pola šest ujutro iz Viteza prema Ahmićima poleti interventna satnija HVO-a, a iz suprotnog pravca, iz Raškog polja, interventni vod *Jockera*. Zagrmješe topovi, zapucaše mitraljezi i strojnice.

Muslimani su napad dočekali budni i istodobno udarili na Vitez. Bio je petak. Sunčan i vedar dan.

Dan uoči napada Slavica je, kao i svakog dana, otišla na posao u Vitez. Sve je bilo uobičajeno, barem za civile. Pa i strahovi koji su je pratili, s kojima je odlazila u krevet i naučila živjeti. Bila je to mlada i energična žena, s ambicijom da se bavi politikom. No sada je živjela od danas do sutra.

Kuća joj je uz samu cestu, a ispred i iza nje bojišnica, pa se osjećala kao zaglavljena u liftu u kojem je sve manje zraka i sve više tjeskobe.

Noću se molila, ali ne da joj Bog sačuva život, pa čak ni njezinoj djeci, nego da ne dopusti da padnu u ruke onima najkrvožednijima. Mudžahedinima o kojima su se pripovijedale svakojake pripovijesti, pa i to da lako i rado ubijaju nožem, ali nikad tako da unakaze lice, nego radije zaskoče s leđa, zarezu vrat sa strane, a onda to isto učine i po tijelu. Gotovo ritualno. Bez neke posebne strasti, ali zato temeljito i ozbiljno. I bez ikakva popusta!

I tu se noć molila i zahvaljivala Bogu za još jedan dan. A onda, oko četiri ujutro, netko snažno pokuca na vrata. Skoči iz kreveta, dohvati pištolj i vikne – Tko je? – Pojavi se sredovječni muškarac, iz seoske straže, reče da smjesta mora preko Lašve u Donju Rovnu. Jer da tamo idu sve žene i djeca. I neka požuri.

Uzme najnužnije stvari, zgrabi djecu i krene. Put je bio kratak, nekih sedamsto-osamsto metara, koliko ima do Donje Rovne, sela što leži na suprotnoj strani od Ahmića. Tu je bio improvizirani sabirni centar i tog je jutra tamo pristiglo tristotinjak hrvatskih obitelji. Žene, djeca i starci preko sedamdeset.

Oni, nešto mlađi, ostali su čuvati kuće, a oni još mlađi bili su na položajima u Šantićima. Selu naslonjenom na Ahmiće, uz cestu za Vitez.

Nikome nije bilo jasno što se događa, što je to odjednom promijenilo ritam života, hoće li oni napasti *nas*, ili *mi njih*? Onda netko reče da je gotovo, da su muslimani već krenuli u akciju, žene počnu glasno moliti, a starci stisnu kao da se stide godina što su ih doživjeli.

Slavica privuče k sebi svoja dva sina, pomisli na muža, i hoće li ga ikad više vidjeti. Glavom joj proleti – Jesam li uzela pištolj? Zagrmi.

Bitka je počela u Šantićima, uz samu cestu. Tuče se iz svih oružja, lete granate, bombe. I kuće lete u zrak, a ono što preživi eksploziju, proguta vatra. Hrvati udaraju topovima po Barinom Brdu i tako sprečavaju muslimanske snage da se sjure u Ahmiće, a zatim i na cestu. Muslimani također uzvraćaju teškim oružjem, ali su u defenzivi. Bitka se brzo prenosi na područje oko džamije, u donjim Ahmićima. Nastaje pravi pakao. Puca se i iz kuća, više se ne razaznaju vojnici od civila. Orijentacija je samo hitac, a odgovor granata kroz prozor.

Netko zapuca i iz kuće ispod donje džamije. U panici, ili da ubije? Vojnik, ili civil? Tko bi to mogao znati? Onaj hrvatski vojnici koji je odgovorio bombom kroz prozor?

Kuća je planula, a obitelj Sakiba Ahmića izgorjela. On, žena, snaha i dvoje male djece. Živi, ili mrtvi? Ni to se ne zna. Jedino je pukim slučajem preživio njegov sin.

Stotinjak metara dalje, u Šantićima, u jednoj muslimanskoj kući, što se naslonila na Slavičino dvorište, hrvatski vojnici lupaju na vrata i viče – Ljudi, brže van, sklanjate se!

Fata i njezin muž Ašim istrče u pidžamama s troje unuka i snahom, pa ravno u sabirni logor. Ali ne u onaj u Donoj Rovni, nego u ovaj za muslimane, nekih stotinjak metara od katoličke crve, s ove strane Lašve. U hrvatskoj zoni.

Hrvati ih tjeraju da im spase glave? Fata i Ašim ništa ne pitaju, slušaju i trče. I stižu. Tamo je već trideset-četrdeset muslimana iz Šantića. Ali sin se ne da iz kuće, psuje hrvatsku mater i hoće pucati. Usljedi rafal i ljutito – Vidi budale, a ja ga došo spasiti!

Deset je sati, hrvatske postrojbe potiskuju muslimanske borce prema gornjim Ahmićima. Iza njih ostaju civili, žene djeca i starci. Nasmrt preplašeni, ali još živi. Tjeraju ih da krenu prema Barinom Brdu.

– Bez panike, ništa vam se neće dogoditi, samo mirno! – viču hrvatski zapovjednici.

A onda šok. Stiže dojava da dolje, iza njih, ima ubijenih žena, djece i staraca, nešto u kućama, nešto na otvorenom.

Previše da bi bilo slučajno i samo posljedica ratne histerije. Tko je to učinio? I zašto? Zašto je nekom trebalo da već dobivenu bitku pretvori u moralni poraz i zločin kojim se ništa nije moglo dobiti?

Da se osveti? Ali zašto na sto i šesnaest duša, ako je to uopće točan broj? I s manje bi osveta izašla na kraj. Jer kad se smrače um i duša i đavolji instinkti isplivaju na površinu, onda je važniji način, a ne puki broj žrtava. Jer osveta je u prvom redu *način*, sam paklenski *postupak*.

Kad se vuk zaleti u stado ovaca i bjesomučno ih počne klati, naoko bez ikakva smisla, onda se on ne osvećuje, nego slijedi nagon. To mu je naprosto u naravi. Kad čovjek kolje, kolje s predumišljajem. Tu nije presudan broj, nego količina mržnje s kojim to čini, jer se na jednom može osvetiti gore nego na stotinu. Ako dovoljno opak postupi.

Razlog je u sotonskom, a ne u prirodnom i instinktivnom. Vuku je važan broj, a čovjeku taj opaki način.

Dakle, zašto toliko žrtava, zašto spaljena gornja džamija i kasnije minirana donja? Zašto sve to kad je bitka ionako već bila dobivena?

Ujutro, oko deset sati, dok je još bitka bila u punom jeku, u Šantiće je dojurio pukovnik Bob Stewart, zapovjednik britanskih snaga UNPROFOR-a. S četiri oklopna transportera i svojim nezaobilaznim kapetanom Duncanom, časnikom za vezu.

Ravno iz Stare Bile u središte bitke! To se nikada dotad nije dogodilo. UNPROFOR se u takvim prilikama uvijek držao po strani, čekajući da utihne paljba i da se skruti krv. Ali sada su bili tu, usprkos pucnjavi i rizicima. I odmah počeli snimati kamerama.

Jedan Stewartov transporter čak je uletio u Slavičino dvorište i u dva starca, koja su se tamo zatekla, uperio topovsku cijev. A vojnik, ili časnik, dreknuo – Što ste to napravili muslimanima, vi koljači!? Najprije na engleskom, pa kad je vidio da ovi ništa ne razumiju, onda i na njemačkom.

Ali pukovnik Stewart i njegovi transporteri tog jutra nisu bili jedini na poprištu. Još se jedan Britanac pojavio.

Nepozvan, ali ne i nepoznat. Bio je to Frenki, čovjek o kojem se mnogo pripovijedalo. Taj žgoljavi momak, visok samo 1,70 m, plav i pjegav, pojavio se u Lašvanskoj dolini negdje 1992. Došao je Blaškiću u Krušćicu, nudeći mu svoje usluge.

Predstavljao se kao instruktor specijalaca, što je vjerojatno i bio, a čime se još bavio, samo se nagađalo. U svakom slučaju, nekako se *instalirao* sa svojih tridesetak momaka, koje je izvježbao na svoju ruku i koji su bili spretni i odlučni borci. Među njima je bilo i podosta stranaca, Poljaka, Nijemaca i, dakako, Britanaca. Ratovali su posvuda, a na jajačkoj bojišnici držali najisturenije položaje.

Ipak, nitko im se nije divio, prije su od njih zazirali, jer su došli na glas kao psi rata. Zvali su ih *Garavi*, zbog crne boje što

su je stavljali na lice prije bitke, a pomalo su im zavidali, jer su bili sjajno naoružani i opremljeni. Jednom zgodom, na bojišnici kod Travnika, neki je *Garavi* bez pardona ustrijelio hrvatskog domobrana koji je u strahu htio pobjeći s položaja. Bili su takvi – opaki i hrabri.

Čim je došao u Lašvansku dolinu, Frenki se spetljao s Hrvaticom iz Buhinih kuća, koja mu je najprije bila prevoditeljica, potom ljubavnica, a onda i žena. Govorilo se da je to prava ljubav, iako su njih dvoje na prvi pogled izgledali neobično. On nizak i žgoljav, a ona visoka, snažna, kao da mu je tjelohranitelj. Taj dojam je pojačavala i činjenica da je i ona uvijek bila naoružana, s pištoljem, te da ga je često vozila u njegovom bijelom *Pajeru*. Svi su ih znali i svi su se držali podalje od njih.

Oni su ratovali, vodili ljubav i kovali planove o kojima se samo nagađalo. Nju je privlačila ta tvrda i tajanstvena narav, u koju je uračunavala i njegov život, njegovu biografiju, o kojoj je više slutila negoli znala. A opakost? Ne, za nju je to bila neka nedokučiva muževnost, nešto što je tog krzljavog momka u njenim očima činilo orijašem. Pa te njegove veze, na svim stranama! Njegov engleski, njegova strast!

Nitko ju nikada nije ljubio s toliko zanosa i s toliko muževne nježnosti. Nekako oporo, a opet s toliko naklonosti i pažnje. Kao da dresira rasnu kobilu. To ju je izluđivalo i to ju je vezalo uz njega i njegove poslove.

Kad su hrvatske snage potisnule muslimanske postrojbe na Barino Brdo, u Ahmićima, u kojima su ostali samo civili, pojavio se Frenki sa svojim momcima. Što je radio nitko točno ne zna. Je li pljačkao, digao kakvu kuću u zrak, ili je zapalio? Jesu li njegovi momci bili ti koji su odradili onaj užasni posao?

Mnogi su u to sumnjali, ali dokaza nisu imali. A opet nisu mogli povjerovati da bi se kapetan Stewart i Frenki tek tako našli na istom mjestu, a da na neki način ne budu i na istom poslu.

Iza glavnine hrvatskih snaga našao se i jedan Hrvat. Bule. Momčina kojeg su žene voljele zbog visine, ali i pravilnih i privlačnih crta lica. I suborci su ga poštivali, jer je bio hrabar i znao se vojnički držati i isto tako ponašati. Ali u njemu je bilo i neke tame, nečega što ga je tjeralo da se u hipu pretvori u zadnju barabu, u čovjeka sumanutog pogleda i ponašanja. Bez milosti i emocija. Pogotovo ako bi popio, a znao je često piti. Taj ga je dio njegove naravi odveo i u zatvor u Kaoniku, a ona druga, bolja strana, učinila ga pripadnikom *Jockera*. Postrojbe za posebnu namjenu.

Jockeri su bili stacionirani u *Bungalovu*, kilometar istočnije od Ahmića, uz samu cestu. Prije rata tu je bio restoran sa sobama i sa ženama sumnjiva morala. Kad je počeo napad na Ahmiće, *Jockeri* su krenuli iz *Bungalova*. Bule se vukao za njima, premda više nije bio u njihovu sastavu. A kad se hrvatska crta pomakla prema gornjim Ahmićima, još je više zaostao.

Ispred kuće, nasuprot školskom igralištu dva su vojna policajca osiguravali muslimane što su ostali u kući. Dio ljudi nije htio prema Barinom Brdu, a neki nisu ni čuli zapovijed. Zato su policajci bili tu. Da neka budala ne baci bombu kroz prozor, ili ne zapali kuću.

Čim ih opazi, Bule zapita – Imali koga unutra? – pa kad su ovi potvrdili, uzvрати – Odlično, vodim ih na razmjenu!

Otvori vrata, zakorači u kuću i ugleda šestoro staraca. Tri muškarca i tri žene. Stisnuli se u jednoj sobi i samo gledaju. Bule se nasmije i reče – Ajde, ajde, spremaj se, vodim vas na razmjenu!

Pogledaše ga s nevjericom, on se još jednom nasmije i reče – Ništa se ne bojte, vodim vas vašima! – Starci se pomaknu, pa dignu i krenu. Gotovo veselo. Ne uzeše ništa sa sobom, samo da što prije odu.

Malo su hodali, pa kad se primakoše nekoj čistini, Bule zapovjedi da stanu. Pogleda ih krvoločno, napravi strašnu grimasu i u njih ispalji cijeli šaržer.

Padoše bez jauka. U čudu. Kao da traže objašnjenje od Svevišnjeg. Onaj u svijetlim hlačama, kojemu su oči ostale otvorene, a ruka u zraku, kao da njome hoće nekoga povući za rukav i reći mu štogod važno, čak se smiješio. Ili se Buletu tako učini. No svejedno, udari ga nogom po ruci. Da ne ostane onako u zraku.

Ona dva vojna policajca dotrčашe, da vide što se to dešava, ali prije no što su se snašli, Bule u njih uperi kalašnjikov i izdere se – Marš natrag, inače ću i vas pobiti! – Opsuje Blaškića i ode svojim putem.

Kazna za grijeh čovjeka sustiže na različite načine. Ponekad ceh plati netko u trećoj generaciji, kao u grčkoj drami, ponekad se ništa vidljivo ne dogodi, a ponekad odmah netko strada.

Nedugo iza ovog u Ahmićima, Buletova žena i dvoje djece izgorjeli su u požaru koji je buknuo u njihovu stanu u Vitezu. Kako je do toga došlo, nitko ne zna. Preživjelo je samo treće dijete, najmlađa curica. Stara tri godine.

3.

Venera je bila mlada i nasmijana. Voljela je obrazovan svijet, a i sama se trudila da takva bude. Možda se zato i zaljubila u Darija Kordića. On je u njoj, opet, pronašao nešto što nije mogao definirati, ali što se s vremenom pokazalo kao odanost za kakvu su sposobne samo rijetke žene.

Sagradili su kuću i živjeli u Busovači, u Tisovačkoj ulici. Dobio je sina Vladimira, a kasnije i dvije kćeri – Mariju i Elizabetu.

Počeo je kao novinar u busovačkoj *Vatrostalni*, a uoči rata radio kao šef općinskog sekretarijata za općenarodnu obranu. Vojnim obveznicima tih su dana stizali pozivi za odlazak u JNA, no Dario ih je na sve moguće načine nagovarao da se na njih ne odazovu. Išao je doslovno od kuće do kuće i govorio momcima da pozive bace, jer uskoro će rat pa nema smisla da završe u srpskoj vojsci. Hrvati su ga poslušali, ali muslimani nisu.

Kad je planuo rat u Hrvatskoj to ga je pogodilo kao da je njegova vlastita koža u pitanju. Za njega je hrvatski narod bio poput organizma povezanog zajedničkom fiziologijom, kolektivnom dušom i sudbinom. Ako pati mali prst, pati i cijelo tijelo. I obrnuto. Drukčije ne može biti. Inače narod ne postoji. Možda društvo – neka interesna zajednica povezana blagostanjem i civiliziranim normama, ali ne identitetom i sudbinom. Onim *amor fati* koji čovjeka vezuje za ove, a ne one, na samorazumljiv i istodobno neobjašnjiv način.

To ga je i natjeralo da s nekoliko momaka zaustavi konvoj JNA koji je preko Kaonika namjeravao za Zenicu, pa odatle za Doboj i Slavonski Brod. Prepun oružja i vojnika.

Zapriječio je cestu balvanima, postavio lažna mitraljeska gnijezda i stao pred oficira JNA. I još mu zaprijetio. Ovaj se pokolebao i vratio odakle je i došao. A Hrvatska i Slavonija predahnule.

Taj buntovnik – koji je uvijek tjerao pravdu – stekao je autoritet u cijeloj srednjoj Bosni. Vjerojatno i zato što je bio mirne naravi, obrazovan, kultiviran, pa i uglađen. A opet nije popuštao. Čak ni vlastitom bratu. Radije je pustio da na nekoliko dana završi u zatvoru, nego da za nj intervenira. Premda je ovaj samo svojevrijedno napustio bojišnicu.

Kad je osnovan HVO (u travnju 1992.) imenovan je njegovim dopredsjednikom, a kasnije i potpredsjednikom HR Herceg-Bosne. Dakle, bio je političar, ali su ljudi u njemu vidjeli mnogo više. Vjerovali su da dok je on tu, da je sve u redu, da će sve ostati na okupu i na kraju biti dobro. Vojska i narod u tim su danima bili jedno, i gotovo da nije bilo nikoga tko na ovaj ili onaj način nije bio uključen u obranu.

– Samo treba raditi i uspjeh ćemo! – govorio je, prenoseći optimizam na okolinu. Kao što procvale lipe šire svoj miris. Ljude je to smirivalo, davalo im nadu, a on je i protiv svoje volje postao *dobra duša* srednje Bosne.

Kad su se dogodili Ahmići, pomisli da neki vrag ne štima. Zašto pokolj? Zašto ga nisu pozvali u zapovjedništvo? Dan uoči napada sjedio je kao i obično u svom uredu u Tisovcu, ali nitko ga nije zvao. Ništa rekao. Znao je da je situacija eksplozivna, da će neminovno doći do sraza, danas, ili sutra. I da je samo pitanje tko će prvi krenuti. Ali zašto ovako?

Još mu je bilo čudnije to da su se Britanci tako napadno pojavili usred bitke. Sve snimili i otišli. S kojom namjerom? I koliko je doista ubijenih civila? Napokon, tko je to učinio?

Sve mu to proleteli glavom. Osjeti tjeskobu. Odjednom mu se učini da stoji pred ruševinama svijeta koji je gradio pune dvije godine, u kojeg je utkano toliko života i krvi.

Podigne slušalicu, nazove Ignaca Koštromana i dogovori se s njime za konferenciju za tisak. Već sutradan.

Tražili su da se oformi mješovita komisija u kojoj bi uz Hrvate i muslimane bili i predstavnici UNPROFOR-a i koja bi ispitala sve okolnosti pogibije civila te utvrdila broj žrtava. No muslimani to odbiše. Iz 3. korpusa Armije BiH stigao je odgovor da nema potrebe za takvom komisijom, jer u svakom ratu ima žrtava, pa tako i u ovom.

Mjesec dana se o svemu šutjelo, Ahmiće nitko nije spominjao, a onda je eksplodiralo. Kapetan Stewart postade u trenu planetarna medijska ličnost. Sa svojim snimkama i tragedijom tog srednjobosanskog sela. I svijet sazna da u toj krvavoj zemlji nisu samo Srbi zločinci, nego da je tu zločin takoreći prirodno stanje stvari. A oni sami mudri i pametni kad se u to ne miješaju, nego samo promatraju, ocjenjuju i kroje iz daljine.

Rat je eskalirao. Muslimani sa svih strana udariše po Hrvatima. Lašvanska dolina postade stratište naroda, njihovih kultura i vjera. Odmah poslije Ahmića, izveli su ofenzivu na Guču Goru. Pobili sve Hrvate na koje su naišli, a u atriju tamošnjeg samostana izrešetali i brončanu statuu Sv. Franje Asiškog. Neka i svetac vidi svoga Boga!

Što je moglo, pobjeglo je. Uglavnom u Staru Bilu. Crte su se urušile, vojska demoralizirala. Kod bolnice se slilo veliko mnoštvo civila i vojnika. Bijesnih i ojađenih. Nitko više nikoga ne sluša, nitko ne daje zapovijed. Ljudi hoće u Hrvatsku. Dosta im je krvi i te zemlje, tog pakla u kojem možeš jedino ubiti, ili biti ubijen. Tog UNPROFOR-a koji s toliko revnosti snima smrt, ali protiv smrti ništa ne čini. Tih europskih i svjetskih *gentlemana* koji u svojim sigurnim bazama jedu, piju i zabavljaju se, dok ljudi – zbog kojih su tu – umiru od gladi, bolesti ili metaka. Svega im bi dosta. I njih samih, i muslimana koji svaki čas mogu udariti i na samu bolnicu, jer su tu, u blizini. Baš ih briga, jedino još hoće u Hrvatsku. Pa što bude!

Dode i Dario. Ne može u prvi mah povjerovati da je sve otišlo k vragu. Osvrće se, traži nekog zapovjednika, bilo koga. Ali nikoga nema. A možda i ima, ali ne znače više ništa. Pokuša ljudima reći kako sve ovo nema smisla. Viče momcima neka se vrate na crte, da nema nikakve Hrvatske, da su svuda okolo muslimani.

– Nema van, nema nikud! Ili se borite, ili će vas poklati kao ovce!

Ali nitko ga ne sluša, nitko ni okom ne trepne. Kaos je opčinio ljude, a jad im ispunio srca. Poput opasne zaraze što prelazi na svakog tko se nađe u blizini. Može pričati što hoće, ali oni ga ne čuju. I ne žele čuti. Briga ih za Darija Kordića i njemu slične. Briga ih za cijeli svijet. Hoće samo iz te krvi i to što prije.

Pomisli kako i nebo može pasti na te ljude, ali ih neće pokolebati. Shrva ga očaj, jaukne u sebi i onda, kao da se nešto u njemu probudi, pogleda u tu prijetecu visinu i prošapta – Sveti Ante, ako sada ovaj narod ne strada, ako sve ove ne padne, to će biti čudo Božje, a ja ću na koljenima oko tvoje crkvu u Busovači!

U taj se čas pojavi nekoliko momaka koji viknuše da se vraćaju na crte. Za njima krenu i drugi, sve se nekako uskomeša i Stara Bila bi spašena.

Božjom pomoći ili nekim kozmičkim zračenjem koje je u času smirilo u ljudima hormone što su svojim sokovima sludili razum? Toliko prirodno da to čovjek ne može ni spoznati ni razumjeti? Kao kad dašak vjetra razblaži dušu, a ni ne dotakne je?

Za Darija dvojbe nije bilo. Bio je uvjeren da je Staru Bilu, s onim izgubljenim narodom i demoraliziranom vojskom, spasio Sv. Ante. I zato je nekoliko dana kasnije tri puta na koljenima ophodio oko njegovog svetišta u Busovači. U pet sati ujutro, da ga nitko ne vidi. Jer takve stvari uglavnom ne čine muškarci. Barem ne u Busovači.

4.

Krajem 1993. *Večernji list* iz Zagreba je zapisao: »Muslimanska agresija na Vitez ostavila je stravične posljedice na Vitežane. Više od tisuću Vitežana, što civila, što vojnika, ubijeno je, ranjeno ili osakaćeno. U gradu je potpuno zaustavljen privredni život. Škole i ustanove ne rade ovdje već gotovo godinu dana. PTT veze s ostalim dijelovima BiH isključene su u Zenici. Izvore električne energije muslimani drže u svojim rukama, tako da od početka rata (sedam mjeseci) Vitez nije imao struje niti mjesec dana. Konvoji s humanitarnom pomoći prolaze kroz Vitez i odlaze u Zenicu, Tuzlu i druge muslimanske krajeve.

Snijeg koji je prekrrio Lašvansku dolinu donio je nove poteškoće Hrvatima, koji ovdje biju svoj odlučujući boj za opstanak. Temperatura se spustila duboko ispod ničice.

Viteški branitelji nalaze se u vlažnim, hladnim rovovima, izvrgnuti stalnim napadima muslimana, a istodobno njihove supruge i djeca skupljaju grančice po parkovima, jer su ukrasne breze, javori, vrbe i drugo drveće već posječeni. Ove zime moraju se zagrijavati ložeći drvo, jer niti jedan stan više nema luksuz centralnog grijanja iz ovdašnjeg poduzeća SPS. Uz to, više od 50 posto stanova nema ni prozorskih stakala. Porazbijale su ih tisuće granata ispaljene na Vitez. Stoga su stanovi zaštićeni uglavnom jednim slojem folije....«

Muslimani su zaista mrcvarili Vitez. Prije svega zbog tvornice eksploziva. U Novom Travniku već su imali tvornicu

»Bratstvo« koja je proizvodila topove i minobacače. U Bugojnu su imali tvornicu »Slavko Rodić« koja je proizvodila upaljače za sve vrste eksplozivnih naprava, a u Konjicu »Igman«, tvornicu za sitno streljivo svih kalibara. U Sarajevu je bio »Pretis« – tu su se proizvodile košuljice za granate te sklopivi dijelovi oružja i oruđa – dok je u Zenici bila željezara. Dakle, nedostajao je samo »Vitezit«, tvornica eksploziva, s kojom bi imali sve što je potrebno za kompletnu ratnu proizvodnju.

Tri dana prije Božića odlučili su se za konačni udar. Planirali su ovladati Križančevim selom, presjeći komunikaciju Vitez-Busovača i spojiti snage iz pravca Zenice s onima u Mahali (stari dio Viteza gdje se Armija BiH održala za cijelo vrijeme rata) te sa snagama iz prostora Kruščice i Novog Travnika.

Legenda kaže kako je u davno doba neki rimski legionar, zadivljen ljepotom krajolika u dolini rijeke Lašve, uzviknuo – *Vita est!* – I da je onda narod taj latinski izričaj, koji znači – *To je život!* – ponavljao toliko puta dok nije iskovana riječ *Vitez*. Mnogi sumnjaju da je baš tako bilo, ali nitko ne niječe da je krajolik oko tog grada doista čaroban.

A takvo je i Križančevo Selo. Rastegnuto kojih dva kilometra po brežuljcima, na onoj istoj strani ceste na kojoj su i Ahmići. I priljubljeno uz Vitez kao kakvo brdovito predgrađe. Kad se čovjek popne na najvišu točku sela – Stinčice – pogled mu pada preko brze i hirovite Lašve sve do Novog Travnika. U proljeće dolina izgleda kao da je prekrivena golemom i mekom mahovinom, a zimi, kad padne snijeg, a temperatura se spusti i ispod dvadeset stupnjeva, kao bijela štukatura.

Muslimani su se dugo pripremali za operaciju kojoj dadoše ime *Krvavi Badnjak*.

Mjesec dana prije negoli su njihovi specijalci upali u Križančevo Selo, svakodnevno su prisiljavali hrvatske prognanike iz Zenice da prelaze bojišnicu. Na taj su način istraživali gdje se nalaze minska polja, a gdje onaj uzak put što sigurno vodi u selo.

Uglavnom su tjerali žene i djecu, od kojih većina nikada nije stigla u Križančevo, a niti u Vitez. Samo ih je desetak usprijelo proći. Ostali su zaglavili u eksplozijama mina.

Tri dana prije napada na taj su put natjerali i Andriju Štrbca i njegovog četrnaestogodišnjeg sina Ivicu. Nogom u stražnjicu, pa kako im Bog dade.

Andrija naprti sina na leđa. Pomisli da bi ga tako mogao zaštititi. Ako mina eksplodira, možda samo njemu odnese noge. Već mu je četrdeset i šesta, napatilo se dosta, pa ako je to za sina, nije mnogo. Išao je polako i koliko se god bojao – i sa svakim korakom proživljavao eksploziju što će se možda baš sada dogoditi – toliko se i nadao.

Tá neće valjda hrvatske mine ubiti hrvatsko dijete! Sudbina se sigurno tako ne igra s ljudima, a pogotovo ne s njime koji je već i ženu oplakao.

– Idi Andrija, idi i ne boj se – hrabrio se, čvrsto stežući rukama momčiću noge. Pa prošapta na glas – Sve će biti u redu, glavno je da smo otišli od onih tamo – Poljubi sina u koljeno i ispusti suzu.

Mali je samo šutio, držao oca za glavu, pazeći da ga prejak ne stišće. I njega je bilo strah, ali su ga umirivali očevi dodiri. Napokon, otac ga nikad nije prevario, nikada nešto obećao, a da to ne bi i izvršio. Pa neće ni sada!

Andrija je isprva išao krajnje oprezno – vjerujući da može napipati minu. I skrenuti korak. Čak mu se učini da je jednu dotakao vrhom cipele. Zakorači udesno, ostade bez daha – i ništa. To ga osokoli, zazove nekog sveca i nastavi. Počne ići sve brže, orijentirajući se prema nekom nedokučivom putokazu. Osjeti da ga vodi sreća. Čak i zapjevuši.

Skoro potrči. Tu je, na kraju puta. Možda korak-dva, a možda ni toliko. Možda minskog polja više i nema, možda je agonija već iza njega, samo on to još ne zna.

– Zato polako Andrija, i kamo sreća pokazuje! Do one šume, još kojih desetak metara...

– Dotakne nogom nešto što nije ni tvrdo, ni mekano, ni zemlja, ni kamen... Sam prasak.

Andrija Štrbac i njegov sin Ivica ostadoše na minskom polju. Poput krvave mrlje u snijegu. I sa svojom šugavom srećom.

Na dan napada, 22. prosinca 1993., natjerali su i dvije žene s djecom preko tih istih minskih polja. U četiri sata ujutro. Za svaki slučaj, ako su Hrvati nešto promijenili. One sretno prodoše, stignu do hrvatskih rovova u Križančevu Selu, gdje ih dočekaše hrvatski vojnici. Otprate ih do prvih kuća, ostavljajući na trenutak prazan rov. Ne znajući da za ženama i djecom idu muslimanski diverzanti.

Ovi se neprimjetno ubace kroz taj *ispražnjen* prostor, uđu duboko u selo, kao nož u nebranjeno tkivo. Sve tamo do škole, gdje je bilo zapovjedništvo 1. bojne Viteške brigade. Bila je noć. I hladno.

A egzekucija strašna. Muslimani su ubijali sve na što su naišli. Hrvatski momci – ne shvaćajući u prvi mah što se zbiva – trčali kao muhe bez glave. Panika i dezorijentacija.

Krv i jauci učas se pretvoriše u smrdljivo isparavanje smrti što je poput britve rezala hladnoću. Koga ne sustigne metak, sustigne ga kama.

Bitka je trajala cijeli dan. Nastavila se i sutradan. Muslimani su zapalili nešto kuća i gospodarskih zgrada te pobili šezdeset i šest vojnika i civila. Ali do ceste za Vitez nisu uspjeli doći. Hrvatski su se borci nakon šoka i panike konsolidirali, odbili napad i na kraju vratili selo.

Ali mrtve još dugo nisu mogli pokupiti. Neprijatelj se povukao na obližnje brežuljke i tu ostao gotovo mjesec dana. Sto-dvjesto metara ispod njih ležali su mrtvi hrvatski bojovnici i civili. Sve to vrijeme. Na brisanom prostoru i na nišanu članova zeničkog streljačkog društva.

Među njima i Tomo Križanac, koji se upravo vratio s liječenja. Bio je ranjen u jednoj od prijašnjih bitaka, a sada je

pao i ležao na kolnom putu ispod Stinčice. Kao kakva prevrnutna mješina. A bio je na glasu kao junak.

Umrli se uvijek čini nekako manjim, kao da se u sebi zgurio. Smrt tako obilježi čovjeka. Valjda da kaže – Sad je stvarno gotovo i točka!

Taj je kontrast još upadljiviji kad padne junak. Pogotovo ako ostane ležati kao kakva odbačena krpa.

Tomin otac to nije mogao otrpjeti, nije ga mogao gledati kako trune na tom kolnom putu. Svog Tomu, svoju diku i ponos. Tu momčinu, tu junačinu!

Jednog ga dana pokuša izvući, ali ne dospije do njega. Ubiše ga snajperom. Otada je brat svaki dan gledao Tomu. I svaki mu se put činio nekako više mrtav. Kao da stalno umire na toj krvavoj pozornici na kojoj neki zloduh ne dopušta da padne zastor.

One što su zarobili, muslimani odvedoše u Počulice. Njih tridesetak. Neke odmah ubiše. S Markom Buhićem malo se pozabaviše.

Neki momak od tridesetak godina, kojeg su zvali Međo, gotovo je lijeno rekao – Daj ovoga, i donesi *motorku!* – Marka su postavili na klupu, trbuhom prema dolje i privezali ga. Jedan ga pritisne za glavu, a drugi za noge. Međo uzme pilu, nekoliko puta povuče uzicu za paljenje, pa kao da ide piliti drva, priđe Marku. Bez i najmanjeg znaka napetosti na licu, no malo usporenih očiju.

Polako ih usmjeri na objekt kao da ga snima. Bez mržnje i vidljiva zadovoljstva. Ali s očitom predanošću.

To što se radi o ljudskom biću, zar je to njegova krivnja? Napokon, to ga i nije mučilo. Između emocija i onoga što čini bio je zid. Međo je imao ženu i djecu, volio ih kao što čovjek voli svoje. Osjećao je i sućut prema siromasima i svakovrsnom ljudskom jadu, ali ovo tu, to je nešto drugo. Posao koji moraš obaviti, jer je to u ratu tako. Taj što tu leži nije ništa, ni čovjek ni sirotinja. On je naprosto neprijatelj, a neprijatelja se ubija, ili prereže motornom pilom.

Osim toga, ni duša mu neće u nebo! Naravno, možeš ga i metkom ubiti, ali to je nešto drugo. Tu nema rituala, tu nema nadmoći i pravog bola. Ovako, kad ga ostaviš prepiljenog, pa ga njegovi pokupe, e to je nešto drugo. Onda te pamte, razmišljaju o tebi, pitaju se kako si to učinio, jesi li se poprskao krvlju, oprao ruke ili ih samo obrisao krpom. I obuzme ih tjeskoba, jer svog momka, koji je možda bio hrabar borac, sada vide ovako jadnog, u dva dijela, kao prerezanu vreću piljevine! A to onda ostavlja utisak, to je posao koji se pamti.

I Ljubana Alilovića su odveli. Bio je već u dobrim godinama, ali je branio svoje selo kao što pas čuvar brani okućnicu. Možda ga zato i nisu odveli predaleko, jedva nekih petstotinjak metara sjevernije od njegove kuće. I pribili na veliki drveni križ.

Zapomagao je da ga je cijelo selo moglo čuti. Dozivao je i brata – da ga ubije. Ovaj nije mogao, nije to mogao ni snajperist. Na kraju je brat ipak podigao pušku, nanišanio, ali se u njemu nešto uruši. Spusti oružje i zajeca – O Bože, ne mogu. Oprosti Ljubane, nemam snage! Kako brata da ubijem!?

Onaj na križu još je satima zapomagao, ali sve tiše i sve rjeđe, dok se napokon ne ugasi poput dogorjele svijeće. Razapet na križu.

Zato što je Hrvat? Vojnik? Ili samo neprijatelj?

Nakon svega specijalni izaslanik glavnog tajnika UN-a, Tadeusz Mazowiec, svijetu je obznanio da je bitka u Križančevu Selu bila »čista vojnička pobjeda« muslimana. I ništa drugo!

5.

Od Ahmića do Buhinih Kuća nije više od nekoliko stotina metara. Selo ima devedesetak kuća i leži, kao i Ahmići, uz cestu. Udaljenost između sjevernih i južnih muslimanskih položaja tu je najmanja: samo kilometar i pol do dva. Muslimani su na jugu bili u Kruščici, a na sjeveru (prema Zenici) – u Vjetrenici. A između Hrvati. Stisnuti kao u kakvoj preši i slobodni praktički samo uz cestu, na potezu od Viteza do Busovače.

Muslimani su na svaki način pokušavali izolirati Vitez, jer bi ga tako lako uzeli. Zato su najprije pokušali u Ahmićima presjeći cestu, a onda i u Križančevu Selu. Sada ponovno u Buhinim Kućama.

Početkom siječnja 1994., oko pet sati ujutro, njihovi su diverzanti upali u selo. Nitko ne zna odakle su došli, jer su primijećeni tek u samom selu. Kako Buhine Kuće nisu neko zabačeno, ili raštrkano selo, nego poprilično *urbano*, takoreći prigradsko naselje, neki drže da ih je UNPROFOR potajno dovezao u svoju bazu. U pogon za obradu drveta *Impregnacija*. Udaljen stotinjak metara od ceste i prvih kuća, a u pravcu Kruščice. Po tom – podosta raširenom uvjerenju – diverzanti su od tamo provalili u selo.

Po drugoj verziji došli su iz Vjetrenice – udaljene od Buhinih Kuća jedva pola kilometra zračne linije. U prilog tomu govori gusta magla koja se te noći i tog jutra spustila. Pogotovo u svjetlu činjenice da se jedan muslimanski tenk, koji je

također krenuo u akciju, izgubio u magli. Nadomak samih Buhinih Kuća. I koji nikada nije stigao na poprište bitke.

Kako god bilo, *Vikićevci* su upali u selo baš u vrijeme kad ljudi najtvrdje spavaju. Pred jutro. Ime su dobili po Draganu Vikiću, zapovjedniku specijalaca MUP-a BiH. Iako Hrvat, ostao je vjeran Aliji Izetbegoviću, a na glas je došao po okrutnosti svojih momaka.

Selo je izgledalo idilično. Magla je poklopila krovove i dvorišta, nije bilo vjetra, samo disanje usnulih.

Spavali su i hrvatski specijalci, pripadnici *Munje*. U dvokatnici s nedovršenim balkonima i dvije iste takve garaže. Pedesetak metara od glavne ceste za Vitez. Nasuprot UNPROFOR-u.

Bili su tu na rutinskom zadatku. Pazili na selo i cestu. Sve momci od dvadeset i koju godinu. Noć prije malo su kartali, popili pokoje pivo i otišli spavati. Pred kućom ostaviše stražara, kao i svaki put.

Čini se da su muslimani točno znali gdje se nalaze hrvatski specijalci. U svakom slučaju tu su najprije udarili. Nečujno likvidirali stražara, pa brzo na prvi i drugi kat. Deset momaka nije imalo nikakvu šansu.

Nisu ih odmah ubili. Pronađeni su vezani žicom, s rukama na leđima. Nekima je žica bila i oko vrata. Trojica su ležala u hodniku na drugom katu, s tragovima noža na tijelu. Ostali nabacani u sobi, kao što se nabacaju stare stvari. Masakrirani nožem, a neki i s prostrijeljenim šakama, polomljenim laktovima i ramenima.

Ti mladići, još do prije koje minute živi i gipki, s toplinom što je zračila iz njihovih vena, sada su ležali kao polomljene i iznakažene plastične lutke. Na hrpi. Kao da su ljudsko smeće.

Mario Barišić, momak od dvadeset godina, s teškim ozljedama po glavi i leđima, na nogama je imao čarape u kojima je bilo nagurano polomljeno staklo od boca. I u njima morao plesati prije nego su ga ubili.

Prošlo je dosta vremena dok se nije pročulo što se to dešava u Buhinim Kućama. U prvim satima samo su stanovnici bili svjedoci jednog od najkrvavijih pirova. Možda je tomu pridonijela i ta vražja magla, a možda i to što se stalno negdje pucalo, pa se na pokoji rafal nije ni obraćala pažnja.

Ni pukovnik Ilija Nakić, zapovjednik brigade *Frankopan*, koji se tog jutra osobnim kolima vozio prema Vitezu ništa nije slutio. Shvatio je da se nešto događa tek kad je na raskršću izašao iz automobila. Htio je pogledati nešto na kolima, a umalo ga pogodio snajper. Metak mu proleti pokraj koljena i udari u asfalt.

Počne utrka s vremenom.

Prema Buhinim Kućama kreću *Vitezovi*, a onda i jedna travnička bojna na čelu s iskusnim i sabranim Zdravkom Lovrinovićem. I Bandera. Visoki i suhi momak, pripadnik *Munje*.

Pokuša s nekoliko momaka ući u dvokatnicu u kojoj su ležali njegovi kolege. Ne ide, jer muslimani tuku po vratima. Okreću se i ruše zid sa stražnje strane. Krampovima.

Banderi je na pameti samo jedno – što prije do tih momaka. Jer moglo se dogoditi da on bude na njihovom mjestu. Spasio ga je raspored.

Čim su se popeli u kuću doživješe šok. Bandera osjeti strah, obuze ga nemoć, a onda u hipu divlja mržnja. Pomuti mu razum, razbukta strasti.

Samo da mu je ščepati tu gamad, da ih potamani. Ni na što nije mislio, jedino na to. Davio bi ih golim rukama, grizao zubima. Drhtao je od bijesa i sumanutosti. Strah se pretvori u neobuzdanu agresiju.

Htjede s momcima odmah u lov na *Vikićevce*, pa što bude. I zacijelo bi izginuli da se ne nađe Lovrinović. Smiri ih i povede u bitku kako priliči vojniku.

Bio je iskusan zapovjednik, prošao mnoga ratišta – i ona u Hrvatskoj. I naučio da u ratu nema srljanja, nema osvete. To uništava dušu i ubija tijelo.

Počeše vraćati kuću po kuću. S jedne strane zida Hrvati, s druge muslimani. Vojnik gurne vrata, a protivnik mu ih nogom zatvori. Krvavo da krvavije ne može biti.

Vikićevci ubacuju ručne bombe i u kuće u kojima su civili. Ubijaju one koji bježe. Tuku i »bebama! Projektilima ručne izrade. Napravljenim od požarnog aparata napunjenog čavlima, staklom i eksplozivom. Koga pogodi, prereže ga na dva dijela. Kao nekog momka čiji su gornji dio tijela muslimani nabili na ogradu. Noge nisu mogli pronaći.

Jedan je mještalin ovako opisao događaje: »... Iz te kuće moja supruga je pokošena rafalom, a ja sam pogođen u lijevu nadlakticu, na koju mi je dijete bilo naslonjeno. Ubili su mi dijete u naručju. Bezglavo sam trčao po dvorištu, pobješnjeli muslimanski vojnici trčali su u smjeru dječjeg plača. – Poklati! Spaliti sve! *Allahu ekber!* – čuo sam povike bijesnih vojnika... Čuo sam i bolno deranje jednog čovjeka kojeg su muslimanski vojnici uhvatili. U dvorištu jedne kuće vidio sam ubijenu A. V. (ležala je na lijevom boku). Vidio sam još tri ubijene žene. Lica su im bila okrenuta prema zemlji... «

Nekoliko muslimanskih boraca tjeraju ženu iz kuće. Izlazi pred vrata. Viču – Marš dalje! – Gleda ih zbunjeno. Uzmiče polako, nesigurna što da čini. Počnu je gađati ciglama, zaostalom od neke građevine. Najprije u tijelo, jedanput, pa drugi put. Jaukne – Nemojte mene! – Oveći je komad pogodi u glavu. Padne, a oni u nju istresu rafal. I odvale – Mater ti ustašku, idi k svojim!

Malo dalje, uz cestu za Vitez, bude cijelu obitelj: Miru Vidovića Pitalu, njegovu ženu, sina i snahu, njihovu djecu, te drugog sina i kćer. Tjeraju ih u dvorište.

Ubijaju ih. Sve do jednoga. Osim trinaestogodišnje sinovljeve kćerke Marijane, koja je nekako uspjela pobjeći s mnogo mlađim bratom.

Nosila ga je u naručju, jer je bio ranjen u trbuh. I trčala prema UNPROFOR-u. No Belgijanci joj ne dadoše da uđe, iako je i sama bila ranjena u ruku. Samo odmahnuše kao da kažu – Nas se to ne tiče.

Otrči dalje i tu ju prihvate. Spasiše i njezinog malog brata, premda je utrobu donio u rukama.

U Buhinim Kućama muslimani su ubili dvadeset i pet ljudi, ali selo nisu uzeli. Zamalo je uhvaćen i sam Vikić. Neki ga je momak umalo dograbio za vjetrovku, ali je nekako izmigoljio.

Pritisak na tu osjetljivu točku, kao i na cijelu tu bojišnicu, nije prestajao. A time ni opasnost za Vitez i Busovaču.

Krajem siječnja pukovnik Blaškić zapovijeda da se zauzme Zavrtaľjka. Ključna kota na planini Zahor. I na taj način težište bitke prebaci u područje Fojnice. Operaciju je izvela brigada »Ban Josip Jelačić«, a zapovijedao pukovnik Josip. Za samo dva sata, po debelom snijegu i magli, zadaća je izvršena. A Vitez i Busovača konačno rasterećeni.

Kad su se hrvatske postrojbe vraćale na početne položaje, Belgijanci, koji su u punoj ratnoj opremi čučali iza vreća s pijeskom u svojoj bazi, vikali su – Bravo HVO! Bravo HVO!

Sunce je polako zalazilo i padalo na one tri i po tisuće grobova što su ih Hrvati iskopali samo u ovom ratu na toj srednjo-bosanskoj zemlji.

Kao dio povijesne sudbine što se još nije do kraja rasplela? Jer mrtvi uvijek nekako prežive. U dušama krvnika, kao i u dušama onih što ih oplakuju.

Žepče

»Britanska politika« ili smrt

I.

Kad sam prvi put došao u Žepče, a tomu nije više od dvije godine, mislio sam da sam u srednjoj Bosni. Čaršija s obnovljenom džamijom i uređenom katoličkom crkvom, ali i sa zapuštenim i u korov obraslim pravoslavnim hramom. I s muslimanskim kafićima i dućanima u koje Hrvati ne zalaze, baš kao što ni ono malo Srba, što ih je nekoć bilo, više nema.

Napokon, i u nekim knjigama piše da je Žepče u srednjoj Bosni, jer leži na sredini puta između Zenice i Doboja, a to je dvostruko bliže Lašvi negoli Savi.

Ali izgleda da nije tako. S kim god sam od domaćih ljudi o tome razgovarao, rekli su mi da Žepče i žepački kraj – a to je prostor što ga omeđuju Teslić i Maglaj na sjeveru, dolina rijeke Bosne i Zavidovići na istoku, masiv Bukovik na jugu i Komušine na zapadu – nisu i ne mogu biti srednja Bosna.

Pomalo zbog ljudi, ali i zemljopisa. I svakako zbog krajolika koji je istodobno tipičan i atipičan.

Žepačka dolina djeluje kao visoravan, premda to nije. Odveć je pitoma i pitoreskna. A opet zakošena i nekako uzdignuta. I prema Lašvi zaklonjena surim planinama.

Slično je i s ljudima. Hrvati kao i drugdje, ali ne pjevaju narodnjake, nego samo svoju izvornu glazbu.

Govore u dijalektu, ali savršeno razlikuju »ć« i »č«. Mnogo bolje od onih u srednjoj Bosni. A od muslimana da se i ne govori.

Pogotovo žepačkih. Ti uopće ne razlikuju ta dva glasa, pa tamo gdje treba reći »č« gotovo uvijek kažu »ć«.

Ali ta razlika ide i dalje. Žepački Hrvati izbjegavaju glas »h«, pa ni Novi Šeher, gradić koji su u ovom ratu obranili, ne zovu Šeher, kako se zapravo zove, nego Šeer. Isto je i s tamošnjim pivom što ga proizvodi neki Hrvat: nije Šehersko, kako bi trebalo biti, nego Seersko. Tako piše i na etiketi.

Muslimani opet vole taj »h« više od svega, pa umjesto kava kažu kahva. I koriste ga gdje god mogu.

I rat je na ovim prostorima bio takav – žepački. I bosanski.

U početku nisam tomu pridavao posebnu pažnju. Ovako ili onako, Bosna je Bosna i nema se tu što puno misliti. Ali kad sam obišao teren, ušao u gradove i sela, osjetio kraj, počeo sam se pitati – Koja je to Bosna, Bosna?

Ona u Bočinji, selu na obroncima Ozrena, ispod Maglaja, gdje su se nastanili mudžahedini? I koje Hrvati iz svojih sela, pobacanih poviše željezničke pruge za Zenicu, promatraju dalekozorima?

Ili ona podno Dubrava, na putu za Teslić, gdje domicilni muslimani žive u blatu i jadu o čemu se ne čita u novinama i ne gleda na televiziji? Zbijeni kao da su u kakvom ljudskom čoporu, kuća do kuće, poput košnica, ali bez nekog jasnog reda i smisla. Uhrpljeni nevoljom u posebnom mikrokozmosu u kojem odavno ne postoje ni vrijeme ni nada.

Ili u Jelahu? Ni selu ni gradu, u kojem cvjetaju i život i posao kao malo gdje, a nije ni pola sata vožnje od Maglaja? I gdje su muslimani bogati, spretni i poduzetni. Pravi begovi! Je li to ta Bosna u koju sam došao?

Ili pak ona na Usori, gdje su Hrvati kompaktni kao u najčistijim hercegovačkim krajevima? Pa i dobro stojeći, s kućama i crkvama kao da su u Štajerskoj, a ne tu, između srpskog Doboja i Teslića?

I rat je bio takav. Različit kao i sama Bosna. Pa ako ga je gdje ispisivao sam život, onda je to bilo tu, u ovom kraju.

Nakon svega što sam čuo i vidio, usudio bih se reći da ovdje nije bilo ni velikih vojskovođa, a ni velikih bitaka i ratnih planova. Tu nije pobijedila dalekovidna strategija, nego volja u ljudima da se održe usprkos svemu, volja koja je kreirala ratnu taktiku i način obrane. Doista, velikog rata u smislu sraza velikih vojnih formacija nije bilo, ali je bilo strašnog malog rata, rata za svaku kotu, svaki rov i kuću, rata koji je svaki dan odnosio ljudske živote, koji nije prestajao ni noću ni danju. Rata koji je ženama ostavljao samo predah za molitvu, a muškarcima onih nekoliko trenutaka da pokopaju mrtve.

Zato se i toliko ginulo?

Više nego li je trebalo? Ne znam, ali je zaista nevjerojatno da su poginuli gotovo svi zapovjednici ili dozapovjednici specijalnih postrojbi, od kojih su neke po njima kasnije i prozване – Mrkijevi, Uskoci, Kobre, izviđački vod Štrucini, Komušanci, Englezovi... Samo je Stoja preživio.

To je ta žepačka posebnost, to umiranje najboljih.

Rekoh, nije bilo velikih vojskovođa, ali je bilo velikih boraca, ljudi koje život nije obdario vojničkim znanjem i vještinama, ali ih je Bog obdario instinktom ratnika. Onim nečim što od običnog čovjeka, koji je možda bio miran i povučen, u ratu učini junačinu i vođu. I o kojem ovisi sve, jer ako on krene prvi, ako povuče za sobom još dvoje troje sličnih, onda svi krenu kao bujica.

Među tim momcima nije bilo školovanih vojnika i možda su zbog toga u početku toliko ginuli.

U Drugom svjetskom ratu svi su muškarci iz žepačkog kraja otišli u hrvatsku vojsku, a skoro nitko u partizane. Možda samo dvoje-troje. Devetsto četrdeset palo je za onu nesuđenu Hrvatsku. A za Jugoslaviju nitko. I zato nisu htjeli u JNA. I zato nisu imali školovane zapovjednike.

Ali su imali nešto drugo. Uspomenu na svoje djedove i očeve.

Upoznao sam momka koji je s ponosom pripovijedao o svom djedu koji je također bio u onoj hrvatskoj vojsci. Negdje pred kraj rata ostao je u snijegu kod Sarajeva. Kad su ga partizani pronašli otpremili su ga u logor i odsjekli mu obje noge. Iako nisu bile smrznute!

Kasnije je i takav vozio bicikl i kao čuvar poduzeća zaradio penziju, napravio četrnaestero djece i imao dvadeset i devet unuka. Jedan od njih, Pijeno, proslavio se u ovom ratu kao junak i vrhunski borac.

Najprije u prvom, a onda i u drugom, jer i tu su, kao i u srednjoj Bosni, Hrvati ratovali i protiv Srba i protiv muslimana. Ali s tom razlikom što su i Srbi imali ozbiljne pretenzije na Žepče.

Silom su htjeli zauzeti gradić jer bi time izbili na rijeku Bosnu i spojili svoje snage iz Teslića s onima na Ozrenu. Od Zenice bi odsjekli Maglaj, Zavidoviće i Tešanj i osigurali prodor prema Vranduku. Ključnoj točki s koje bi mogli kontrolirati cijeli prostor od Save do Vlašića. Južna granica Karadžićeve države bila bi stotinjak kilometara ispod Doboja, a od Bosne ne bi ostalo ništa.

Pokušao sam dokučiti odakle snaga i energija tim ljudima – kojih je bilo jedva dvadesetak tisuća – da se svemu tomu odupru. Sve to izdrže i ostanu na toj žepačko zemlji i kad se činilo da je to ravno samoubojstvu.

Najprije su ih okružili do zuba naoružani četnici, a onda, godinu dana kasnije, i pola milijuna muslimana! A oni sami nisu imali više od 3000 ljudi pod oružjem – 111. xp brigadu HVO-a!

Je li ta snaga u ljubavi za zemlju? Kao zrak i ljepota bez koje ne mogu? A onda i u vezanosti za grobove predaka? U nekom zavjetu prema svima onima koji su prolijevali krv za tu rodnu grudu, još od turskih vremena, kad su žene sebi i djeci na najvidljivija mjesta tetovirale križeve, samo da ih ostave na miru i da im sinove, kad odrastu, ne novače za krvave ratove? U zavjetu što je izrastao u inat i umiješao se poput kvasca u narav? Eksplozivnu kao mina?

Baš tako! Ako padnu teška riječ i uvreda, tu, u ovom svijetu, odgovor najčešće nije riječ, nego šamar da glava zazvoni.

Ali sutradan sve je drukčije. Zaboravljaju se razmirice, priskaču jedni drugima u pomoć kao da su braća rođena. Takvi su, u dubini duše bogobojazni. Vole čovjeka i kad ga odalame.

Zato će rado pomoći, ako ti pukne guma, ili te zadesi kakva druga nevolja. Namučit će se koliko treba, a na rastanku će se još i ispričati – Hvala i nemojte što zamjeriti!

Možda su baš zato i obranili Maglaj. Muslimani su u tom gradu imali apsolutnu većinu. Hrvata je bilo tek nešto više od četiri stotine i nisu tamo značili ništa čak ni u odnosu na Jugoslavene. SDA je pobijedio na izborima, a na čelo Općine došla je Aida Smaić, krupna i odlučna žena tridesetih godina za koju se pripovijedalo da je vatreni pristaša muslimanskih radikala.

Kad su Srbi sredinom 1992. pritisnuli grad, Teritorijalna obrana, kojom je zapovijedao neki Sulejman Herceg, nije bila u stanju pružiti efikasan i organiziran otpor. Pobjegli su zajedno s civilima s desne obale Bosne, ostavivši čaršiju praznu kao da tamo nikada nisu živjeli. Skupa s one četiri džamije i starom utvrdom na brdu.

Tada je na sjednici kriznog stožera (1. lipnja 1992.) odlučeno da se zbog nastale situacije »obrana općine Maglaj povjerava HVO općine Žepče... te da se Teritorijalna obrana stavlja pod zapovjedništvo HVO«. Odluku su potpisali gospođa Smaić i onaj Herceg, te nekolicina drugih.

Istu noć jedna satnija hrvatskih momaka ušla je u Maglaj, prešla most i izbila na desnu obalu Bosne i na Planama zauzela položaje prema Srbima. Gradom je zavlдалo oduševljenje, ljudi su hrvatskim bojovnicima donosili burek, a vlasnik nekog kafića razglasio da HVO od sada kod njega ima badava i piće.

1.

Četnici su Maglaj napadali s Ozrena. Tu su imali jake snage, a povrh toga na toj su planini bila i brojna srpska sela.

Hrvatski su vojnici u Maglaju, na desnoj obali Bosne, postavili kontrolne punktove, a na Plani i Siminom Grobu ukopali su se poput jazavaca. To je bio jedini način da izdrže srpsko topništvo.

Četnici su imali artiljerije na pretek, pa su zato svaku bitku započinjali jakom topničkom pripremom. Kad su na taj način desetkovali neprijatelja, pustili su pješništvo. Toliko da dovrši posao i ukopa se na nove položaje.

Ako bi ipak naišli na jači otpor, njihovi bi pješaci zalegli i nije bilo sile koja ih je mogla natjerati na juriš. Samo bi vikali da se dalje ne može i ni makac.

Zato je bilo toliko važno da se iskopaju duboki rovovi, da se dobro pokriju trupcima i da se na sve to nabaca dovoljno zemlje. Samo se tako mogla izdržati ta paklenska kanonada i samo se tako moglo isprašiti te ušljive pješake.

Na čelu obrane Maglaja bio je Robert. Imao je dvadeset i pet godina, a došao je iz Hrvatske kao prekaljeni borac, premda je rodom iz Novog Šehera.

U tim je danima i jedno i drugo podosta značilo. Baš kao i činjenica da je bio HOS-ovac. Uz to je imao i prilično tvrdu narav. Nije mnogo govorio, a ako se sporio, stvar bi riješio šakom.

S vremenom su se o njemu počele pronositi priče koje su i psihološki djelovale na neprijatelja. Tako se pripovijedalo da je poslije nekog težeg ranjavanja sam otišao u sanitet, dao se previti i opet vratio u bitku. Kao da je uskrsnuo.

Uz to što je bio snažan, na neki je način bio profinjen, pa i lijep, koliko to muškarac može biti. Imao je dugu i plavu kosu, svezanu u rep, što ga je činilo sličnim vitězovima iz starih pripovijesti. Žene su za njim ludovale, svakako i zato što je nosio uniformu. U ratu je to valjda tako. Uniforma se pretvara u sam ekstrakt muževnosti. U inkarnaciju iskonske moći, a onda i u predmet atavističke požude.

Muževnost ogoljena do kosti, surova i neodoljiva? Jer ubija da bi zaštitila i spasila?

Srbi su više puta pokušali zauzeti Maglaj. U kolovozu 1992. iz Doboja su poslali vlak, prepun vojnika i teškog oružja. Oklopljen i sposoban za desant. No momci su ga dočekali i uništili na Planama.

Dva mjeseca kasnije udariše na Simin Grob. Tri kilometra udaljen od starog grada. Zelene beretke (muslimanske specijalne postrojbe), koje su zajedno s Hrvatima držale položaje, razbježale su se pod naletom četničke minobacačke i snajper-ske vatre. Ostadoše samo Robertovi momci. Iscrpljeni i izranjavani.

U devet ujutro iz Osove dojuriše specijalci HVO-a na čelu s Markom Keškićem Mrgom. A s njim i Pijeno. Onaj momak čijem su djedu partizani prije pola stoljeća odsjekli noge. Imao je samo dvadeset godina i iza sebe već dosta bitaka.

Uletješe u prvi rov i tu zatekoše ranjenog muslimanskog specijalca. Momka što su ga njegovi ostavili kad su pobjegli. Htjedoše mu pomoći, ali je bilo prekasno. Već je iskrvario.

Pijeno pogleda Mrgu, pa procijedio – I to su mi neki specijalci, kad kolegu ovako ostave!

Zagrmi i tenk. Izađu van, zaklone se iza neke bukve, a Pijeno podigne osu. Sačeka malo, pa prošapta – Sad će smrad.

Ali tenk se ne pojavi. Tu je negdje, ali ga ne vide. Samo ga čuju. Vrijeme prolazi, ne znaju na koju bi stranu, a onda opali granata. Mrga padne pokošen, Pijeno osjeti udarac u desno stegno. Osa mu ispadne iz ruku.

U prvi mah ne osjeti nikakvu bol, samo tupi udarac. Kao pogođen kamenom. A ni granatu nije čuo. Kad pogodi ne čuje se, samo kad promaši. To je taj cinični zakon umiranja.

Ubija ono što ne čuješ i ne vidiš. A opet je sve smišljeno da ti tutnjava i zaglušujuća buka utjeraju strah u kosti. I da ti ne naude dokle god ih čuješ.

Dovuče se do Mrge, pogleda ga i opsuje četničku mater. Osjeti da kipi. Da mu se mrači razum. Ne, nije ga bilo strah. Tá svega se nagledao.

Čovjek se brzo navikne na smrt i počne misliti – Pa što ako me pogodi! – Ali bijes i poriv za osvetom, to je nešto drugo! Na to se ne može samo tako naviknuti. Razdire uvijek iznova.

Dovuče se do rova u kojem su ležala petorica ranjenika. Sjedne na pod i nekom momku dobaci – Daj cigaru!

Bitka je još neko vrijeme potrajala, crta se konsolidirala, a Maglaj ponovno spašen.

Robert je također bio ranjen. I to teško. I otada više nije bio onaj stari. Kao da se nešto u njemu prelomilo.

Je li spoznao blizinu smrti?

Ne onu što se vrzma u mislima. Ni onu koju vidiš u očima suborca kad ga napušta duša. Pa nešto bljesne u zjenicama i u trenu se ugasi.

Nego onu što te prstom dotakne. I za sva vremena u tebi poremeti ravnotežu. Onu što se zarije u mozak, uvuče u srce, i muči te. Poput najteže sumnje i najstrašnije strepnje. I ne napušta te ma što radio i ma gdje bio.

Je li se to dogodilo Robertu? Momku za kojeg je smrt uvijek bila nešto vanjsko, nešto s čim se sudariš, ali te ne pogodi. A sada?

Jesu li se u toj živoj legendi sukobili heroj i običan čovjek koji više nije spreman umrijeti i biti ozlijeđen? I kojega dodatno muči strah da to netko ne primijeti?

Otkad mu se to dogodilo, često je satima sam sjedio u kancelariji. A kad bi izašao, izgledao je nekako čudno, kao da je došao iz nekog drugog svijeta. Ozaren, a opet utonuo u neki unutarjni pakao.

I dalje je ratovao, udarao šakom kad bi riječ postala prekratka, ali nikada više s onim starim izrazom u očima.

S onom energijom.

Hrvatski su vojnici negdje u rujnu na novošeherskom ratištu zarobili grupu Srba. Među njima je bila i neka muslimanka. Nije navršila ni dvadesetu. Visoka, stasita i vatrena. Ni pred kime nije šutjela, pa koliko je bila ženstvena, toliko se u njoj znala probuditi *uličarka* spremna i na tuču i na kavgu.

Robert u ženskom obliku? U svakom slučaju, čim su je doveli ponudila se da će mu čistiti kancelariju.

– Da ne gubim vrijeme, daj da ovo tu držim u redu – odsjekla je, pa malčice obarajući pogled, prigušila – A i tebe, ako nemaš ništa protiv.

Nije prošlo mnogo vremena i između njih se rodi strastvena ljubav. Oženili su se i dobili kćerkicu.

Momci su vrtjeli glavom i govorili – Što mu je to trebalo!? Oženiti bulu!? Jest da je lijepa, možda je i dobra, ali ipak je muslimanka!

Brakovi s muslimankama u žepačkom su kraju prava rijetkost. Gotovo nešto nenormalno. Mogao si se s njima zabavljati, voditi ljubav, ali oženiti neku od njih, e, to je već pravi obiteljski skandal. Srпкиnje su još kako-tako prolazile, zažmirilo se na jedno oko ako je već dotle došlo, ali muslimanka, to ne! Bože sačuvaj!

Zato što su bosanski muslimani takvi? Svijet koji pokušava zaboraviti što je jučer bio? A još nije postao nešto drugo, nego ostao na pola puta? S nejasnim osjećajem stida zbog porijekla i krivnje otpadništva? I zato toliko zamršen? I vjeroloman?

Napokon, što bi bio križ da nema te duhovne snage koja te uz njega drži i kad te na kolac nabijaju?

Sve možeš, ali ne udaj se za baliju i ne ženi za bulu!

Krije li se u tim riječima neka dublja tajna? Takvih pogrdnih izraza za Srbe nema. Oni su četnici, banditi, neprijatelji, sve najgore, ali nisu balije. Nema tog prizvuka odioznosti i gadljivosti, te slinavosti i ljepljivosti. Nečeg čega se treba kloniti. Kao zaraze? Zaraze konvertitstvom?

Je li doista samo riječ o obrambenom mehanizmu što ga čovjek upija s majčinim mlijekom, pa o njemu i ne razmišlja?

Jednostavno kaže: čuvaj se da te ne snađe ista kob, ista raspolućenost, isti osjećaj krivnje! I zato dalje od te nevolje!

Ništa zato ako je sve to samo tlapnja, tragična zabluda i glupa predrasuda. Pa zar to nije i predodžba o životu i sreći? I zar ju ovaj rat nije opovrgao na najkrvaviji način? A opet i dalje živi u ljudskim srcima?

Robert i njegova žena nisu dugo ostali zajedno. Razišli su se. Otišli svaki na svoju stranu. Bez suda i parnice. Kao voda koja više ne teče u istom koritu rijeke.

2.

Sv. Ivo je patron župe Lug-Brajkovići, sela nadomak Žepča. Na njegov dan, a to je 24. lipnja, ljudi se okupe iz cijeloga kraja. Nahrupi veliko mnoštvo, jer svijet je tu i vjeran i bogobožan. Crkve uvijek pune, a uoči većih blagdana, kao što je Velika Gospa, ljudi i hodočaste.

Osobito u Osovu – najstariju župu u cijelom kraju.

Već od pet sati ujutro dolaze muževi i žene, obilaze crkvu, mole se i polažu zavjete. Dnevno se održi i po nekoliko misa. Krist je tu kruh svagdanji, a u ratu je bio i više od toga. Nije bilo sela u kojem se navečer ne bi okupilo po pet-šest obitelji na zajedničkoj molitvi za poginule, za branitelje, za rodnu grudu, za domovinu.

I tog 24. lipnja 1993. ljudi se spremiše u Brajkoviće. Dan je bio vedar i topao.

A onda, oko osam ujutro sijevnuše minobacači. I zaori se – *Allahu ekber!*

Muslimani iz Zenice udariše na HVO na Papratnici. Oni iz Željeznog Polja provališe u hrvatsko Brezovo Polje i zapališe ga. A ovi tu dohvatiliše Žepče.

Ona satnija HVO-a, što je branila i obranila Maglaj, u međuvremenu je spala na trideset i pet boraca. Dijelom zbog toga što su muslimani vojno ojačali i formirali vlastite postrojbe. A dijelom i zbog sve teže atmosfere između dva naroda i dviju vojski.

Muslimani su s vremenom počeli izlaziti iz HVO-a, odnoseći sa sobom i oružje. Govoreći – Svejedno je gdje je puška ako puca po četnicima!

A kad su oni dolje zaratili s Hrvatima u srednjoj Bosni i Hercegovini, odlazili su potajno u Zenicu, oblačili uniformu i ratovali po Lepeničkoj i Lašvanskoj dolini. Vraćali se natrag i ponovno bili saveznici.

S vremenom se to proćulo. Ljudi su još išli u iste birtije i kafiće, pa čim bi se porječkali, netko bi ispalio kako je *baš fino* ratovao protiv ustaša u Kiseljaku i Busovači.

I tako Hrvati uz četnike malo-pomalo na leđa dobiše i pola milijuna muslimana. Od Dubrava na zapadu, preko Bukovika na jugu, Zavidovića na istoku i dalje dolinom Bosne sve do Maglaja i Tešnja na krajnjem sjeveru.

Pritisnuti i stisnuti na 400 kvadratnih kilometara teritorija, s omjerom snaga 25:1 u korist neprijatelja.

Jesu li zato do zadnjega časa držali onaj ojačani vod u Maglaju? Nadajući se da do sukoba neće doći? Zapravo, pokušavajući ga na svaki način izbjeći?

Muslimani su bez ikakva napora zarobili one momke u Maglaju. Zajedno sa zapovjednikom Ivom. I držali ih u zarobljeništvu punih osam mjeseci!

Neki su kasnije pripovijedali da je Ivi u posljednji čas objavljeno da bježi i da se preda četnicima na Ozrenu. S njima se ionako već dulje vrijeme nije ozbiljno ratovalo. Još od njihova poraza na Siminom Grobu.

Ali ovaj nije htio. Navodno nije shvatio o čemu se radi. Ili se samo pravio da ne shvaća, a zapravo se nije htio predati onima protiv kojih je do jučer krvavo ratovao.

Kako god bilo, Ivo i njegovi momci na kraju postadoše nekom vrstom dokaza da žepački Hrvati unatoč svim napetostima ipak nisu željeli rat s muslimanima.

Ali su ga htjeli muslimani! Svakako i zato jer su bili uvjereni da će za sedam dana pomesti tu rajuu što im se ispriječila na putu između Zenice i njihovih ključnih uporišta –

Zavidovića, Maglaja i Tešnja. I da će, kad uzmu taj prostor, osloboditi goleme snage, povezati ih s 3. korpusom Armije BiH i tako osnaženi slomiti kičmu Hrvatima u Lepeničkoj i Lašvanskoj dolini.

U Preku, a to je dio Žepča na desnoj obali Bosne, oduvijek su živjeli muslimani. Tamo nema nijedne hrvatske kuće. Tek kad se čovjek uspne vijugavim i uskim uličicama do kraja grada, pa udari još malo uz brdo prema Previli, naiđe na čisto hrvatsko selo od nekoliko desetaka kuća. Doslovno uzverano uz strminu kao da je htjelo pobjeći od čaršije, sakriti se, ili se barem pritajiti.

Možda je to uspijevalo u onim davnim vremenima, no sada su ga muslimani spalili. A u Preku napravili mostobran.

Istodobno s tim *Zelene beretke* brzo pod svoju kontrolu stavljaju bolnicu i hotel u središtu grada te opkoljavaju zapovjedništvo HVO-a u Domu kulture. Žepče pada u njihove ruke, a hrvatski civili bježe u Perković i Osovu.

Bojna *Andrija Tadić*, stacionirana u Osovi – samo četiri kilometra udaljenoj od Žepča – kreće u pomoć. Juri kroz Žepačka polja i ulazi u grad. Započinje bitka, atipična kao i cijeli taj rat.

Muslimani nisu uspostavili bojišnicu, utvrdili položaje, nego su jednostavno ušli u stanove, pucali s prozora i skrivali se po haustorima. Možda i zato što je i tu, na lijevoj obali, čaršija praktički bila muslimanska. Od kavana do stanova i kuća gotovo sve je bilo u njihovim rukama. Zbog toga se, u tih sedam dana bitke za Žepče, ratovalo za svaku kuću, za svako dvorište. Nije bio važan broj boraca, nego njihova uvezanost i odlučnost, njihovo umijeće i spretnost.

Četrdeset osam momaka iz *Osovske bojne* i petnaest *Komušanaca* udarilo je na nekih pet stotina muslimanskih vojnika.

U središtu grada, odmah pokraj Doma kulture, nalazila se *Bosanska kavana*. Baš se tako zvala. Kavana je bila u prizemlju, a na katu je stanovao gazda. Kuća je inače bila sazidana od

blata i šiblja i pokrivena *kopitarom*, pa su je zvali *šeperača*. Sa stražnje strane nalazile su se drvene stepenice što su vodile iz prizemlja na kat.

Već je pala noć kad se Pijeno s još trojicom momaka pojavio pred kavanom. Nisu znali ima li koga unutra, pa Stanko Knežević i još jedan suborac krenu gore u stan. Pijeno s onim trećim ostane pred vratima. Čim su se popeli, dvojica pripadnika *Zelenih beretki*, što su se pritajili u kavani, ispale nekoliko rafala u strop.

Metak pogodi Stanka ispod lijeve vilice i izađe u visini sljepoočice na istoj strani glave.

Pijeno i onaj drugi pripucaju i dreknu – Predajte se! – A ovi odgovoriše – Hoćemo, ako nam ništa nećete! – Pa dodaše – Da izađemo s oružjem ili bez njega? – Pijeno vikne – S oružjem! – i ovi se pojave, vukući za sobom automatske puške kao kakvu otpiljenu granu.

U to se spuste i ona dvojica – Stanko nekim čudom ostade na nogama. Doduše sav obliven krvlju i nijem od bolova. Onaj što je pucao pogleda ga i na svoje zaprepaštenje prepozna u njemu školskog kolegu – zajedno su išli u razred. Zakoceni se i vikne – Nemojte nas ubiti, nemojte nas ubiti! Nismo ništa znali! Nemojte, molim vas!

Pijeno odvrati – Nećemo, nismo mi takvi! – Onda ga u trenu spopadne bijes. Pogleda Stanka, učini mu se da nije tako teško ranjen, jer se dobro drži na nogama, pa se samo izdere – Marš naprijed!

Nekako dovede Stanka do saniteta i ovaj čudom ostade živ. Čim se oporavio nastavio je ratovati i dogurao do brigadiru. Ona dvojica završiše u zatvoru. Kasnije su pušteni i živi dočekaše kraj rata. Onaj što je ranio Stanka i sada je u Žepču.

Kuda? Kamo ste krenuli? – zaderao se Gagija, dozapovjednik Osovske bojne, kad je vidio mnoštvo naroda kako se zajedno s vojskom gura preko željezničkog mosta, kilometar od Žepča u pravcu Zavidovići.

Bitka u gradu još nije bila okončana, trajala je tek nekoliko dana, a ovdje odjednom toliki svijet s pokislim bojovnicima! – Što je ljudi, o čemu se radi? Jeste li poludjeli? – vikao je Gagija, a onda dojuri do jednog vojnika i prosikta – Govori, što se desilo!? Je li vi to bježite iz Bistrice?

– Sve je palo, povlačimo se – odvrati ovaj gotovo preko volje. – Ma što vam je, tko vam je to rekao? – isčuđuje se Gagija, a vojnik nastavi jednako bezvoljno – Sve je palo, muslimani su probili crte, a naređenje je naređenje!

Gagija i Pijeno krenuše tog jutra u Perković gdje je bila smještena improvizirana ratna bolnica. Htjeli su posjetiti Stipinu. Momka koji se zapravo zvao Stipe, ali su ga iz vica zvali Stipina. Jedva je napunio osamnaestu. Bio je ranjen i to jutro otpremljen u bolnicu. Htjeli su mu malo podići moral, a i Pijenin je daljnji rođak.

I sada nalete na te ljude s najlon vrećicama i putnim torbama!? Bježe iz Bistrice gdje je HVO držao položaje ispod Bukovika, samo na puškomet od Žepča. Najčudnije je bilo to što vojnici nisu znali reći što se točno dogodilo. Jedino su ponavljali da su crte pale i da je naređeno povlačenje.

Ma jesi li ti to čuo!? – reče Gagija Pijeni, pa kao da ne vjeruje vlastitim ušima, ponovi – Crte su pale? – A onda dometne – Ništa! U zapovjedništvo!

Tamo o padu Bistrice nisu imali pojma. Nisu čuli ni pucnjavu, nisu dobili nikakav izvještaj, ništa.

– Pa kako je to moguće? – zabezekne se Gagija, a zapovjednik brigade, Ivo Lozančić, odgovori – Ne znam ni ja, ali valjda je tako!

Malo se zamisli, pa upita – I cijelo selo bježi s vojskom? – Cijelo! – odrežu Gagija i Pijeno uglas.

Počeše se glavi i vikne – Neka miner Pavlović digne mostove u zrak, a vi – okrene se prema Gagiji i Pijeni – izvucite vojsku iz grada i formirajte novu crtu u Žepačkim poljima! – I još dometne – Očito nema druge, ako je Bistrica pala!?

Pijeno i Gagija se pogledaju, nešto opsuju svaki za sebe i izađu van.

– Pa to je suludo! Nitko ništa ne zna, nitko nije čuo pucnjava, a sada ovo: diži mostove u zrak i bježi iz Žepča!

Pripališe cigarete, pa do Mirka Jakovljevića. Momka koji je bio profesionalni vojnik, iskusan i dovoljno priseban. Čim je čuo o čemu je riječ, uzme deset najboljih ljudi pa ravno u Bisticu.

Prikradu se do rovova, a oni prazni. Onakvi kakve su hrvatski vojnici napustili! Čak ni muslimani nisu znali da je Bistrica *pala*, narod evakuiran, a vojska pobjegla.

Dan se polako gasio, iz Žepča su i dalje odjekivali rafali, a hrvatski bojovnici koji su se tog ranog popodneva povlačili preko željezničkog mosta, potihom su se vraćali na bistričku crtu. Ostala je samo tajna kako se sve to dogodilo.

Doduše, zapovjednik južnog sektora, neki Anto, kasnije je govorio kako je dobio zapovijed o povlačenju. Preko telefona i da ju je morao izvršiti. Ali nikada nije htio reći tko mu je zapovjedio.

Situacije kakve su neminovne u ratu? Ili slabost i ljudska glupost? A možda i neiskustvo umiješano u lakovjernost, tako tipičnu za ljude koje regrutira nužda? Tko bi to znao? Možda ni sam Anto?

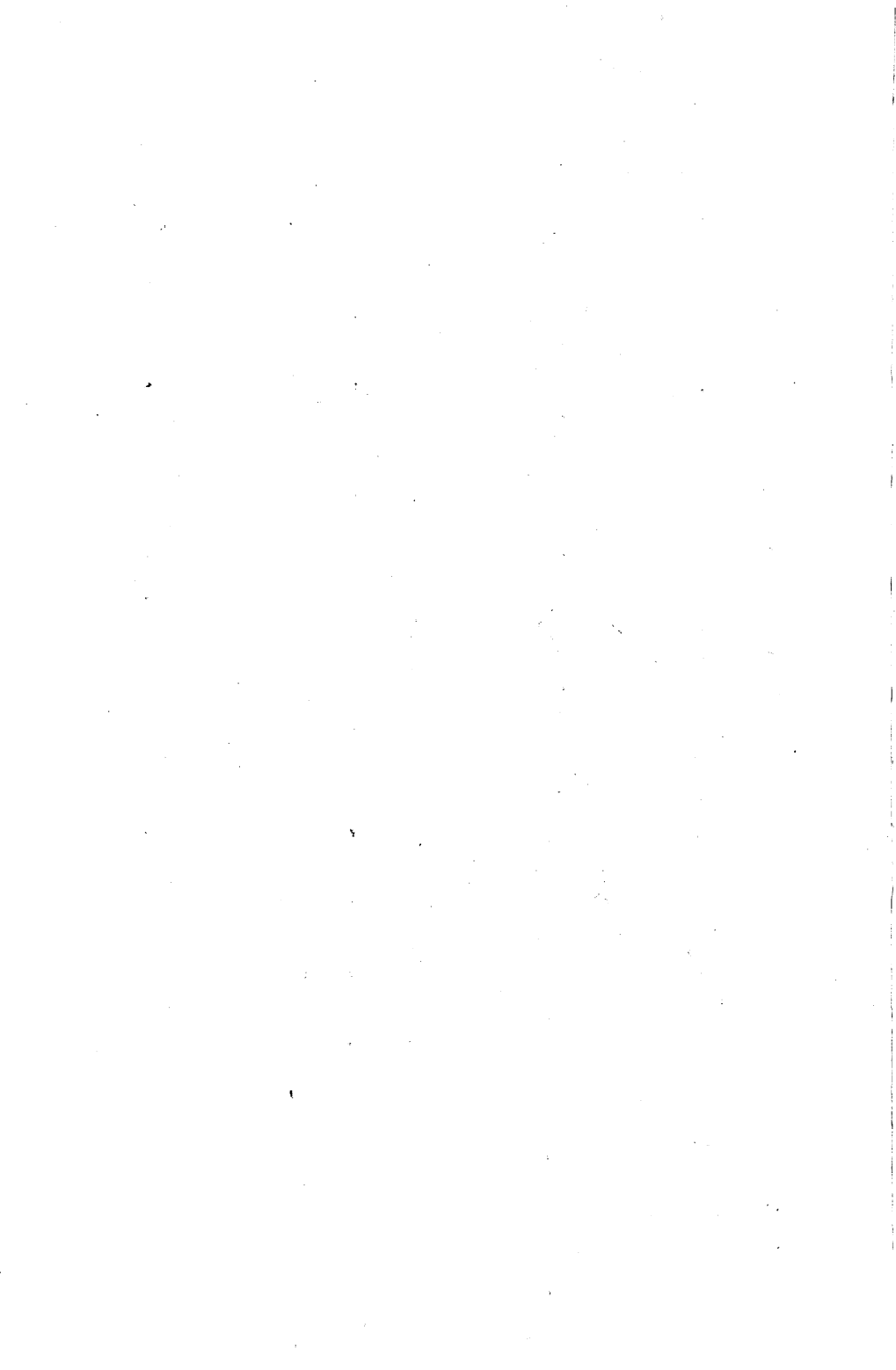
Bitka za Žepče potrajala je još nekoliko dana, a onda su se muslimani predali. Cijela 319. brigada zajedno sa zapovjednikom Galibom Dervišićem. Dio civila kraće je vrijeme bio zatočen, a onda poslan u Maglaj i Zenicu. Ali većina muslimana ostala je u gradu. A u Preku svi do jednoga. Zajedno s vojnicima iz Zenice koji su na blagdan Sv. Ive udarili po žepačkim Hrvatima. Tamo su bili još puna tri mjeseca, tukući svakodnevno snajperima po čaršiji. Na kraju je HVO ovladao i tim dijelom grada.

Rat se zahuktavao, a Hrvati stjecali jedno sasvim novo iskustvo. To više nisu bili oni muslimani koje su poznavali iz

rata sa Srbima. Među njima je sada bilo fanatičnih boraca, hrabrih i odlučnih. A i drukčije su ratovali.

Nisu imali dovoljno topova i oklopa i zato su provaljivali uglavnom u manjim grupama. Uvukli bi se nečujno poput lisica, po teškom vremenu, uglavnom noću i onda napravili dar-mar. Ako bi se uspjeli ukopati i dočekati ostale, pomakli bi crtu u svoju korist, ako ne, jednako su brzo odmaglili.

To je izazivalo strah. Vojnici su se počeli prisjećati onoga što su im njihovi stari govorili dok su još ratovali protiv Srba – Ovo je još dobro, ali vidjet ćete kad muslimani zarate!

II.

Dok sam živio i radio na Zapadu, a to je bilo od 1988. do 1996., naslušao sam se antiratnih propovjedi – posebno od političara i intelektualaca. Sve su se one svodile na preporuku da se sporovi riješe političkim sredstvima, dakle, dogovorom, te na osudu strana u ratu. Doduše, pravila se neka mala razlika između agresora i žrtve, ali nipošto toliko jednoznačna da bi se svijet svrstao na jednu stranu. Napokon, govorilo se: a tko bi i mogao razaznati tko je tko u tom proključalom balkanskom loncu?

Političari su, naravno, znali o čemu se radi, ali su imali svoje interese i oni su bili jači od svake istine. Intelektualci su pak, svakako najveći dio njih, robovali pacifističkim apriorizmima po kojima je svaka primjena sile nemoralna i neprihvatljiva. Tisuću puta me spopadao bijes kad sam čuo tu gospodu kako iz svojih toplih soba i građanske sigurnosti savjetuju Hrvatima u Vukovaru da se dogovore sa Srbima.

Ili s ovima ovdje. Uz preporuku neka ne insistiraju toliko na svojoj nacionalnoj posebnosti i identitetu, pa neće biti ni sukoba, pogotovo ne s muslimanima. Napokon, što ima veze kakvim jezikom govoriš, kad je Bosna, Bosna, a Bosanac sasvim dobra kabanica i za Hrvata? A ako je tako, nema veze ni tko sjedi u Sarajevu na vlasti, ni što tamo radi. Glavno je da rata nema.

Gospodski rečeno: rat je po sebi nešto ružno i prljavo, za svaku osudu pa su to u konačnici i oni koji u njemu sudjeluju. Jer tko po blatu gaca i sam se zablati. To što te netko gurnuo u tu

kaljužu, e, o tome nećemo. To nas ovaj čas ne zanima! A ni to da u to blato stanemo – zato sorry!

Osobno mi je uvijek bilo bliže gledište po kojem je poštenije da se čovjek angažira, stupi kao akter u arenu, nego da ostane po strani kako bi sačuvao svoju moralnu neupitnost.

Uostalom, nije li moralnije imati malo blata na cipelama, negoli puno u ustima? Jer moral nije samo u tomu da promatraš svijet i sudiš o onome što se u njemu događa, nego još više u aktu, u angažmanu koji te prisiljava da biraš, da se odlučiš za Dobro ili Zlo.

Za Dobro koje možda nije blistavi i čisti dijamant u tvojem posjedu, ali je barem orijentacija, put. Pa neka je posut trnjem, neka bude i kaljuže, glavno je da nije stramputica!

Jesu li se žepački Hrvati našli na takvom putu kad su ih napali muslimani?

Pokušao sam razumjeti njihovu situaciju. Predočiti si kako se osjećalo tih dvadesetak tisuća ljudi s pola milijuna neprijatelja na vratu, spremnih da ih pometu kao smeće na ulici?

Pitao sam se kako je sjediti u rovu kad znadeš da na tvoju brigadu nasrće osam neprijateljskih brigada i da tamo, u Tešnju, mudžahedini imaju svoju bazu?

Kako su se osjećale žene i djeca znajući da njihovi muževi i očevi naprosto nisu u stanju pokriti cijelu bojišnicu, jer ih je premalo? A muslimani upravo s time i računaju!

Je li trebalo dići ruke u zrak? Prihvatiti smrt?

Da su se predali, tko bi jamčio da će biti pošteđeni? Da muškarci neće završiti u jamama ili kazamatima?

A da su izabrali mučeničku smrt? Bi li imala ikakav moralni smisao?

Napokon, ratovi se ne vode zbog moralnih načela, a pogotovo to nije bio ovaj rat u ovoj krvavoj zemlji. Tu si morao preživjeti da bi sačuvao moral, kulturu, bitak.

Pa makar i s ponešto blata na obrazu?

Nije na meni da sudim, pokušavam samo razumjeti. Shvatiti zašto su Hrvati – kad su muslimani s tolikom silom udarili na njih – pustili četnike na bojišnicu kod Maglaja i Zavidovića?

Da, pustili ih da se slobodno kreću po njihovom teritoriju! Onom od Dubrava do Perkovića, pa magistralnim putem prema jednom i drugom muslimanskom gradu. Dakle kroz srce žepačkog područja!

I još im dopustili da u Novom Šeheru – koji je bio u hrvatskim rukama – udare zapovjedništvo! Štoviše, da zajedno s njima drže bojišnicu prema muslimanima kod Zavidovića!

Je li to savezništvo s dojučerašnjim neprijateljem bila cijena opstanka? Cijena golog života? Ne kalkulacija, ne rezultat želje za dominacijom, nego baš to – spašavanje gole kože?

Mislim da jest! Jer nije se radilo samo o tome da četnici pokriju dijelove bojišnice koje Hrvati nisu mogli držati, nego još više o tome da su zbrinjavanje ranjenika i cijela logistika išli preko srpskog teritorija. Drugog puta jednostavno nije bilo!

Usudio bih se reći da je tu iskorištena samo interesna situacija, dakle to da je Srbima i te kako bilo stalo da Hrvati izdrže. Jer da su kojim slučajem muslimani pobijedili, spojili bi svoje snage s onima u Zenici i s tom silnom vojskom, neopterećeni stanjem u zaleđu, udarili na Srbe na Ozrenu i Tesliću. A to bi već bilo opasno za Karadžićevu paradržavu. I zato su insistirali na tomu da im Hrvati ustupe dio bojišnice. To je bio glavni uvjet za propuštanje logistike i ranjenika.

Naravno, Srbi su imali i svoje planove. Htjeli su pošto-poto ovladati Maglajem i Zavidovićima, čime bi spojili snage iz Teslića s onima na Ozrenu i onda, možda u drugoj rundi, udarili i na Hrvate u Žepču, pa poslije i dolje na Vranduk. Sve se to znalo i svi su ti strahovi i ambicije iskorišteni da se spasi glava.

Zato se i događalo da su u vrijeme najžešćeg rata Hrvati propuštali kroz svoje područje i same muslimanske postrojbe – dakle svoje neprijatelje! – koje su iz Zenice išle u Maglaj kao pojačanje tamošnjim snagama! Da, baš tako!

A zašto? Zato da se obuzdaju četnici! Da se uspostavi narušena vojna ravnoteža. Pa se to i događalo uvijek kad bi četnici prejako pritisnuli muslimane.

Hrvatima nije odgovaralo da Maglaj padne. Ali im je odgovaralo da ga četnici drže pod stalnim pritiskom, jer je to olakšavalo stanje na drugim dijelovima bojišnice. Osiguravalo predah 111. xp brigadi.

Onima koji su možda skloniji salonskom moraliziranju skromno bih preporučio da prouče britansku ratnu i političku povijest. Vidjet će da se tijekom zadnja dva stoljeća Britanija uvijek svrstavala uz onu kontinentalnu silu koja je bila taj čas slabija. Bez obzira na prijašnja savezništva i politička prijateljstva. Jednom uz Njemačku, drugi put uz Francusku, pa opet uz Njemačku... Francusku. Samo joj je ravnoteža sila jamčila sigurnost.

U okolnostima u kojima su se našli, Hrvati su učinili nešto slično. Iskoristili ambicije i jednih i drugih, ali i njihove strahove, i održali se. I opet, unatoč tomu, platili krvavu cijenu: više od četiri stotine ubijenih bojovnika i više od tisuću i petsto ranjenih!

Naravno da u tim savezništvima nitko nikomu nije vjerovao, da tu nije bilo sentimentata ni sklonosti.

Kad su muslimani udarili na Hrvate, ovi ostadoše bez bolnice. Nisu imali, pogotovo prvih dana, čak ni vlastite liječnike. A nisu ih imali zato jer je jedina bolnica koja im je stajala na raspolaganju bila ona u Zenici!

To je bio razlog zašto su u Perkoviću, gdje je bila improvizirana ratna bolnica, u početku radili isključivo srpski kirurzi. Koji su na istim stolovima krpali svoje četnike i hrvatske momke. Štoviše, najteži hrvatski ranjenici otpremani su u Banja Luku.

I da cinizam sudbine bude veći, četnici nisu sve to radili samo zbog novog savezništva, nego su te usluge i te kako debelo naplaćivali. U nafti, cigaretama i njemačkim markama. Koliko si dao, toliko si i dobio. Toliko ti je momaka spašeno! Toliko je konvoja propušteno iz Hercegovine!

Ako nisi odmah platio, a i takvih je slučajeva bilo, četnički kirurzi puštali bi nesretnika da iskrvari, ili umre od sepse. Tako je to bilo!

I što je trebalo učiniti? Reći: ne damo vam ni naftu ni pare, pa sahraniti još četiri stotine momaka?

A muslimani? Kako su se oni ponašali?

Činjenica je da su se mnogi četnici, koji su držali bojišnicu kod Zavidovića, preko noći obogatili. Dovožili su šlepere hrane i cigareta i to prodavali muslimanima, koji, istini za volju, doista nisu imali što jesti. Taj je posao s vremenom toliko procvao da se na tom dijelu bojišnice na kraju još jedino trgovalo.

Srbi su otkrili unosan posao, muslimani uvidjeli da im živi četnici više vrijede nego mrtvi, pa na kraju ozbiljnijeg ratovanja i nije bilo.

I to je dio ratne priče, priče o Bosni koja mi se ponekad čini da i nije drugo nego sudbina.

Da, baš sudbina! Jer kako te sveže tako se i ponašaš.

Usora je sjajan primjer za to.

Do tog hrvatskog prostora ima samo četrdesetak minuta vožnje od Žepča, a ipak su prilike bile posve drukčije. Tamo su cijelo vrijeme Hrvati i muslimani ostali saveznici u borbi protiv četnika. I nikakvih sukoba ili ozbiljnijih incidenata nije bilo. A rat je bio strašan. Četnici su udarali na tu malu enklavu svim sredstvima, tenkovima, teškim topništvom, pješaštvom.

Ofenzivama koje su trebale slomiti Usoru zapovijedao je i pukovnik Slavko Lisica i još zloglasniji general Mladić. Ali su polomili zube. Slavna 110. usorska brigada HVO-a nanijela im je neke od najtežih poraza u ovom ratu i uništila veliki broj tenkova. I to na tako malenom prostoru da su ti pothvati doista graničili s čudom.

To svakako ne bi bilo moguće bez dobre suradnje, a i koordinacije, s lokalnim postrojbama Armije BiH. To je činjenica i povijesna istina. Ali do te suradnje, a i to je istina, nije došlo zbog ljubavi, nego u prvom redu zahvaljujući specifičnom spletu okolnosti.

Usora je područje koje gotovo isključivo nastanjuju Hrvati još od davnih vremena i tamo muslimani nisu imali nikakvu osnovu za svojatanje teritorija. Drugo, i još važnije je to da su mus-

limani bili posve svjesni da bi sukob s Hrvatima Srbi iskoristili da pometu i jedne i druge.

Jer taj je prostor bio stiješnjen između snažnih četničkih uporišta u Tesliću s jedne, i u Doboju, s druge strane.

Da su pali Hrvati, pao bi i Tešanj, a onda i Maglaj. Put do Vranduka bio bi otvoren, a muslimani pred još jednim masovnim progonstvom. Eto, to je razlog tom savezništvu. Goli životni interes.

Samo zato su pomogli Hrvatima Usore da se održe. Drugog načina nije bilo ako su željeli spriječiti proširenje posavskog koridora, a onda i ugrozu Tuzle i Zenice.

Ne, u tomu nije bilo ni politike ni mudrosti, barem ne u odlučujućem smislu. U tomu je bilo više geografije i to geografije kao sudbine. U skladu s onom glasovitom Bismarckovom rečenicom da je zemljopis jedina konstanta (vanjske) politike.

1.

Iznad Zavidovića nalaze se dva sela i oba se zovu Vrbica. Jedno je hrvatsko, a ono bliže gradu, muslimansko. Ispod njih je Glavica, brdo s kojega puca pogled na središte grada. Tu, na lijevoj obali Bosne, izdižu se džamija, katolička crkva i pravoslavni hram. Na prostoru ne većem od dva nogometna igrališta. Povrh njih, a ispod Glavice, još je jedno selo – Biljačići. I ono je hrvatsko. A to znači da se muslimanska Vrbica našla u sendviču. Možda je HVO ne bi ni dirao da baš tuda nije prolazila bojišnica. Ovako, Vrbica je morala pod hrvatsku kontrolu.

Selo je već bilo prazno kad su u njega umarširali Hrvati. Muslimani su pobjegli, ostavljajući za sobom sve što nisu mogli ponijeti u rukama. Kuće su mirisale na toplinu, a dvorišta po kiši i mokroj živini.

Vojnici nisu znali što bi. Nisu imali nikakva iskustva u osvajanju tuđih ognjišta. A i ovo je bilo više iz nužde, nego iz pohlepe.

Kiša je na časak prestala, pa opet počela padati. Zahladnjelo je, premda je bilo ljeto.

Onda u selo banuše četnici. Došli su kao *saveznici*. Sve u svemu jedna ojačana satnija. Ništa im nije smetalo što su sada s dojučerašnjim neprijateljima. Ponašali su se nonšalantno. I kao hajduci. A tako su i izgledali. Skoro nitko nije imao kompletnu odoru. Jedino su svi imali oficirske čizme kakve su se

nosile u JNA. Poneko je imao i vojničke hlače, no ne i bluzu, ili obrnuto. Na glavi nisu nosili ništa. Ni kapu, ni kacigu.

Ipak, najupadljivija je bila njihova neurednost. Kao da su izašli iz grmlja. I kao da danima sa sebe nisu skidali te krpe, označene insignijama njihove vojske. No bili su naoružani do zuba.

Jedva da su ušli u selo, a već su počeli loviti kokoši. Bez riječi, kao uigrana ekipa. Svatko je radio svoj posao, bez puno dogovaranja. Jedan čerupao perje, drugi pristavljao kotao s vodom, tovario televizore u već pripremljene kamione.

A onda, kad su sve to obavili, počеше sve češće dovikivati – Daj, bre, malo te šljive!...

I polako se spusti noć.

Pljačka je bila nagrada. Takoreći plaća za strah, a možda i nevoljkost. Svi su ti odrpani ratnici bili iz *Teslićke brigade*, dakle, domaći ljudi. Mnogima se nije ratovalo za političke ciljeve. Možda ih nisu dobro ni razumjeli. A ako jesu, nije im se za njih umiralo. Ali za dobar plijen – to je već nešto drugo. Pogotovo ako topovi učine svoje, pa se samo ušetaš u već prazno selo. *Pospremiš* što te ide, pa za pet-šest dana, kad dolazi smjena, sve to u kamion i doma.

Ima li išta ljepše od te hajdučije!? Tog *peljušenja* za koje ti ne treba ni kompletna uniforma, ni mnogo truda i rizika, samo granate. Koliko ih god možeš ispaliti! Malo šljive i duhana, da ne poživinčiš od dosade i tih silnih detonacija.

Tim je četnicima zapovijedao neki Soko, momak od dvadeset šest-sedam godina. Za razliku od običnih vojnika, on je imao kompletnu odoru. Bio kratko ošišan, uredan i djelovao doista vojnički.

Tako se i ponašao, pa se činilo da je zalutao među te barabe što su po dvorištima čerupali kokoši. No kako su sati prolazili, i u njemu se počеше buditi djedovski instinkti. I on na kraju drekne – Daj, bre tu rakiju! I napije se kao životinja. Onako junački.

Za koji sat muslimani navale, probiju crtu i ubiju ga k'o zblenutu kokoš.

Imao je peh, jer da je samo malo poživio, sigurno bi i preživio. Iako su Srbi držali komad bojišnice (na Dubravici), nije im se baš borilo. Čim bi muslimani napali, počeli bi se povlačiti. Imali su dovoljno prostora po dubini, a za hrvatsku stvar običnom se vojniku nije ginulo. Nisu ga se puno ticali dogovori glavešina. Gledao je jedino da spasi glavu.

Ubrzo su se primirili i muslimani. Sve su više trgovali, a sve manje ratovali. Bili su sluđeni od gladi. Nisu imali ništa osim divljeg krumpira što je rastao uz Bosnu.

Početak srpnja iz grada su pustili neku stariju Hrvaticu zajedno s njenom unukom. Prešle su bojišnicu i došle u zapovjedništvo 4. bojne. Momci su im dali komad kruha i nekoliko pašteta. Kad je to žena vidjela, poviče – Kćeri, vidi kruh! – Pogleda momke i doda – Znadete, punih šest mjeseci nismo vidjele kruha!

Ali nisu svi Hrvati imali tu sreću. Iako ih je u Zavidovićima ostalo jedva jedan posto, vlasti im nisu dopuštale da odu. Politika je trebala dokaz da je grad i dalje multietnički. Zato su morali gladovati i nisu smjeli k svojim.

No, ipak se bježalo. I to zaobilaznim putem, preko bojišnice.

Rovovi nisu bili daleko jedni od drugih, pa kad bi neki hrvatski vojnik viknuo – Ej, čuješ me, dovedi mi Peru! – odmah bi s muslimanske strane glas uzvratio – Kojeg Peru? – Onog Draginog. – Jel' onog što onako frče brkove? – E toga, toga mi dovedi!

Usljerala bi stanka, pa opet glas s muslimanske strane – Može, ali za deset šteka!

Pero se ne bi odmah pojavio. Potrajalo bi to. Onaj s muslimanske crte najprije bi ga potražio, pa s njime utanačio detalje. Naravno u potpunoj tajnosti, da vlasti ne prokljuve. Tada bi se vratio na crtu i viknuo – Ej, našo sam ti onog tvog Peru! Nego reci kad si u smjeni, da ga dovedem?

Tako bi uglavili primopredaju. Pero bi se pojavio na crti, a musliman viknuo – Doveo sam ti onog tvog, a jesi ti meni donio cigare? – Ako bi ovaj potvrdno odgovorio, obojica bi izašli iz rovova i negdje na pola puta obavili razmjenu. Hrvat bi dobio rođaka, a musliman cigarete.

Pravo malo bogatstvo. Jer u to vrijeme muslimanski su vojnici imali plaću oko tri njemačke marke, a za jednu kutiju cigareta (dvadeset komada!) dobivali i 20 njemačkih maraka u Zavidovićima.

Cigarete su otvarale mnoga vrata. Spasile su i novinara Peru Topića. Bio je zarobljen u Kiseljaku, selu blizu Žepča. U akciji u kojoj su muslimanski diverzanti ubili četrnaest civila. Kasnije je razmijenjen za 100 šteka!

Još je teže bilo s hranom. Ljudi su doslovno gladovali, a neki i umirali od gladi. Mnogi i šenuli pameću. Jer malo što može sluditi kao glad. Čovjek još nekako izdrži, ako se sam osudi na gladovanje. Tada i organizam drukčije reagira. Ne uspaniči se, a i glava funkcionira. Ali ako te nevolja u nju baci, onda je sve puno strašnije. Onda te sama pomisao na buduću glad iznuruje već sada, premda bi je možda i podnio. To je ta prava glad, taj želudac koji *misli*. To nepodnošljivo iščekivanje novoga dana.

Ta uznemirenost u glavi, to je ono najgore, to sluđi utrobu. Pretvori je čas u bolni vakuum, čas u vreću teškog kamenja. U užas posebne vrste. I u spremnost na sve.

Sredinom zime 1993/4. glad je toliko poharala Zavidoviće da su žene s djecom htjele prebjeći na hrvatsku stranu. Bile su spremne i na minska polja, samo da uteknu nevolji, tim mislima na sutrašnji dan. Ništa nije bilo gore od toga, čak ni ustaše.

U zapovjedništvu HVO-a zavlada panika.

Kako se postaviti? Pa ne možeš pucati na žene i djecu! A opet ne možeš ni takvo što dopustiti. – Bože, koje sranje! – grmjeli su momci. – Pa to je gore od ofenzive!

Stvar je na kraju spasio neki četnik koji je u pravom trenutku dovezao dovoljan broj šlepera natovarenih brašnom i konzervama. Žene i djeca ostadoše u Zavidovićima, a on se obogatio kao Krez.

Ljudi u Žepču vjeruju da je utorak nesretan dan. Kažu – Ako taj dan i vuk krene u goru, mora paziti da mu dlaka ne zapne.

Pijeno je bio u ratu, a u ratu je na neki način svaki dan utorak. Jedne sastavi sa zemljom, druge rani, treće poklopi.

U prvim danima rata s muslimanima cijela je enklava ostala bez bolnice i liječnika. U Zenicu se nije moglo i jedini put ostade onaj preko Ozrena i za Banja Luku.

To nije bilo bez rizika, ali je bilo jedino što se moglo. Znalo se dogoditi da su Srbi nekog hrvatskog momka izvukli iz bolničkog kreveta i odvucli u logor. Obično u Manjaču. Nema veze što je bilo dogovoreno, a i masno plaćeno, da se čovjeku pomogne. Ustaša je na kraju ostao ustaša, pa makar bio i saveznik. Baš kao što je to – iz hrvatske perspektive – bio i četnik.

Za vojnika nema teže spoznaje od one da može biti ranjen, da ga nema tko pošteno zakrpati, zaustaviti krvarenje, dati mu transfuziju. Da može izdahnuti od najbanalnije rane, ako je na nezgodnom mjestu. Ili od teže, ako se predugo putuje po lošem putu.

Kad je sklopljen savez sa Srbima, oni su najčešće i svoje i hrvatske ranjenike ubacivali u helikopter, pa za Teslić ili Banja Luku. Ali to nije bilo bezopasno, jer je u to vrijeme već postojala zabrana leta. A to znači i šansa da zrakoplovi NATO-a pogode letjelicu. Zato se i događalo da se helikopter s ranjenicima po nekoliko puta prisilno spuštao i opet nastavlja let. Kao da igra nekakav zračni rulet.

Vojnici su to znali i to ih je dodatno uznemirivalo. Ta neizvjesnost, to da možeš završiti kao napola zaklana stoka. Izdahnuti u četničkom helikopteru!

To stalno umiranje, ta fiksacija na smrt koja ti čuči negdje u mozgu i neprestano te podsjeća da si gotov i kad to nisi i ne bi trebao biti – to je značilo ratovati i biti ranjen u žepačkoj enklavi.

Potrefio se utorak. I to na Oštruljku, na Papratnici. Vodile su se teške borbe. Muslimani iz Željeznog Polja udarili su na Hrvate i otjerali ih s njihove crte, pa su oni sada krenuli u protunapad.

Jedva je izbilo podne. Sunce je pržilo.

Pijeno je stajao iza stare i debele bukve i tukao automatskom puškom. Nije vidio neprijatelja. To je ona početna faza bitke u kojoj se žestokom vatrom više udara po prostoru negoli po konkretnim ciljevima. To je *slijepa*, ali i te kako svrsishodna pucnjava. Njome se protivniku uzima prostor i tjera ga na uzmak. I što mu više prostora izrešetaš to si sigurniji u uspjeh.

I Pijeno je tako tukao, a onda, kao da ga je netko maljem opalio po rebrima. Padne na zemlju i ostane bez daha.

Nije osjetio jaču bol, samo udarac za koji mu se učini da mu je izbio pluća iz grudi. Sjeti se svog prvog ranjavanja na Siminom Grobu, pokuša podići. Ali ne uspije.

Krv mu probije kroz bluzu na prsima. Postade mu jasno da ga je oborio metak. Proletio kroz rebra, probio pluća i izašao na desnoj strani prsiju.

Brzo ga pospremiše u vojničku deku pa trkom do sanitetskog vozila. I dalje za Perković, u ratnu bolnicu.

U tom selu nedaleko Žepča bila je improvizirana bolnica, zapravo *kirurgija* za krpanje lakših ranjenika. Iako je selo pod kontrolom HVO-a, u bolnici su u početku radili isključivo srpski liječnici, jer hrvatskih nije bilo. Nisu došli zbog ranjenika HVO-a, nego u prvom redu zbog svojih momaka koji su ratovali kod Maglaja i Zavidovića. A onda počеше krpati i Hrvate.

Kad je Pijeno stigao, neka ga ljudina na brzinu pogleda, popravi brkove i vikne – Vozi ustašu u Teslić, mi tu ništa ne možemo!

Opet u sanitetsko vozilo i po teškom i brdskome putu najprije za Dubrave, pa dalje za Teslić. Svaki put kad bi naletjeli na grabu, Pijeno zaječi i pomisli – Bože, što će biti sa mnom?

Uhvati ga strah, počne zamišljati susret s četnicima. Već vidi njihove poglede... A što ako ga ipak bace iz auta? Tu, negdje u šumu? Ili ga jednostavno dokusure? Hoće li itko ikada saznati što mu se desilo?

Padne mu na pamet da je danas utorak i to ga načas vrati u djetinjstvo, u one stare priče. Osjeti toplinu, malo se smiri. Pa opet rupa, jauk i – Bože, što će biti sa mnom?

U Tesliću ostade dva dana, a onda za Banja Luku. Ukrcali su ga u *Hitnu pomoć* zajedno s nekim četnikom koji je stradao negdje na Kremenu iznad Zavidovića. Pucao je iz topa *T-12*, vrlo preciznog oružja koje su vojnici u žargonu zvali snajper. Stajao preblizu, pa mu je plamen spržio oči. A možda je top bio i neispravan, jer se to prvi put nekomu dogodilo.

Već je ležao na nosilima, kad su dovukli Pijenu. Neka dobra duša, koja se razumjela u rane i muku, vikne da ovoga skinu i na nosila pognu Pijenu, jer da je teže ranjen. I tako se dogodi.

Čim su stigli pred bolnicu u Banja Luci, četnika odvedoše liječniku, a Pijenu ostaviše vani. Ležao je na nosilima kao kakav odgurnut predmet. Nitko mu se ne približi, nitko ga ne pogleda. Samo prolaze kraj njega. Ne usudi se nikoga zazvati, pitati. A što bi i mogao reći? Da je hrvatski vojnik, ranjen i da ne bi smjeli tako s njim postupati?

A što ako je sve to normalno? Naprosto procedura?

Počne žedati. Bilo je vruće. Sjeti se majke i pogleda s kojim ga je ispraćala na bojišnicu.

– Pazi se sine da te rat ne zaludi i da ne izgubiš glavu! – znala je reći. On bi šutke odmahnuo rukom, a ona dodala – Isti djed!

Nakon puna dva sata pride mu neka simpatična sestra, reče – Uh, pa što ovaj tu radi?! – i dade ga odnijeti ravno na

ženski odjel. Smjesti u sobu s dvije starije žene, izmjeri temperaturu, pogladi rukom po čelu i zapita – Boli li te jako? – Pijeno klimne glavom, a ona za nekoliko minuta donese tablete protiv bolova.

Prvi put otkako je ranjen normalno zaspi. Čak je i sanjao. Nekog neobičnog anđela koji mu je govorio – Ništa se ti bre ne brini! Baš ništa, sve će da bidne dobro!

Onda se anđeo pretvori u lastavicu i počne kružiti oko njegove glave. Nekoliko brzih udara krilima, pa ravnomjeran let. I opet – Ništa se ti bre ne brini! Baš ništa, sve će da bidne dobro!

Na kraju lastavica nestane, ponovno se pojavi anđeo, podigne desni kažiprst i kaže – Ali pazi da ne doznaju tko si! – I nestane.

Ujutro je došla vizita, na čelu s nekim mrkim i suhim doktorom. Zabezeknuo se kad je opazio Pijenu u ženskoj sobi. – Nosite ga gdje mu je i mjesto! – zagrmi, a onda dodao tišim glasom – Ma koja ga je to budala tu smjestila?

Odnijeli su ga u podrum gdje su bili i drugi ranjenici HVO-a. Tu nije bilo tableta protiv bolova, ali je bilo starih i loše opranih zavoja, a i sestre su bile drukčije. Osobito neka stasita crnka, koja je prilično izazovno izgledala i očito bila toga svjesna. Znala bi ostaviti ručak točno toliko daleko da ga nepokretan ranjenik ne bi mogao dohvatiti. Poslije bi došla i sve pokupila, prazne i pune porcije. Ako bi neki jadnik zavapio – Nisam pojeo, jer nisam mogao do porcije! – mirno bi odgovorila – Ništa zato, doći će druga! Tada bi se napadno sagnula i prošaptala – Tako ti je to moj mili ustaša!

Momci su s vremenom doznali da se spetljala s nekim generalom. Bio je dosta stariji od nje i htio ju oženiti. U početku je mislio da od svega toga neće biti ništa, no ona ga je tako smotala da je izgubio glavu. Počeo je fantazirati o djeci i na kraju ni na što nije mislio osim na život s njom. Imala je muža, ali je stalno govorila da će se rastati, da treba još malo vremena. Kad je zatrudnjela rekla je generalu da ne zna čije je dijete, ali da je ipak odlučila ostati s mužem. – Možda je i

tvoje, ali svejedno ću ostati s njim! – rekla je kad je ovaj razrogačio oči. Generalu se srušio svijet, nešto je glupo dobacio, a ona odrezala – Sotono! – i otišla.

U podrumu je bio i čuvar Radojica. Mogao je imati oko pedeset godina, ali je unatoč tomu imao crni brk kao da ga je mazao kolomazom. I istu takvu bradu. Ne preveliku, tek toliko da nalikuje na gavrana.

Glavni mu je posao bio da čuva ustaše od eventualnih nasrtaja razbješnelih Srba. U gradu se pročulo da u bolnicu dolaze i ustaše, pa su ljudi prijetili da će ih pobiti i dići bolnicu u zrak. Psovali su i onoga koji je to dozvolio i one koji su ih liječili. – Ustaši treba metak u čelo, a ne penicilin!

Radojica je dakle bio neka vrst njihove osobne straže, no u stvarnosti je bio prilično gadan. Svaki je dan ulazio u sobu s *ustaškom majkom* na ustima i vikao – Sve vas treba pobiti, a ne lečiti!

Unosio se momcima u lice i pitao – A koliko si ti Srba pobio, mamu ti tvoju! Ha! Ajde govori kopile Tuđmanovo!

Pa zagrmio – Nije Radojica lud, znam ja dobro! Videt ćete vi još mene!

A ti, kopile malo? – drekne jednog dana i pogleda Pijenu svojim ptičjim očima. – El, ja? – odvrati ovaj, pokušavajući dobiti na vremenu. – Ti bre, mamicu ti ustašku! A tko drugi?. Ajde zbori, koliko si ti Srba pobio?! – Koga bih ja? Premlad sam. Tek sam mobiliziran – promuca. Radojica skoči i vikne kao da hoće sasjeći glasom – Majku ti tvoju ustašku, ni ti nisi! Nitko nije. A ko je onda pobio tolike Srbe na Maglaju i u Šeheru? Ha, ko? – Pijeno zašuti, spusti pogled i skutri se.

Radojica je bjesnio, udarao o pod svojim teškim čizmama i psovao ustašku majku i ustašku djecu. Na kraju pljune i ode.

I tako prodoše tri dana. A onda se pojavi Crveni križ. Došli su popisati ranjenike i pitati tko hoće na liječenje u Zagreb. S predstavnicima Crvenog križa bio je i Radojica. Gurao se kraj svakog kreveta, istežući vrat i zureći poput kopca. Kad su došli do Pijene, zapitaše ga želi li na liječenje u Zagreb. No on se ne

usudi ništa reći. Radojica ga je gledao kao da ponire u njega. Pomisli da bi mu se mogao osvetiti dok čeka na prijevoz. Udariti ga čizmom u rebra, a možda i pustiti da ga civili umlate.

A što ako na kraju, zbog nekog razloga ne ode? Što će reći toj četničkoj ptičurini kad mu poslije kaže – A, je li, jučer si mobiliziran, ali Tuđmanu oćeš! To oćeš, mamicu ti tvoju!

– Pa bolnica je bolnica – odgovori Pijeno i nehotice pogleda Radojicu. I odmah doda – Svejedno mi je gdje sam i kamo idem.

No prije nego li predstavnik Crvenog križa išta zapiše, Radojica dometne – Samo ga pišite za Zagreb. Oće on Tuđmanu, oće!

U Zagrebu je ostao puna dva mjeseca. Oporavio se i vratio u Žepče. Kad je prolazio kroz Banja Luku sjetio se kao su ga ostavili na nosilima pred bolnicom i pomislio na onu sestru koja ga je pronašla i dala mu tablete protiv bolova. Ali se nije mogao sjetiti njezina izgleda. Baš kao što više nije znao ni što je ta Bosna u koju se sada vraća. A koja je opet u njemu više i dublje no što je ikad bila.

Još je mirisalo na zimu premda je ožujak zakoračio u žepačku dolinu. Bila je 1994.

Možda se priroda samo prisposobila okolnostima. Rat s muslimanima bližio se kraju, ali novo prijateljstvo nije bilo na vidiku. Samo pomirba na papiru, pod pritiskom Washingtona.

Slično je bilo i sa Srbima. Postali su nepoželjni. Za običnog vojnika to i nije bila loša vijest. Napokon, i njemu je bilo dosta krvi, uzaludnih i neuspješnih napada na Maglaj, truljenja u rovovima kod Zavidovića.

Ali zapovjednici u Tesliću mislili su drukčije. Nisu se htjeli povući, već su nakanili naplatiti devetomjesečno zajedničko ratovanje: htjedoše ostati na hrvatskim prostorima. I stoga narediše vojsci da se ne miče.

U predjelu Dubrava, iznad Novog Šehera, nagomilali su silne snage i svakovrsnu tehniku i oružje – haubice, tenkove, transporter. U Novom Šeheru još su imali zapovjedno mjesto i sedam tenkova na školskom igralištu. A snage što su se povukle s Maglaja i Zavidovića, oko tisuću vojnika s dvanaest tenkova i teškim topništvom, koncentrirali su u Brankovićima, dakle u samom srcu žepačkog teritorija.

Ta je sila svakog časa mogla eksplodirati, jer je bila razapeta između ambicija svojih zapovjednika i strahova vojnika, što su se našli u hrvatskom okruženju. Hladnom i neprijateljskom, spremnom da možda naplati stare dugove. Tá tko bi im oprostio Vukovar, Ravno, Kupres? Komušine i oskvrnuto svetište Gospe Kondžilske? I sve ono klanje prije ove druge klaonice?

Tjedan dana trajalo je natezanje, a onda četnici dobiše ultimatum: ili će se povući u Teslić, i to do utorka (15. ožujka), ili će biti napadnuti!

U utorak je cijelu enklavu zahvatilo teško nevrijeme: snažna oluja praćena susnježicom i ledenom kišom. Četnici se nisu mogli pomaknuti, pa im je dan rok do petka. No i u petak je bilo nevrijeme i rok je produljen do Sv. Josipa.

Napokon je svanuo vedar dan. Četnici krenuše, jer je i onima u Tesliću postalo jasno da bi sve drugo dovelo do mamljaže i krvoprolića. Možda i goreg od svega onoga što se do tada dogodilo.

Vukli su se u koloni dugačkoj oko tri kilometra, s tenkovima, transporterima i topovima, te vojnicima u autobusima. U blizini nije bilo hrvatske vojske, bila je na položajima iznad Šehera, ali je u zraku ipak bridjelo. Neka uskovitlana napetost što iritira živce.

Kao u ona teška ljetna popodneva, kad je sve mirno i tiho, a ipak osjećaš da nešto nije u redu, jer je prenizak pritisak i pretežak zrak. I da će ta teška idila negdje puknuti.

Išli su prema Perkoviću s namjerom da preko Šehera dohvate Dubrave i od tamo za Teslić. Tenkisti su bili za teškim mi-

traljezima, a vojnici u autobusima s puškama na *gotovs*. I s pogledima što su istodobno isijavali strah i odlučnost. Poput uljeza istjeranog iz tuđeg brloga, ali spremnog da do kraja spašava glavu.

U tim trenucima u kapeli u Takalama slavio je misu šeher-ski *pratar*. Obüzelo ga sve to pa je molio – Bože, neka danas mir slavi pobjedu, neka ne padne nijedna suza, nijedna kap krvi!

Kad je izašao ispred kapele i ugledao tu četničku kolonu, obuze ga nemir. Znao je za sva ona natezanja, pa i za to da su četnici napokon odlučili otići. Ali svejedno ga je nešto mučilo. Možda je tomu pridonio i cijeli taj, pomalo nadrealistični prizor. Stvaran i nestvaran, taj mir i taj kovitlac u isto vrijeme.

– Nešto tu nije kako treba – promrmlja sebi u bradu, uskoči u *golf* i polako za kolonom. Ljudi su iz kuća i dvorišta promatrali tu čeličnu trakavicu, ne obazirući se na *pratra* koji je očajnički iščekivao neki znak s Neba.

Tada se pojavi džip – probijao se cestom iz suprotnog pravca, iz Šehera. *Pratar* prepozna zapovjednika specijalnog voda, mahne mu rukom i upita – Je li sve u redu? – Ovaj opsuje kao da pred sobom ima neku uličnu bitangu i drekne – Ma kakvi u redu! Imam zapovijed da napadnem kolonu i da četnicima otmem tenkove. I to u Šeheru, kod crkve.

Opsuje još jednom pa nastavi – Krenuo sam da pronađem Lozančića i da mu kažem da to nije moguće, jer nemam ljudi.

Izbljuje još nekoliko kletvi i odmagli.

Pratar ostade u čudu, s napola otvorenim ustima. Prošapta – Bože, je li to moguće? – i potrne

Pomisli na ovaj goloruki svijet, na četnike što iskaču iz autobusa, traže zaklon, trče u hrvatske kuće i pucaju po svemu što se miče. Uspaničeni, poživinčeni.

Zgrozi ga ta slika, to besmisleno klanje. Kao da nije dosta rata i kao da su ti tenkovi vrijedni tih nevinih duša. Pa i duša ovih četnika! Bolje je da odu u miru. I tu možda ima sirotinje koja ništa nije Bogu skrivila.

Pogleda duž ceste, no odmah shvati da nema ništa od pretjecanja. Spopadne ga strašan nemir. Nikoga nema, a zapovijed je tu. Što da radi? Kome da se obrati? Kome da kaže da je sve to ludo, blesavo, da nema smisla? Užas!

Ponovi još jednom i ta mu riječ zazvoni u glavi poput crkvenog zvona.

Izleti iz automobila i u prvu kuću. Na telefon. Najčešće nisu radili, no sada su bili u redu. Okrene broj svog župnog ureda u Šeheru i kuharici izgovori polako i razgovijetno – Recite specijalcima da je stigla nova zapovijed i da glasi da se tenkovi moraju propustiti! – Ponovi to još jednom i spusti slušalicu. Pomisli – sad je gotovo, sad je sva odgovornost na meni. – Udahne duboko dva puta i izađe van. Sjedne u kola i za kolonom koju ubrzo sustigne.

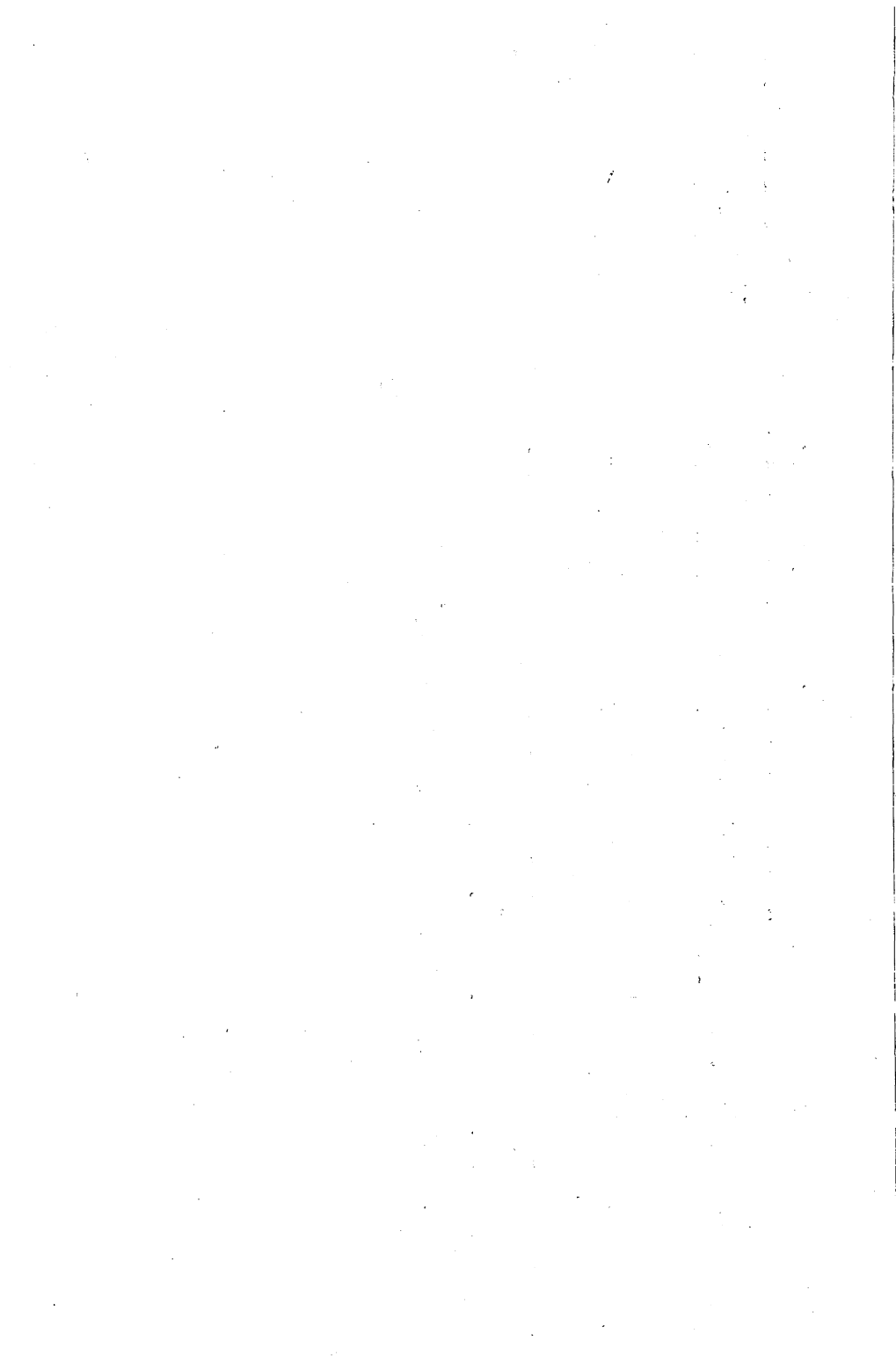
Sunce se približavalo okolnim brdima, a snijeg svjetlucao kao sićušni dijamanti.

Za dvadesetak minuta *pratar* stigne ispred svoje crkve u Šeheru. Prekriži se i kratko pogleda u nebo.

Četnički je konvoj upravo prošao i polako odmicao prema Dubravama.

Onih dvadeset specijalaca ležalo je u dvorištu, na leđima, smoždeni od stresa što su ga doživjeli kad su vidjeli kakvu su silu trebali napasti. Samo neki momak dobaci – Hvala Bogu da je Lozančić promijenio zapovijed!

– Da, Hvala Bogu! – odvrati *pratar* i još se jednom prekriži.

Hercegovina

*Trijumf, opuštanje, pat. Ni Rondo,
ni Stari most*

I.

Kad god bih dolazio u Hercegovinu obuzimao bi me čudesan osjećaj. Kao da ulazim u neki poseban svijet, omeđen specifičnim duhom i istim takvim prostorom. A opet, kad bih prekoračio onu crtu u Vinjanima Donjim i zakoračio na tu tvrdnu zemlju, činilo mi se da sam i dalje u imotskom kraju, dakle, u samoj Hrvatskoj.

Taj paradoksalni osjećaj u meni je budio i neke druge nesvakidašnje asocijacije. Uvijek bih se sjetio velikog engleskog slikara Josepha Mallorda Turnera čija su me golema platna, kad sam ih prvi put vidio u Tate Gallery u Londonu prije mnogo godina, osupnula. Samo su mi ona ostala u sjećanju od mnogobrojnih slika koje sam tada vidio. Ta svjetlost, te žarke, a opet lirske boje i uz to onaj magičan sfumato što se rasplinjuje u nadnaravnom blještavilu.

Turner, slikar Hercegovine?

Nipošto, a opet na neki način da, barem u mojoj predodžbi. Jer Hercegovina je zemlja svjetla i blještavila. Ponekad teškog za ljetnih žega, ali uvijek protkanog nekom iskonskom vedrinom.

I istodobno škrti i bogata?

Baš tako, jer nigdje ne raste tako kvalitetan duhan kao ovdje, a opet ga je uvijek bilo premalo za dobar život.

Škija, metafora za zemlju, pa i same ljude?

Duhan kao duhan, ali ipak žući od ostalog i svakako finiji? Na neki način sigurno.

Malo gdje su Hrvati tako hrvatski kao ovdje, i to se vidi u najbanalnijim situacijama. Na svadbama pjevaju sve, od zagorskih, dalmatinskih i slavonskih pjesama pa do svoje gange. Ljube Hrvatsku više od svega, ali svoju Hercegovinu ne bi dali ni za što na svijetu. Posebni i jedinstveni, inventivni na svoj – hercegovački – način, atipični.

Tvrdi kao kamen, opasni kao poskok ako u njih dirneš i neuništivi kao drača?

Ali ni taj kamen nije bilo kakav kamen. To je žestac, tvrd kao neumitnost. Kad se obrađuje frcaju iskre, a ruke krvare. Pa i poskok je tu drukčiji. Otrovniji zbog jare i sunca.

A drača? To je korov što se iskorijeniti ne da, raste u tom kršu i dovoljan mu je prst zemlje. Baš kao i ovom narodu. Što ga više iskorjenjuješ, to ga više ima. Negdje sam pročitao podatak da je za vrijeme najžešćeg osmanlijskog zuluma sredinom 18. stoljeća u cijeloj Bosni i Hercegovini ostalo jedva oko 25.000 Hrvata, premda ih je do turskih osvajanja bilo više od 800.000 (ili 97 posto od ukupnog stanovništva). A onda, uz ponešto izmijenjene političke okolnosti i neumorne fratre, taj je svijet počeo rasti, pa je do prije trideset godina u Kočerinu svaka deveta žena radala više od desetero djece.

Danak su uzimale i Amerika i Njemačka, ali Hercegovina nije opustjela. »Sve naseli, a sebe ne raseli«, kaže narod. Ta vezanost čovjeka uz rodnu grudu na kojoj je više krvario i prolijevao znoj, negoli nalazio mira i utjehe, ovdje možda dobiva svoj metafizički crescendo. Predanost oskudici kao gotovo svetoj stvari i istodobno borba protiv nje na sve moguće načine. Od šverca do dovitljivosti koja vrhuni u praktičnoj inteligenciji i nekom poetskom odnosu s Bogom i prirodom. Pošten svijet koji je naučio krijumčariti da bi prehranio obitelj, ratovati da bi opstao i ljubiti Svevišnjega da bi sve to imalo neki smisao i opravdanje? Pa su iz svega toga izrasli posebna psiha i fisis što se prepoznaju kao hercegovački čovjek? Kao unikum koji nije teško definirati ali ga je teško podnositi ako nisi jedan od njih?

A opet srčika hrvatstva, ili, možda točnije, plamen hrvatstva?

Jednom sam zgodom bio u Dužicama, selu u širokobriješkoj općini. Doveo me tamo general Stanko Sopta Baja i tu smo večer proveli s momcima iz tog sela i ako se ne varam iz susjednog Rasnog. Rijetko sam se kada nasmijao kao tada, jer su momci pripovijedali o svemu i svačemu, duhovito, kakvi već jesu i na svoj hrgast način, kakvi također jesu.

Jedan od njih je ispriповijedao kako se s dečkima išao kupati u neku čatrnju. Zapravo u bunar iskopan u zemlji i obložen kamenom, gdje se voda čuva za sušne dane. Ta je čatrnja bila iznimno duboka i široka: u promjeru možda sedam-osam metara. Prvi je momak skočio, izronio i doplivao do njena ruba. Onda je skočio drugi, bez da je išta rekao, inače, prava ljudeskara, kao od brijega odvaljena. No nije znao plivati. Ali je ipak skočio, da ne bude gori od ovoga. I potonuo kao kamen. Ostali su u čudu gledali, a onda, nakon nekoliko minuta na površinu su izronila samo njegova leđa. Okrugla i velika kao hektolitarska bačva. Tada skočiše i ostali, nekako ga izvukoše iz vode, netko se razumio u prvu pomoć i ova ljudina bi spašena. Čim je izbacio iz sebe ono vjedro vode što ga je popio i došao k sebi, skočio je kao oparen i odjurio kući.

Eto, to je Hercegovac, pomislio sam, kad sam čuo tu priču. Zna da ne zna plivati, da je voda duboka možda i osam metara, ali ipak skače u nju! I preživi! Taj inat da može i kad ne može, ta luda hrabrost i taj prst sudbine što ga spašava – eto, to je ono što je svezano u tom hrvatskom čovjeku!

Turnerovski bljesak kao sama narav?

Takav je i u ratu. Kao munja. Reagira trenutačno, s maksimalnom energijom i potpunim emocionalnim angažmanom. Brzo i ubitačno. Kad krene, može ga samo smrt zaustaviti. Razbijanje neprijateljskih linija njegova je istinska vokacija. Ako je Hrvat iz Bosne opasan kad se ukopa, jer je u obrani uporan poput jazavca, onda je Hercegovac takav u napadu, jer je za-grižen kao poskok (crnostrik).

Ali još je nešto tipično za tog ljudskog crnostrika pod tim žarkim hercegovačkim suncem. On traži čvrstu ruku, autoritet. Previše je dovitljiv, snažan i inteligentan da bi dobro funkcionirao.

rao iz samoga sebe. Donekle u skladu s onim pretjeranim filozofskim gledištem po kojemu pametan čovjek i ne može do kraja biti pošten, jer je za to prepametan.

Zato traži i poštuje vođu, zato sluša fratra i boji se Boga. Zbog toga je dobar vojskovođa, ali loš političar, revolucionar od glave do pete, ali slab taktičar.

S ponešto pretjerivanja mogao bih reći da je svemu kriva ona turnerovska svjetlost, ona hercegovačka užarenost. Tu je naprosto premalo magle da bi se mogao roditi smisao za diplomaciju i finesu. Tu je sve srčika i ništa drugo. Hercegovina. Čapljinci, Stočani, Čitlučani, Gruđani, Širokobriježani, Ljubušaci, Posušaci, Tomislavgrađani, Mostarci. Krijes u kamenu i strika na zemlji!

Kad sam prije više godina došao u Široki Brijeg, posjetio sam ne samo samostan, nego i onu špilju u kojoj su komunisti poslije Drugog svjetskog rata zatukli trideset fratara i svećenika. Bez suda, naprosto kao bijesne pse. Tada sam shvatio da se ovdje duhovnost plaćala u krvi jednako kao što su se duhom iscjeljivale rane svijeta. I da je ta simbioza Neba i zemlje najviša instanca života. Otjelovljena u tvrdim fratarskim glavama, autoritetu koji je u sve uvezan i koji sve uvezuje. Možeš ga progoniti, ali ga iskorijeniti ne možeš, jer je i sam kako drača i crnos-trik. Takva mu je i duhovnost, opora i tvrda, zna udariti šakom, ali i umrijeti na križu. Istodobno i svetac i grešnik, jer je ukopan u svakodnevicu i narod, kao strast u dušu.

Hoću reći ovo: sve to što karakterizira hercegovačkog čovjeka ne bi bilo to što jest da nije te duhovne sastavnice, da nije te i baš takve fratarske duhovnosti. Tog Međugorja i tog Širokog Brijega, tog Franje Asiškog uklesanog u taj ljudski žestac.

Ne znam bi li se igdje moglo dogoditi ono što se 7. svibnja 1991. dogodilo u Pologu. Tada su iz vojarnje Sjeverni logor u Mostaru prema Širokom Brijegu krenula dva tenkovska bataljuna. Sve u svemu sedamdesetak tenkova i transportera u punoj borbenoj gotovosti. Kad su stigli na granicu širokobriješke i mo-

starske općine kolonu su zaustavili kamioni i osobni automobili. Uskoro se okupilo mnoštvo od nekoliko tisuća ljudi. Poneki su bili naoružani, uglavnom lovačkim puškama, ali u stvarnosti to je bio goloruki narod. No odlučan da tom neprijateljskom čeliku ne dopusti ni centimetar dalje. Inat se ustobočio i ni makac. Može i nebo pasti, zemlja se otvoriti, ali pukovnik Milenko Pantelić neće dalje!

Kiša je rominjala, bilo je prohladno, žene su ustrašenim tenkistima nosile kolače, a muškarci smrknuta lica držali na oku jugo-oficire. Neka je budala zapalila jugoslavensku zastavu, a druga uzela golemi kamen pa ravno na Pantelića. Fra Ante Marić drekne – Sjedi konju jedan! – i prostrijeli ga očima kao da ga je ošinuo najgorom psovkom. Ovaj pusti kamen i sjedne na cestu kao da je uz nju prikovan. I tako tri dana i dvije noći, uz brišuće letove MIG-ova i helikopterski desant na obližnje Dužice, Donji Crnač i Vranić.

Ali narod nije popuštao. A pukovnik Pantelić nije znao što se skriva iza te lude nepokolebljivosti. Tek kad je dao jamstvo (uz pomoć i posredovanje Alije Izetbegovića) da se neće zaustaviti u Širokom, ili produžiti prema Imotskom, nego da će doista na manevre na Kupres, kolona je propuštena.

Ljudi su je ispratili sa zapaljenim svijećama u rukama, jer su tako rekli fratri. A rekli su tako, jer su smatrali da je pametnije da narod drži svijeće nego da baca kamenje.

Osobno sam razgovarao s mnogima koji su sudjelovali u tom »prepadu« i mogu reći da su doista vjerovali da su u stanju lovačkim puškama zaustaviti sav onaj čelik. Ma kakvim puškama, golim rukama! Stvarno su bili spremni na to. Baš kao onaj momak što je skočio u čatrnju, a nije znao plivati.

1.

Ludvig Pavlović jedini je preživjeli iz bugojanske skupine koja se 1972. ubacila na prostor između Raduše, Vrana i Čvrsnice. Bili su to hrvatski nacionalisti koji su došli iz inozemstva i vjerovali da će uspjeti potaknuti oružani ustanak i tako osloboditi svoj narod iz beogradskog ropstva. Umjesto toga, svi su pobijeni, a oni koji su zarobljeni, završili su pred streljačkim strojem Titovog pravosuđa. Jedino je Ludvig ostao živ, jer je bio premlad za egzekuciju, nije imao ni punih osamnaest godina. Završio je u zatvoru, pa u dugogodišnjoj samici, a pušten je tek u kasno ljeto 1991.

Vratio se u svoju rodnu Vitinu kraj Ljubuškog i preko noći postao simbol otpora JNA i četnicima. Bio je heroj i mučenik, nada i točka sabiranja. Dragovoljci, koji su se u to doba pojavljivali na sve strane, u njemu su vidjeli vođu i neupitan autoritet. Prometnuli su ga u gotovo mitski lik, u hajduka kakvim obiluje hercegovačka povijest, u junaka čiji se slavni i krvavi podvizi prenose s koljena na koljeno.

Jednog rujanskog dana 1991. tenkovi JNA krenuli su iz Tomislavgrada prema Posušju. U još jedan manevar zastršavanja i zauzimanja ključnih položaja.

Ludvig je s momcima stao ispred njih, nastala je gužva, netko je zapucao, i posljednji *bugojanac* ode svojim na Nebo. Kasnije se pripovijedalo da ga je slučajno ubio neki Slovenac, a možda i namjerno kakav *kosovac* kako bi se obezglavio hrvatski otpor, ili barem otupjela njegova oštrica. U svakom

slučaju još se istu večer pročulo da četnici u odorama JNA dolaze iz Crne Gore i Srbije i da kane zauzeti istočnu Hercegovinu i prijeći na desnu obalu Neretve. Dan kasnije, 19. rujna to se i dogodilo. Petnaest tisuća četnika zauzelo je Dubravsku visoravan sve do Stoca, uvukli se u mostarske vojarne, popeli na ključne kote oko grada – Hum, Orlovac, Gradinu i Forticu.

Pod izlikom da su došli zaštititi aerodrom, okupirali su grad i stvorili uvjete za prodor u deltu Neretve, a time i za amputaciju hrvatskog juga s Dubrovnikom, te za konačni obračun s hercegovačkim Hrvatima.

Rat je visio u zraku i bilo je samo pitanje dana kada će buknuti.

Nekoliko mjeseci kasnije kod fratara u Gorancima, iznad Mostara, pojavio se čovjek srednjih godina, ne previsok, ali snažan, u svakom slučaju upečatljiv. Predstavio se kao Vladimir Perak, pukovnik JNA. I odmah zapitao – Tko je tu Mate Boban?

Ovaj je sjedio s Jadranom Topićem, glasovitim mostarskim nogometašem, koji se osobito ponosio time da je u američkom *Cosmosu* igrao s Peleom i Beckenbauerom. Sada je već pomalo ušao u godine i bio predsjednik kriznog stožera. S njim je bio i Pero Zelenika, pomalo apartan tip. Za komunizma prometni milicionar kojeg su svi u gradu znali, a neki ga se i pribojavali, ali koji se ipak oženio u crkvi. Kasnije je među prvima ušao u HDZ i to nije skrivao, pa je izgubio posao.

Boban im je upravo govorio o Peraku, kako dolazi po preporuci i da će preuzeti zapovjedništvo nad mostarskim snagama. Da je zrakoplovac, da je pobjegao iz JNA, i da je svakako stručan.

No sada je ostao s napola otvorenim ustima i zurio u njega i onu dvojicu *zenga* s kojima je došao. Glavom mu proleti – Odakle ovaj tu? Pa trebao je tek sutra doći u Grude?

Otpuhne dim i promrsi – Drago mi je. No ipak dođite sutra u glavni stožer, u hotel *Grude*.

Kad je Perak otišao, okrenuo se Topiću (ovoga su svi zvali Čela) i rekao mu – Valjda će biti dobar, ali mu ti Čela moraš dati ljude koji će biti zapovjednici postrojbi. I on to mora prihvatiti. Jasno!?

Tako je ovaj pukovnik postao zapovjednikom obrane Mostara, ali je i dalje govorio kao da je u JNA.

– De si bre? – dobacivao je momcima, a ovi to otpisivali na njegovu bivšu uniformu i tješili se glasinama da je po majci Hercegovac.

Katkad je kiptio od samopouzdanja i u takvim je trenucima vikao da je general Momčilo Perišić, koji je zapovijedao JNA u Mostaru, obično kukavičko govno.

– Ima bre da se ugovna od straha kad vidi da sam ja tu! – govorio je, unoseći se svojim plavim očima u sugovornika.

Sutradan je već bio nervozan, znojile su mu se i tresle ruke, pa je ispijao na metre lozovače. Dolazio je i odlazio, izmišljao planove od kojih bi odmah odustajao, no upadalo je u oči – kad bi iz Gornjeg Gradca (kamo je premjestio zapovjedništvo) odlazio u Mostar – nije oblačio pancirku, no ako bi išao u Široki ili Grude, to je činio. A znali su ga vidjeti da oblači i po dvije. Jednu na drugu.

Negdje početkom travnja 1992. isplanirana je akcija s ciljem da se oslobode Hum i Orlovac, brda na kojima su sjedili četnici i sa kojih su ne samo kontrolirali Mostar, nego i put prema Čitluku i Širokom Brijegu. No kad je akcija trebala početi, Perak je jednostavno nestao. Nigdje ga nije bilo. Ni na radio-vezi. Tek se predvečer javio kako bi obznanio da od akcije nema ništa jer da je general Perišić za nju saznao.

Drugi dan već je gorjela Jasenica. JNA je udarila na to rubno mostarsko selo kao da rastjeruje muhe. Bio je 6. travnja 1992.

Granate su počele padati i po Mostarskom Blatu. Ali Ljuti Dolac još nije bio pogoden, kao ni kuća Mladena Mišića.

Perak je bio u njoj i hodao po sobi, pušio i psovao. Trgnuo dobar komad loze, pa dreknuo – Sad će me to govno od

Perišića čuti. – Pogledao Radu, načelnika kriznog stožera koji je također bio tu, namignuo mu i maznuo još jednu čašicu.

Ponoć se upravo prevalila.

Čim je uspostavio *vruću liniju* počeo se derati na Perišića, psovati mu majku.

– Smesta obustavi vatru ili ću ti aerodrom spraviti sa zemljom. Čuješ? Spravit ću ti, bre, aerodrom! Zaustavljaš tu vatru, majku ti...!

Rade nije vjerovao vlastitim ušima. Dobro je znao što znači Perišiću prijetiti aerodromom. Prekriži se u sebi, ali ne reče ništa. Samo mu gurne polupraznu flašu kad je ovaj rukom za njom krenuo. I izađe iz sobe.

Nakon četrdesetak minuta se vratio. Od Perakove bahatosti nije ostalo ništa. Bio je unezvjeren, posve izgubljen u toj travanjskoj noći koja je sve jače podrhtavala od granata i ploutuna. U rukama je držao najlon vrećice napunjene osobnim stvarima.

Načas je bio iznenađen, ali se brzo pribrao i rekao – De si, bre, dosad?! – dodavši malo življe – U Čitluku i Širokom mobilizacija ne ide dobro. – Pogledao oko sebe, kao da još nešto traži i dodao – A sad moram ići. – I odmagli.

– Granate su začas počele zasipati Ljuti Dolac, a neke padoše i pokraj Mišićeve kuće. Njegovih sedamnaest unučadi i četiri nevjeste pobjegoše u garažu i tu se stisnuše kao janjad. Moleći Gospu i zazivajući Krista.

Na drugoj strani, u Cimu, ispod ceste što preko Goranaca i Bila vodi za Široki, spavali su Ćela i Pero Zelenika. Premoreni i izvaljeni kao da su mrtvi. U kući nekog *gastarbajtera*.

Ćela se trgnu, nesiguran – spava li još. Nešto ga hladno udari po bradi pa sklizne pod nos. I on se probudi s pušćanom cijevi u ustima. Svjetlo iz baterijske lampe ga opali kao bič i začu tešku psovku. Iskolači oči, makinalno skrene pogled, i opazi da i Pero, jednako kao i on, leži s puškom u ustima.

– Kakvu si to zapovijed dao?! – grmio je Ile, zapovjednik cimske bojne, i gurao mu cijev dublje u usta. Ćela se sve više

izbuljivao i previjao, a onda ovaj shvati da nešto hoće reći. Odmakne pušku, a Ćela izdahta – Kakvu zapovijed? Nikakvu zapovijed nisam dao!

Ile jednako srdito dometne – Kako nisi, vojska i narod napuštaju Mostar i idu prema Gorancima, evo ih već tu u Cimu!

Oko četiri sata ujutro Perak je preko radio veze zapovjedio svim postrojbama u Mostaru da se smjesta povuku iz grada i da sa sobom povedu i narod.

– Polako, bez buke. Žene, deca, vojnici. I opremu koju možete da ponese. Napravite kolonu i smesta iz grada!

Tri je puta to ponovio, govoreći svaki put – Ovde 01 – što je bila šifra zapovjednika.

Još nije svanulo, a iz Mostara krenuše ljudi i vojska. Njih oko petnaestak tisuća. Neki s ugašenim svjetlima na automobilima, drugi vukući sa sobom sitnu stoku, u sablasnoj tišini, i svježini što je obećavala vedar dan. Vojska je sa sobom vukla i jedan bestrzajni top i već su bili nadomak groblja. Još kojih pola sata, ili manje od toga, i dograbili bi *krivinu smrti* odakle se cesta penje za Široki. Bio je to jedini put kojim se moglo proći, ali je neznoga bila u tomu što je oko kilometar ceste bio pod izravnom topničkom kontrolom četnika usidrenih na Humu i Podveležju. Osobito *krivina smrti* gdje se automobil, da bi je savladao, morao gotovo zaustaviti.

Ćela je nešto nerazgovjetno opsovao, pa dreknuo – Daj *motorolu!*

– Govori 04 – ponavljao je čvrsto i razgovijetno – nema povlačenja. To što je zapovjedio 01, nema nikakvog značenja. 01 više ne postoji. Vraćaj sve nazad, sad zapovijeda isključivo 04. – A onda, kao da mu je to bilo premalo, dometnuo – Ja jedini zapovijedam. Jasno!? Jadran Topić – Ćela. Jasno!? – Obrisao je znoj sa sljepoočica pa izletio van.

Za to vrijeme Pero je već bio kod robne kuće i vikao zapovjednicima i narodu da se vrate, da nema povlačenja. Bilo

mu je jasno da ako se ne vrate da bi se u bijeg mogli dati i ostali. I da bi Mostar tada zauvijek bio izgubljen.

Nastade komešanje, padoše kletve, a neki zapovjednici povikaše da se oni ne vraćaju, jer je Pukovnik tako naredio. Tek kad se pojavio Ćela, poslušашe ga.

Vojska i ljudi jednako se tiho okrenuše kao što su i pošli. Dvadesetak minuta nakon toga prve su granate pogodile *krivinu smrti*. Prije toga MIG-ovi JNA raketirali su Široki, Čitluk i Međugorje. Pet je ljudi poginulo.

Pero je podrhtavao od bijesa, a srce mu se ledilo od pomisli na to što bi se dogodilo da je Perakova zapovijed izvršena. Kiptio je od želje da zgrabi tu kočopernu glavu, da mu iščupa tu prosijedu šarmersku kosu i šakom zgnječi osmjeh na licu.

– Ubit ću ga – prolomi u sebi. Skoči u auto pa za Grude.

Bilo je podne kad je uletio u hotel. Počeo je vikati – Je li taj majmun tu? – pa kad ga je spazio kako pokunjeno stoji, još se više razbjjesnio. Izvukao pištolj i sigurno bi ga ubio da ga Tuta nije zgrabio za ruku, dreknuvši – Nemoj, Pero, smiri se!

Perak je to iskoristio, pobjegao iza zavjese koja je dijelila dvoranu, i Pero ga više nikad nije vidio.

Nestao je zagonetno kao što je i došao. Kasnije se pripovijedalo da je otišao u Beograd, pa da je ubijen. Jedni su govorili da ga je ovamo poslao general Tus, drugi da ga je podmetnuo Agotić, jer da su sva trojica zrakoplovci. A barem jedan od njih i *kosovac*.

2.

Početak šezdesetih u gimnaziju na Širokom Brijegu išli su Gojko Šušak, Slobodan Praljak i Mladen Naletilić Tuta. Prva su dvojica pohađali isti razred i bili najbolji prijatelji. Praljak, uz to, i odličan đak i poprilično bučan, kakvim ga je Bog već stvorio. Šušak, opet, povučen, škrt na riječima, ali s jednim cijelim svijetom u sebi.

Tuta je bio dvije godine mlađi i svakako drukčiji. Ni tako povučen ni toliko dominantan. Ali živ i s nekim impulsom vođe. Nije bio fakin u zagrebačkom smislu riječi, jer to nije ni mogao biti. U to vrijeme momci poslije osam sati navečer nisu smjeli, a ni bili na ulici, ni u Širokom, ni bilo gdje u Hercegovini. Nego doma. Kuće se nisu zaključavale, provalnika i lopova praktički nije bilo.

U drugoj polovici šezdesetih otišao je u Njemačku. Tamo je napravio karijeru o kojoj postoje različite verzije. Jedni su govorili da je bio profesionalni kockar i da se na taj način obogatilo. Njegovi dugi i spretni prsti govorili su u prilog tomu. Mogao je s kartama izvoditi prave majstorije. No zanimao se i za druge stvari. Čitao je filozofiju, osobito povijest. To je i odgovaralo njegovoj naravi, pa i fizisu. Glavni njegov adut ipak je bila njegova psiha. Plijenio je i dominirao istodobno. Šarmirao i nametao svoju volju.

Drugi su opet govorili da se bavio mutnim poslovima, da je bio ovisan o ženama, možda i frustriran nekom unutrašnjom

slabošću. A treći spominjali još i gore stvari. Ali mu nitko nije odricao karizmu.

U svakom slučaju vratio se u Hercegovinu nasmijan i s parama. Gdje god se pojavio ostavljao je neki trag, a mnogi su bili uvjereni da malo tko poznaje povijest svoga narod i toliko prezire Jugoslaviju kao on.

Kad je došao bio je već u zrelim godinama. Mladi se svijet lijepio za nj. Mnogi i zato jer je takoreći mirisao na zapadnjačku slobodu i nonšalanciju. A istodobno prštio od hercegovačke eksplozivnosti.

Psovao je i smijao se, bjesnio i opčinjavao. Stekao je fratarski autoritet, iako ga poneki fratri nisu voljeli, a drugi ni toliko.

U tim danima Tuta je pokazivao hrabrost dijametralno suprotnu tjelesnoj snazi. Kuražu je crpio iz volje koja je u tom Hercegovcu bila ljuta kao otrov u crnostrika.

Već je 1991. oko sebe okupio dragovoljce s kojima je ratovao u Slanom. Godinu dana kasnije, u vrijeme okupacije Mostara i apsolutne dominacije JNA, samoinicijativno je na Čvrnsnici zauzeo relejni centar Pločno. Pokazujući da se ne boji i da ta JNA nije ono što o sebi misli i za što je drugi drže. Tuta se iz bjelosvjetskog šarmera pretvarao u suvremenog Robina Hooda koji svojim pothvatima iscjeljuje rane naroda.

Kad je srušio most na Vrbasu kod Vakufa i u travnju 1992. postavio cisternu punu eksploziva koja je raznijela vanjski zid vojarne Sjeverni logor u Mostaru, nitko mu više nije bio ravan. Iako bez čina i formacije, postao je siva eminencija kolektivne volje. Volje za otporom i volje za rušenjem.

A s njime i njegova *Kažnjenička bojna*.

Bojna nije dobila ime po kažnjenicima, kako se općenito misli, nego je ime trebalo biti *omen* : znak da će biti kažnjeni svi oni koji dirnu u hrvatski narod, koji se ogriješe o njegova prava i slobodu. Zato su u *Kažnjeničkoj bojni* bili momci koji su proslavili HVO, kasnije vodili druge postrojbe, pa i brigade. Jedan Čikota, Lija, Medo, Baja, Tibor, Bašo, Vepar, Zunzo, Rafo, Robija, Konjic, Joso, Keta, Vukoja, Civi....

Bilo je dakako i sumnjivih tipova, probisvijeta i gangstera od kojih su se neki s nepravom pozivali na Tutu, drugi opet zlorabili njegovu privrženost borcima. On sam nije bio *fajter*, ali je bio ratnik, jer je cijelog sebe uložio u ovaj rat. Zato je i bio toliko emocionalno vezan za momke, izbezumljen do kraja kad bi neki poginuo, slab ako bi napravio glupost, a ostao lojalan.

– Bolje da pogine kriminalac, nego kakva poštena sirotinja. Osim toga kriminalci imaju muda, a mogu se i rehabilitirati ako pošteno ratuju – govorio je s vjerom da su ovo vremena kada se sve na ovom svijetu može kanalizirati u pozitivnu nacionalnu energiju. Tu se kadšto prevario, pri čemu mu je pomogla i njegova nagla narav kojoj uvijek nije dao šansu da prespava i donese ispravnu odluku. Bio je idealist koji je vjerovao u ljude, premda je znao od kakvog su materijala sazdana. Kao pasionirani kockar mislio je da može iskoristiti tuđe slabosti i držati ih pod kontrolom. I tu je znao izigrati samog sebe, a možda i kapitulirati pred nekom sjenom u vlastitoj duši.

No unatoč svemu tomu, Tuta je bio i ostao jedan od simbola borbe što je kulminirala u *Lipanjskim zorama*, operaciji koja je iz doline Neretve zauvijek pomela JNA i četnike. Baš kao što je i njegova *Kažnjenička bojna* (zajedno s bojnomo *Ludvig Pavlović* i pukovnijom *Bruno Bušić*) postala okosnicom jurišnih snaga, snaga koje su probijale crte i u tim vremenima činile nemoguće.

Momci su ga zvali Stari i vjerovali mu, a on im prije bitke govorio – Idite u borbu, ne plašite babe i djecu, ne gledajte dobit!

Lipanjske su zore započele 6. lipnja 1992. u devet sati navečer.

Nekoliko dana uoči operacije, general Praljak je ležao u svom zapovjedništvu u Međugorju. Promatrao je momke kako na kartu ucrtavaju raspored srpskih snaga, opisuju njihovu jačinu. Slušao i zijevao, a onda eksplodirao.

– Dobro, ako je to tako, ako su četnici tako jaki, zašto mi onda nismo na Braču? Zašto smo tu u Međugorju? Haa? A ako nismo na Braču, nego tu, onda to znači da četnici nisu ni tako jaki ni nepobjedivi. Zato sutra idemo preko Neretve i gotovo!

Podigao se s kreveta i kao da se htio pomiriti s momcima dobacio – Ma svaka čast kartama, ali pustite sad to!

I tako hrvatski vojnici u kajacima i gumenim čamcima preplivaše Neretvu kod Čapljine. Pod okriljem noći i bez topničke pripreme, kako bi iznenađenje bilo što veće. I to u grupama od po 25 do 30 boraca, istodobno u više smjerova. S munjevitim ubacivanjem svježih snaga, čim se probila neprijateljska crta.

No sve to ne bi bilo dovoljno da Čapljinci prije toga nisu zauzeli vojarnu JNA u svom gradu, te održali crtu na lijevoj obali Neretve južno od Klepaca i rijeke Bregave, preko Hutovog Blata do Stolova. Otuda su napali tenkovima i pješastvom, praktično *gurajući* četnike prema Nevesinju.

No to je bila takoreći *rutina* u odnosu na ono što se događalo nekoliko tjedana prije. Bitka za Stolove.

To je strateški veoma značajan prijevaj na putu Stolac-Neum, pa tko drži tu točku, drži i dolinu Neretve. Srbi su to znali i zato su krajem travnja udarali i tenkovima i avijacijom. Položaje je branila jedna bojna 116. brigade HVO-a kojom je zapovijedao Nedeljko Obradović Nedo. Imao je trideset godina i prije nego što se pojavio u Čapljini, služio je kao kapetan JNA u Skoplju. Bio je zapovjednik diverzantskog voda. Jedne listopada večeri 1991. u džip je natrpao cijelu silu oružja: snajpere, automatske puške, pištolje, noćne nišanske sprave, prigušivače, streljivo, pancirne košulje. I odmaglio. Gonila ga je srpska civilna i vojna policija, lovili ga diverzanti, ali je svejedno umakao, jer se držao osnovnog terorističkog načela: da ne smije bježati najkraćim, nego najduljim putem. Bježao je uz bugarsku granicu, pa iznad Niša, onda na zapad, pa preko Partizanskih voda na Višegrad...

Na Stolovima se tukao s jednom samohodkom protiv deset tenkova i svakako bi zaglavio da su četnici bili bolji i da general Luka Džanko u posljednjem trenutku nije udario topovima. I usput se iskupio za propuste na toj bojišnici.

Forsiranje Neretve i udar s mostobrana na lijevoj obali, pokazali su se djelotvornim i četnici su brzo razbijeni na Dubravskoj visoravni. Za šest dana oslobođen je Stolac. U međuvremenu i desna obala Neretve u području Mostarskog Polja, s Aerodromom i Helidromom. A 18. lipnja i Mostar. Osam dana kasnije četnici su potisnuti i iz Bijelog Polja i Podveležja.

HVO je prešao preko Starog mosta, a muslimani ga dočekali kao osloboditelja. Mnogi su ljubili i hrvatsku zastavu.

Operacija je trajala dvadeset dana i završila trijumfom o kojem su mnogi sanjali, ali ga je malo tko očekivao. Skinuti JNA i četnike – do zuba naoružane – s Orlovca i Huma, s Fortice i Gradine, istjerati ih iz njihova brloga u Helidromu i Sjevernom logoru, pa tko bi to smio i pomisliti? Taj je uspjeh zbog toga istodobno bio i šok, paraliza.

Nitko više nije razmišljao što još može doći, što se dogoditi. Hercegovina je bila na nebu, opijena slavom i srećom. Političari i vojnici u transu iz kojeg ih ništa nije moglo trgnuti.

Nikome nije palo na pamet da upravo sada, poslije ovakvog sjajnog uspjeha, valja zasukati rukave, pojačati stegu, profesionalizirati vojsku, uvesti red i poredak koji bi sačuvao stečeno i donio sigurnost. Ne, umjesto toga izvršena je demobilizacija, tko je htio mogao je u Njemačku ili na jadransku obalu. Mogao je bilo gdje i kad mu se prohtjelo. I tako u rovovima ostade tko je ostati htio. Zajedno s braćom muslimanima.

I Arifom Pašalićem, također zrakoplovcem, čovjekom koji je zajedno s Perakom došao iz JNA, ali je za razliku od ovoga, otišao na muslimansku stranu. I stvorio tamo *Sa-mostalni mostarski bataljun*. Postrojbu, koja je samo formalno bila pod zapovjedništvom HVO-a. A vjerojatno ne bi bila ni toliko da u travnju 1992. krizni štab općine Mostar (u

kojem su bili i muslimanski predstavnici) nije donio odluku *da se zaštita i obrana grada Mostara povjerava Hrvatskom vijeću obrane*. Pozivajući se pritom na naredbu Republičkog štaba za civilnu zaštitu i zaključke Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine.

Jedna je smrt na časak bacila svjetlo na tamnu stranu tih odnosa, a onda je i ono utrulo.

Kod Starog mosta u Mostaru poginuo je Tihomir Mišić, zapovjednik 4. bojne. Momak u tridesetima, duge crne kose, široka čela i prodornih očiju. Pripadao je vrlo rijetkoj vrsti ljudi, onima kojima se čovjek ne suprotstavlja ni kad su argumenti na njegovoj strani. Ne zato jer bi ga se bojao, ili zato što bi ovaj bio nepopustljiv, nego zbog toga što se činilo da iza svake njegove riječi stoji neka elementarna snaga, neka sila što razoružava samom svojom prisutnošću. Bio je apsolutno sabran i precizan u izričaju. Do kraja srčan i nije ga zanimalo ništa osim njegova naroda.

Ubijen je koji tjedan prije *Lipanjskih zora*. Njegova bojna i Pašalićev bataljun dodirivali su se na položajima kod Starog mosta i na tom je mjestu došlo do nekih problema.

Da bi se izgladili, sazvan je sastanak u glavnom stožeru. Vodio ga je Jasmin Jaganjac, koji je naslijedio Peraka. I on je došao iz JNA, samo u činu majora i navodno po preporuci generala Bobetka. Bio je jednako naočit i rječit, ostavljajući dojam da je rođen za prijatelja. Jedino nije bio ispičutura.

Došli su svi zapovjednici, a i Pašalić. Sastanak je potrajao, no na kraju je Jaganjac odlučio da zapovjednici zajednički obidu crtu i na licu mjesta ustanove u čemu je nesporazum.

Bilo je oko deset sati navečer i puna mjesečina kad su izašli na ulicu.

Kolonu je predvodio neki musliman, iza njega je išao Tiho, pa ostali, osim Jaganjca koji je ostao u stožeru. Pašalić je bio na kraju kolone. Prešli su Radobolju i izbili na čistinu ispred položaja što su ih držali muslimani. Vodič reče da pretrče

preko brisanog prostora, pa prije nego se itko snađe, poleti svom snagom. Za njim automatski krene Tiho i tada odjeknuše dva hica. Jedan iz karabina, a drugi iz lovačke puške. I on pade kao odrezan. Ostali se baciše na tlo i zavlada muk. Zemlja se zarumeni, a vjetar odnekud donese miris ljubičica.

Vojnici koji su pucali u istrazi su izjavili da im njihov zapovjednik Pašalić nije rekao da će bilo tko ići ispred crte, pa su otvorili vatru, jer su mislili da su se pojavili četnici. Još su rekli da bi pucali i iz puškomitraljeza da se nije zagliavio.

Kasnije je izbilo na vidjelo i to da je dva dana prije tog događaja, na sastanku u glavnom stožeru, Tiho rekao – Čuvajte se ovog i ovog, prevest će vas žedne preko vode! – i pritom prstom pokazao na Pašalića i Jaganjca.

Kad je Tiho poginuo, mnogi su pomislili da je *gotovo*, a kasnije, kad su stvari krenule šepavo, govorili – Da je ostao živ sve bi bilo drukčije!

Jaganjac je smijenjen nakon *Lipanjskih zora*, jer je izgubio položaje na Podveležju pod jednako čudnim okolnostima. Iako nije utvrdio crtu, silom je htio u ofenzivu na Nevesinje. Kad je krenuo, četnici su topovima i tenkovima s Čobanskog polja poklopili hrvatske snage i sedamdeset i šest momaka pogine na pravdi Boga. Iza toga je izgubio i ono što je držao i Hrvati se više nikada nisu vratili na Podveležje.

Arif Pašalić je pak ostao i nekoliko mjeseci kasnije zajedno sa Safetom Oručevićem i Zijadom Demirovićem napisao pismo Aliji Izetbegoviću.

»Za nas nema nikakve dileme da je dolina Neretve, u kojoj se nalaze opštine sa apsolutnom ili relativnom muslimanskom većinom, od strateške važnosti i kako takva ključ za ostvarenje i perspektive ne samo Muslimana u Hercegovini već i u cijeloj BiH...« Došlo je vrijeme da se »kroz krv, suze i znoj, napokon stvori jedinstveni politički i nacionalni front Muslimana, koji će disati kao jedno tijelo i duša... Maksuz selam«.

Nekako u isto vrijeme s tim, pogiba Božan Šimović, zapovjednik bojne *Ludvig Pavlović*. Proslavio se u Čepikućama kad je početkom listopada 1991. pod zemlju poslao partizanski odred *Sava Kovačević (JNA)*. Kasnije je postao i živa legenda zbog svojih izuzetnih ratničkih sposobnosti.

Poginuo je u operaciji *Bura* na koti 690 iznad sela Rotimlja, na pola puta između Mostara i Stolca. Operacija je neslavno započela i isto tako završila. Jedni tvrde zbog loše koordinacije i zapovijedanja, a drugi zbog muslimanske izdaje. Neki momak po imenu Kapa, koji je bio zapovjednik muslimanske satnije, dojavio je da je sa svojom postrojbom na položaju na koji nikad nije stigao. Božan je nagazio na minu koja mu je raznijela donji dio tijela. Umirao je više od dva sata a posljednje riječi su mu bile – Ja sam gotov, a vi nastavite!

II.

Mostar je najljepši u proljeće. Tada miriše na zelenu svježinu, tek probuđenu iz bezbrojnih vrtova tako tipičnih za taj grad. Cvjetaju trešnje i marelice, Podveležje sjaji na suncu. Sve je nekako rasvijetljeno i probuđeno. Kao sam život.

Ljeto je već drukčije. Sparina oduzima san i snagu. Umrtni sve. Čak i Neretvu.

Ta protivnost, ili, ako se hoće, taj kontrapunkt, vidi se i u samoj arhitekturi, u koncepciji grada.

Široke ulice oivičene platanama, parkovi i onaj mostarski Rondo, tako tipičan za srednjoeuropske gradove. Sve je to austrougarsko i sve je to pečat grada. Doduše s ponešto dodvoravanja orijentu. Zgrade javne uprave sagrađene su u nekom istočnjačkom neoklasicizmu, ili, ako se nekomu čini prikladnije, u pseudomaurskom stilu. Sasvim dovoljno za kompromis, ali premalo za to da grad izgubi svoje zapadnjačko obilježje.

S druge strane, Mostar je i grad mahala, gdje uglavnom nema ničega, osim života na ulici. Tu se satima sjedi, otpuhuje dim iz čibuka i gleda tko prolazi i kamo ide. Tu su uske ulice, kuće pokrivene kamenim pločama, tu je Stari most simbol i znak.

Sudar kultura i svjetova? Oličen i u onim prijeratnim tučnjavama u kojima su Hrvati bili prezreni škutori ili Vlasi, a muslimani balije, odnosno Turci? I gdje je tepa (gradska tržnica) bila jedino istinsko mjesto susreta? Kajmaka i sira iz

istočne Hercegovine, škije iz zapadne, muslimana, Srba i Hrvata iz samog Mostara?

Kad sam prije rata dolazio u Mostar, a dolazio sam zato jer mi je tamo neko vrijeme živjela majka, u pamćenje mi se usjekao onaj cestovni put od Sarajeva do Mostara. Onaj čudesan kanjon Neretve, prepuni autobusi, ustajali znoj i mrzovoljni šoferi. Slično sam se osjećao i na sarajevskoj željezničkoj stanici, pa i na ovoj mostarskoj. U prolazu, pomalo nesigurno.

Zato što je sve nekako bilo u dvojnosti, bez ishoda? Bez sinteze? A opet svezano, i nekako čudno zakrpano?

Sjećam se da me je Mostar opčinjavao zbog istih razloga zbog kojih me opčinjava i danas, ali i nekako uznemirivao zbog nečega što sam s vremenom otkrio kao duhovni i kulturni provizorij. Kao grad JNA i »Veleža«, lijepih žena i bratstva i jedinstva. Stvarnog i hinjenog. I kao grad ukorijenjene prolaznosti. Grad onih koji u njega dođoše da bi iz njega otišli. I onih što ostadoše da bi bili kontrapunkt onoj drugoj strani.

Muslimani su išli studirati u Sarajevo, Hrvati u Zagreb, a Srbi u Beograd. I više se nisu vraćali. Grad su ostavljali došljacima iz Gackog i Nevesinja, no ni ovi ga nisu htjeli za sva vremena. Samo do bolje prilike.

Je li doista svemu kriva ta ukorijenjena nedefiniranost? Taj izostali ishod? To stalno pitanje: Rondo ili Stari most?

Prije mnogo godina, točnije 1732., makarski biskup Blašković dobio je dozvolu da obiđe Herceg-Bosnu. U to vrijeme tamo nije bilo dijecezanskog klera, pa je došao krizmati djecu, dijeliti sakramente. Kad je došao na Polja (visoravan između Čvrstice i Vrana) primio je poruku od begova iz Drežnice u kojoj je stajalo da bi se oni rado vratili vjeri otaca, ali da se ne usuđuju, jer bi ih Turci nabili na kolac i oduzeli im sve što imaju. Zato mole biskupa da ipak blagoslovi i njihova imanja, a ako to ne može, neka pošalje vode i soli, kako bi to sami mogli učiniti.

Zgoda je indikativna i nabacuje pitanje: Je li sjećanje na tu nesretnu braću krivo za iluziju koja je kasnije kulminirala u svoju suprotnost – krvavi i ogorčeni rat? Je li u toj begovskoj dvojnosti i dvojnost ovoga grada, zamršenost njegove sudbine?

Upoznao sam momke koji su u siječnju 1993. držali položaje na Raduši, nasuprot Srbima na Kupresu. Bili su iz Kažnjeničke bojne. Odjednom je stigla vijest da su muslimani u Gornjem Vakufu okrenuli oružje na njih, pa su krenuli vidjeti što se događa. Uopće im nije padalo na pamet da pucaju. Vjerovali su da će samim dolaskom u grad riješiti problem. Napokon, muslimani su bili gotovo braća. No kad su došli do releja, ovi zapucaše na njih i ubiše im čovjeka. Bitka je završila krvavo, s mnogo mrtvih.

To spominjem zbog toga što me muči pitanje: Je li se rat u Mostaru mogao izbjeći? Rat između Hrvata i muslimana? A da ipak na neki način padne odluka o tome što je konačno taj Mostar: Rondo ili Stari most? Ne kao isključivanje suživota, nego upravo obrnuto, kao pretpostavka za nj!

Ako se na stvar gleda iz perspektive muslimanske strategije, čini se da je rat bio neminovnost. To pokazuju dokumenti, to dokazuje sama ratna stvarnost.

Prije početka sukoba u Mostaru – 9. svibnja 1993. – situacija je otprilike bila ovakva: muslimani su u svojim rukama čvrsto držali Jablanicu, u Konjicu su pobili desetak pripadnika HVO-a, a ostale razoružali. U isto vrijeme udarili su na Sovićka Vrata i pokušali zauzeti ključne pozicije na Čvršnjaci i Čabulji. S idejom da osiguraju bokove postrojbama u Mostaru i onaj nužan prostor potreban za uvođenje jačih snaga. U tom smislu Mostar nije bio početak, nego posljednja točka sukoba u dolini Neretve.

U to vrijeme u zapadnom (većinski hrvatskom dijelu grada) ostalo je gotovo devet tisuća muslimana(!), dok je Hrvata u istočnom dijelu (većinski muslimanskom) ostalo najviše u zatvoru (njih oko tridesetak!). Ali je zato tamo pribježište našlo dvadeset tisuća muslimana iz istočne Hercegovine!

Muslimani su htjeli cijelu dolinu Neretve i sustavno su se za to pripremali, spuštajući se postupno sa sjevera prema jugu. Napokon, tri tjedna prije početka rata, točnije 18/19. travnja, zapovjednik 1. mostarske brigade Mithada Hujdura-Hujke izdaje zapovijed o napadu na snage HVO-a u Mostaru. Zapovijed je napisana na memorandumu Armije BiH, na četiri kartice, a pod

Dj. broj: 470/93. Izdana je »na osnovu naređenja komandanta 4. korpusa Armije R BiH«.

U njoj se precizno određuje koje jedinice gdje zaposjedaju položaje, i na kojim pravcima u općini Mostar napadaju HVO. Koje gospodarske i druge objekte moraju staviti pod svoju kontrolu (od Elektro-Hercegovine do Žitoprometa), gdje izvršiti diverziju (»na prelazu iz Sjevernog logora preko r. Neretve«). U točki 5. se uz to naređuje: »Prilikom posjedanja položaja pokrete jedinica vršiti prikriveno, a po posjedanju istih kretanje svesti na najmanju moguću mjeru«.

Dan kasnije izdana je nova zapovijed (Dj. broj: 470-1/93), a nekoliko sati iza toga još jedna (Dj. broj: 470-2/93) u kojoj između ostalog stoji: »Iz sastava PAM voda mitraljeze 14,5 mm pripremiti za dejstvo po ciljevima na desnoj obali r. Neretve u rejonu Nova banka-Gimnazija, kula na Humu, parkiralište na B. Brijegu, vrh Avenije, garnizona ambulanta-Dom penzionera (raskršća), i druge uočene ciljeve koje gađati po uočavanju i na zahtjev komande brigade i komande 2. bataljona«.

I sve to u okolnostima kad su muslimani svoje zapovjedništvo imali u Vranici, jednu postrojbu u hotelu Mostar, drugu u kinu Partizan, a vojnu policiju na Šemovcu – sve desna obala, odnosno zapadni Mostar!

Dakle, nema dvojbe da se muslimanski vojni i politički vrh pripremao za uzimanje Mostara, no do toga nije došlo u planirano vrijeme samo zato što su zapele operacije na širem prostoru (Čvrsnica-Čabulja), pa nisu mogli uvesti potrebne snage bez kojih aktiviranje njihovih postrojbi u samom gradu ne bi jamčilo siguran ishod.

Kako rekoh, sukob je eskalirao 9. svibnja 1993., no je li do njega, usprkos svemu tomu trebalo doći? Je li se, nakon sjajne pobjede nad četnicima i JNA, mogla stvoriti situacija koja bi unaprijed osujetila svaku ambiciju Alije Izetbegovića da uzme dolinu Neretve? Odgovor, naravno, može biti samo hipotetičan, no čini mi se da su takve šanse postojale.

Da se smjesta pristupilo stvaranju gardijskih brigada, a moglo se, vjerojatno bi vojna moć Hrvata bila takva da bi djelovala

odvraćajuće. Umjesto toga proglašena je demobilizacija, pa je u nekim postrojbama HVO-a bilo više muslimana, nego Hrvata, što je kasnije dovelo do katastrofe i gubitka ključnih položaja. I istodobno muslimanima omogućilo da logistički prežive.

U taj sklop spada i gubitak Podveležja. Da je tamo ostao HVO umjesto četnika, muslimani ne bi imali nikakvu šansu i vjerojatno bi odustali od napadačkih planova.

Tko je kriv? Vjerujem da sami događaji odgovaraju na to pitanje i da svakako nije kriv onaj borac u rovu, niži časnik ili lokalni političar.

Jednako sam tako uvjeren kako je opća percepcija – da su muslimani, unatoč svim sukobima koji su na prostoru Bosne i Hercegovine već bjesnjeli, prirodni saveznici Hrvata – odigrala znatnu ulogu. Čak toliku da se to uvjerenje zadržalo i nakon početnog sukoba u gradu. Sve tamo do pokolja na Bijelom Polju 30. lipnja.

Iako nerado, moram reći i to da su mi ozbiljni ljudi posvjedočili kako su bili prisutni kad je Mate Boban telefonski razgovarao s kardinalom Puljićem. Nakon što je 9. svibnja puklo, Kardinal je, šokiran zbog sukoba, odmah drugi dan nazvao Bobana, rekavši mu: Što ste vi dolje napali muslimane? Ostavite se toga! – A kad mu je Boban pokušao objasniti da nije baš tako, jetko je odbrusio – Čuo sam da si ti prije rata bio udbaš!

Ovaj, kakav je već bio, a bio je takav da nikome nije ostajao dužan, pogotovo kad je mislio da je u pravu, odmah je odalomio – A ja sam čuo da si i ti prije rata... – pa kresnuo svinjariju koju ne bi bilo pristojno ponoviti.

Za razliku od toga, prema zapisniku sa sastanka postrojbi Armije BiH s područja Jablanice, Konjica i Hadžića s predstavnicima tamošnjeg MUP-a od 20. ožujka 1993., dakle, mjesec i pol prije tog razgovora, svi su se sudionici nedvosmisleno složili da su HVO i Hrvati »agresori« i da ih treba napasti!

Ako je, dakle, točno da se Mostar mogao sačuvati, bez rata i krvoprolića, onda je tim tragičnije sve ono što se kasnije dogodilo zbog toga što to nije učinjeno. Rat bez ishoda najčešće je

sličan bolesti koja se učahuri u organizmu i polako ga iznutra izjeda. Tako je i ovaj rat od Mostara stvorio slučaj koji je metastazirao na cijelu Herceg-Bosnu i na kraju je i dokusurio. Tako se barem meni čini. Uz opasku da muslimani ipak iz Mostara nisu uspjeli napraviti Bugojno, premda su mu takvu sudbinu namijenili.

No s tim, ili bez toga, Starog mosta više nema. Rondo je još uvijek tu, ali i grad-provizorij. Kao dosuđena sudbina?

1.

Zlatan Mijo Jelić dobio je zapovijed da smjesta s momcima dođe u Mostar. Zapovijedao je lakojurišnom bojnom Vojne policije koja je imala sjedište u Ljubuškom. Rekli su mu da muslimani žele zauzeti grad i da se već puca na sve strane. Bilo je rano ujutro 9. svibnja 1993.

Imao je samo dvadeset dvije godine, no djelovao je kao da nema ni toliko. Zbog gotovo dječaćkog lica, a donekle i stasa. Jedino njegov osmijeh nije bio u skladu s tim dojmom. Skrivao je u sebi neki žalac, neku šeretsku ironiju primjerenu samosvjesnoj i jakoj osobi.

I njegovo iskustvo bilo je takvo. Na Dan oslobođenja Bosne i Hercegovine 1989. demonstrativno je u svom rodnom Širokom Brijegu skinuo jugoslavensku zastavu i za to dobio nekoliko mjeseci zatvora, ali uvjetno. Kad su počele napetosti s JNA i četnicima, sudjelovao je u diverzantskim akcijama, a kasnije i u mnogim bitkama. Tukao se kao običan borac, a zapovijedao s autoritetom koji je iskovao pod kišom metaka.

U Mostaru ga je dopao sektor obrane od Splitske do Centra dva te Šantićeva. Pod zapovjedništvom je imao 2. bojnu 2. brigade te postrojbe civilne policije.

Dojurio je lagan i odlučan poput vjetra i začas spoznao da rat uvijek može biti strašniji. U samo nekoliko sati izgubio je desetak momaka. A kad je izgurao muslimane do Šantićeve, još toliko.

Bile su to borbe prsa o prsa, za svaki ulaz, za svaku zgradu. Bojišnica je na kraju išla sredinom ulice, pa se moglo čuti kako neprijateljski vojnici noću hrču, ili stradati od puškomi-traljeza ukopanih u kontejnere za smeće. Granate su otkidale noge, jedino se nije moglo tući topovima. Ali je zato tu bio Englez, pravi pas rata.

Radio je za muslimane kao snajperist. Za novac, naravno, ali s nekim sadističkim zadovoljstvom kao dodatnom nagradom. Suh, zapravo osušen, jer je već bio u godinama, taj je tip najradije ubijao noću. Kad su se momci mijenjali na crti.

Na drugoj strani grada, Juka Prazina se tukao za *Vranicu*. Zgrada je dobila ime po toj poznatoj jugoslavenskoj tvrtki. Sada je u njoj bilo zapovjedništvo 4. korpusa Armije BiH i zato je *Vranicu* trebalo očistiti.

Nije dokraja razjašnjeno zašto je taj sarajevski probisvijet i general Armije BiH, kojemu je navodno čin dodijelio sam Alija Izetbegović, dospio u Mostar i stavio se na hrvatsku stranu.

Ali se zna da je u Sarajevu ranjen u desnu nogu pa ju je vu-kao za sobom, dok mu je na lijevoj nadlaktici, iz istog razloga, nedostajao gotovo cijeli biceps. Iako je bio poprilično dokusuren, taj je tridesetogodišnji momak ipak bio opak i opasan. Svoje je vojnike udarao pištoljem po glavi, no nitko mu se nije usudio suprotstaviti. Znali su da je spreman ubiti.

Prije nego što je došao iz Sarajeva negdje u ožujku 1993., dovevši sa sobom oko šezdesetak boraca, među njima i nešto žena, navodno se liječio u Zagrebu. U svakom slučaju došao je sa slavom sarajevskog ratnika i mutnog tipa i dobio smještaj u *Helidromu*, zajedno sa svojim ljudima.

Krajem travnja potvrdio je svoju reputaciju u restoranu *Bajram*, na glavnom mostarskom šetalištu. Sjedio je za stolom sa Safetom Oručevićem, jednim od čelnika mostarskog SDA. Još nije bilo rata između muslimana i Hrvata, ali je zrak go-tovo drhtao od napetosti. Neki Miralem Kajan iz Blagaja, koji je sjedio za susjednim stolom, počeo je dobacivati, pa predba-

civati – Otkud ti u Mostaru? I još na hrvatskoj strani! – do-
dajući tomu i pokoju težu riječ.

Juka je nekoliko minuta mirno slušao, onda se polako di-
gao, brzo izvukao pištolj i ovoga ustrijelio kao zeca. Bez riječi i
grimase na licu, kao da skida prašinu s odore. I ponovno sjeo
za stol. I nastavio razgovarati kao i prije toga.

Bitka za *Vranicu* trajala je dva dana, a kad je okončana,
Juka se slikao sa 17 zarobljenih muslimana. Trinaestoro je bez
traga nestalo. On se još neko vrijeme junačio po Mostaru, pa
ponovo prešao na muslimansku stranu i napokon zbrisao.
Kasnije se pričalo da ga je netko ubio u Belgiji. Iz osвете, ili po
nalogu onih koje je možda mogao kompromitirati.

Nakon dva dana, sukob u Mostaru privremeno je zaustav-
ljen. U Međugorju su se sastali predsjednici Tuđman i Izet-
begović i utanačili primirje. Krv se osušila na mostarskim
ulicama, a u postrojbama HVO-a i dalje je ostalo podosta
muslimana. Ostala je i bojišnica u gradu, ali neutvrđena, više
kao provizorij nego nešto s čime valja ozbiljno računati.
Nekako se vjerovalo da je sve to bio samo veliki incident i
ništa više, da muslimani ipak nemaju namjeru uzeti dolinu
Neretve. Napokon, na Podveležju su i dalje sjedili četnici!

Svibanj se ušuljao u lipanj, a proljeće isparilo u žezi.

Otpočeo je ljetni solsticij. A s njime i kraj posljednjih iluzija.

U samostanu časnih sestara u Potocima u Bijelom Polju
bilo je zapovjedništvo 1. bojne 2. brigade HVO-a Mostar.
Posljednji dan lipnja primicao se kraju. Da nije bilo izrazitog
laveža pasa, večer bi bila gotovo idilična.

Maka je sjedio u svojoj sobi s nekom nelagodnom u srcu.
Večer prije toga bio je s curom, ali se nije usudio otići dalje od
samostana, kao što je to inače činio. Osjećao je neku nedefini-
ranu opasnost.

– Svugdje oko nas muslimani – prostruji mu glavom. Zapali
još jednu cigaretu, prošeta sobom, baci pogled kroz prozor kao
da je išta mogao vidjeti, i ode spavati. Bilo je malo iza ponoći.

Za nepuna dva sata iz sna ga trgne hitac što ga je stražar ispalio. Začu pucnjavu i strašnu viku, skoči, dohvati *colt* i na čas se umiri nasred sobe. Bio je samo u gaćama, spreman da si isпали metak u glavu. Samo da neprijatelju živ ne dopadne šaka. Granata ručnog bacača udari u blizini, ali ga šrapnel ne pogodi. Za kratko vrijeme začu – *Allahu ekber* – pa – Maka, glavu ćemo ti otkinuti! – I već su pred samostanom gorjeli automobili. Primakne se prozoru i glavom mu prostruji – Pa to nisam vidio ni u najstravičnijim filmovima.

Oko samostana su trčale spodobе sa zavezanim zelenim marama oko glave, crvenih očiju od odsjaja vatre i s licima što su se činila još zlokobnijim zbog tame išarana tim gorućim svjetlom.

Bili su to *Šargani*, jedna od najboljih muslimanskih diverzantskih grupa. Uveli su ih muslimani koji su inače bili u 2. brigadi HVO-a Mostar i ovdje na Bijelom Polju držali crtu prema Srbima.

Kad je HVO u sklopu *Lipanjskih zora* protjerao četnike iz Bijelog Polja, muslimani uglavnom u tomu nisu sudjelovali. Jedan dio se nije htio miješati u rat, a drugi je pobjegao u Jablanicu. No kasnije su masovno ulazili u brigadu, a Hrvati ih primali, jer je bojišnica bila duga oko 40 kilometara, pa je trebalo ljudstva. Na kraju je u brigadi bilo više muslimana nego Hrvata. Takvo je stanje ostalo i nakon početnog sukoba u Mostaru i za cijelo vrijeme primirja što su ga Tuđman i Izetbegović sklopili.

Iako je Bijelo Polje s brojnim selima neka vrst predgrađa Mostara i utoliko strateški veoma važno, dospjelo je u dvostruki sendvič. Muslimani su ga mogli napasti i iz Bosne (Jablanice) i ovdje iz Mostara, jer su držali lijevu obalu Neretve i dvije ključne kote – Sutina brdo i Zalik. Ali i iznutra, jer ih je u 2. brigadi HVO-a bilo čak 65 posto!

I baš se to dogodilo!

Maka pomisli na sve ono što ga je posljednjih tjedana mučilo. Glasine da muslimani po okolnim selima žene uče pucati, pa ubacivanje pripadnika njihovih postrojbi iz

Jablanice u neka sela u Polju. Napokon, zašto ga je Jaganjac smijenio s mjesta zapovjednika bojne? I zašto njegovi nisu prvi reagirali?

Vani su se i dalje čuli povici – *Allahu ekber* – i – Maka, glavu ćemo ti otkinuti! – Čak mu se učini da je neke glasove prepoznao. Počelo je i svitati. *Šargani* su već bili na krovovima samostana.

Nekako je preko radio veze uspio uspostaviti kontakt s momcima i narediti im da tenkovima udare po napadačima. Malo zatim nekoliko njegovih diverzanata uspjelo je s južne strane probiti obruč, srušiti komad samostanskog zida i omogućiti zapovjedništvu da se izvuče. Do Neretve, tridesetak metara dalje. Tu udariše mostobran.

Za to vrijeme *Šargani* su pucali i silovali. Zarobili su više od 110 civila i 75 vojnika. Bijelo Polje, koje su Hrvati oslobodili od četnika, sada je bilo u njihovim rukama. A time i put što je preko Prenja povezivao istočni Mostar s Konjicom, Jablanicom i Sarajevom. Hrvatima je ostao samo onaj mostobran na Neretvi. Dugačak jedva tri kilometra. I Krešo Primorac.

Čim se Maka sa zapovjedništvom povukao iz samostana, u nj su provalili muslimani i tamo udarili svoju bazu. U jednoj sobi, ošamućen od udara granate ostao je Krešo Primorac, inače četrdesetogodišnjak, vojnik, otac dvoje djece. Pet se dana skrivao, smrznut od straha, bez jela i pila. Znao je pobjeći na tavan, pa kad su njegovi opalili granatama po krovu, sklanjao se u zabite sobe. I tu namjerno vršio nuždu kako bi muslimanima smrdjelo i kako ne bi ulazili. Peti mu se dan ukazala prilika, namazao se stajskim gnojem i u zoru provukao kroz muslimansku i hrvatsku crtu. Kad se pojavio, njegovi ga nisu prepoznali, a on nije mogao govoriti, koliko su mu usta bila suha i koliko je bio prestravljen.

I njegova ga je žena Ana već oplakala. U izbjeglištvu u Splitu, gdje je bila s djecom. A kad su telefonom dojavili susjedi da je ipak živ i zamolili je da to kaže Ani, ta postarija žena je odgovorila – Sinko, ne igraj se s time, danas je njemu misa zadušnica!

Tek nakon ove bartolomejske noći na Bijelom Polju eskalirao je rat u Mostaru. Više nije bilo dvojbe o čemu se radi. I tek tada je utvrđena bojišnica, iskopani rovovi – od Raštana pa Neretvom do Carinskog mosta i dalje sredinom Šantićeve do Bulevara i odatle do Huma. I tek tada su Hrvati iz defenzive krenuli u prve ofenzivne akcije. Ali već je bilo prekasno.

U međuvremenu su padali i vraćali se Raštani, muslimani su u jednom trenutku zauzeli Podhum i gotovo osvojili franjevački samostan, ali za konačni šah i mat nijedna strana nije imala snage. Umiješali su se i oni izvana i čini se da je svima na kraju odgovaralo da grad pod Veležom bude ono što je i bio – provizorij.

Početkom travnja 1992. četnici iz Nevesinja i Trebinja zauzeli su Stolac. Hrvati su zajedno s vojskom pobjegli iz grada, a muslimani ostali i pobjednike dočekali sa cvijećem. Mehmed Dizdar, jedan od najuglednijih stolačkih intelektualaca, učinio je i malo više od toga. Sastavio je neku vrst dobrodošlice i potrudio se da taj tekst supotpisu i ostali ljudi od imena. Njih ravno sedamdeset i dva. I tu *promemoriju* svečano predao generalu Torbici, onom istom koji je prije pola godine sravnio Ravno. I sa svojim četnicima kasnije pjevao – *Sva se sela malo nakrivila, samo Ravno stoji vodoravno*.

A kad su u sklopu *Lipanjski zora* četnici napokon istjerani iz grada i bačeni na Hrgud, Dizdar je osnovao HOS, obukao crnu uniformu i postao njihov najveći neprijatelj. Ostali, koji nisu otišli u HOS, otišli su u HVO i tako je u rovovima na Komanjem brdu bilo gotovo isto toliko muslimana koliko i Hrvata.

Pod utjecajem općih prilika, atmosfera se, međutim, počela sve više kvariti. U 1. brigadi HVO-a bilo je oko 2000 muslimana. U početku su imali svoju kuhinju, HVO ih je plaćao, naoružavao. No s vremenom su počeli nestajati oružje i municija. Na kraju su uvedene i novčane kazne za

svaki nestali metak, ali ni to više nije pomoglo. Iz jedne vojske potihlo su nastajale dvije.

U rovovima na Komanjem brdu bio je i Rafael. Momak iz Dubrava, koji je jedva navršio osamnaest godina. No izgledao je kao odrasli muškarac. Krupan, jakog vrata i čvrste glave. Kad je odlazio u rat djed mu je dobio – Pazi što radiš! I ne zaboravi: s jednim okom motri na Srbina, a s oba na muslimana! Neka je s tobom i u rovu, ali zabit će ti nož u leđa čim se okreneš.

Tada ništa nije odgovorio, samo je klimnuo glavom i otišao. Sad ga je to počelo mučiti. Kao i one priče što ih je u djetinjstvu slušao o stradanjima u Drugom svjetskom ratu i likvidacijama poslije rata. Najprije od četničke ruke, a onda i od muslimanske, kad su se ovi masovno okrenuli partizanima. Tada je u istočnoj Hercegovini ubijen svaki peti Hrvat. Svejedno, muškarac, žena ili dijete. Kriv ili prav.

– Što ako muslimani jedne noći upere puške u nas, svežu nas žicom i marš u Radimlju ili Vidovo Polje. Pa metak u potiljak kao poslije '45? I evo te među tvojima?

To ga je uznemirivalo, tu je muku vidio i na licima drugih. Bivalo je sve turobnije i sve napetije. I početkom srpnja 1993. puče.

Hrvati dobiše zapovijed da razoružaju muslimane, da ih utovare u kamione i s njima u Dretelj i Gabelu. Vojnike i civile.

I tako bi. Bez ispaljenog metka i bez ijedne žrtve.

Ovi se nisu ni opirali, samo su psovali i u čudu gledali. Nisu mogli vjerovati da im se to događa.

I Rafael je sudjelovao u toj akciji. Ušao je u kuću nekog invalida. Čovjek je sjedio za stolom i razrogačio oči. Pogledao je u ženu, pa opet u Rafaela, i počne psovati. Možda bi i udario da je mogao. Toliko je bio bijesan. Ali ne isključivo na tog momka koji mu je došao reći da se spremi i da mora ići. Nego na ženu. Čak je zamahnuo tanjurom, ali ga nije bacio. Samo se izderao da su mu oči iskočile – Sinoć si mi rekla da ćemo mi kupiti njih, a oni sada kupe nas!

Je li time spriječeno krvoproliće? Ili je to ipak bila nepotrebna odmazda? Zakon krvave zemlje? Zemlje u kojoj po nekoj Božjoj kazni ljudi žive na prostoru za koji vjeruju da je pretijesan?

Napokon, što je ta Bosna i Hercegovina? Država? Teritorij? Ili ipak samo sudbina?

Za Rafaela je sve to bilo mnogo jednostavnije. Za njega je sudbina samo to da si živ ili mrtav. I da ti Bog dade pameti i snage da prvi reagiraš.

2.

Čvrsnica nije samo najviša hrvatska planina (2228 metara), nego i prirodni botanički vrt. Na oko 100 km², koliko iznosi njezina površina, raste više vrsta biljaka nego u cijeloj Engleskoj. Tako tvrde oni koji planinu proučavaju. U svakom slučaju posve je točno da je tu najveće stanište na svijetu bijelokorog bora (*munika pinus leukodermis*). Zapravo, tu ga jedino stvarno i ima.

Dobio je ime po bijeloj kori, ustvari, više pepeljastoj, koja je prvih trideset godina posve glatka, a onda sitno ispuca pa izgleda kao saće. Naraste u prosjeku oko dvadeset metara u visinu, a toliko je tvrd i težak da tone u vodi. Pa ipak su ga nekoć Venecijanci koristili za izgradnju brodova, jer je otporniji i bolji od hrasta. U sebi ima smole koja nikada ne curi, bez obzira na obradu, i to ga praktički čini neuništivim.

Uz taj biljni svijet, Čvrsnica je bogata i životinjama. Ima vukova, medvjeda i divokoza, ali i posve endemskih vrsta. *Triton* je jedna od njih. Neka vrst guštera čiji je trbuh plamenocrven, a leđa u nijansama od smeđe pa do crne boje. Diše plućima kao običan gušter, ali za razliku od njega može dugo ostati pod vodom i zato na repu ima peraju. Postoje veliki i mali *triton*. Prvi je dugačak oko petnaest centimetara, a drugi do osam. No i jedan i drugi spadaju u prijelazan oblik između vodozemca i gmaza.

U taj čudesan svijet Čvrsnice, uklapa se i jednako čudesna ljudska povijest. Kao i susjedni Vran, vazda je bila bojno polje

ljudske sudbine. Tu su stolovali hajduci i njihove harambaše, tu je narod dolazio s blagom na ispašu, ili preko planinskih vrleti bježao od zuluma. Tu su (na Poljima) 1942. četnici pobili silan svijet. Skrivali se *škipari*, dok ih nisu pohvatali i likvidirali. Tu je utočište pronašla i *bugojanska skupina*, no tu je i grob jedne djevice kojoj i danas hodočaste mnoge djevojke i žene. Napokon, tu je svoju slavu ispisao i hajdučki harambaša Mijat Tomić.

Bio je junak kakvog je mogla izroditi samo prva polovica sedamnaestog stoljeća u Hercegovini. Strah i trepet Turcima i utjeha kršćanskoj raji.

Kum mu je bio neki Ilija Bobovac iz Doljana. Sela što se skrasilo u udolini što od Savičkih Vrata pada prema Jablanici, kao kakav klisurasti, ali zeleni kanjon. Jednog ga je dana taj Bobovac izdao, jer su mu Turci dobro platili i još koješta obećali. Harambaša je pao u zasjedu, bio ranjen, ali je još neko vrijeme izmicao potjeri. S njime je bježao i njegov sinovac Marijan, pa kad je harambaša vidio da dalje ne može, naredi sinovcu da mu odsiječe glavu i ponese je sa sobom. Samo da je Turci ne nabiju na kolac. Ovaj tako učini, no za neko vrijeme ga dostigoše, uhvate i odvedu u Sarajevo. Tu su ga kamenovali dok nije izdahnuo.

To im nije bilo dovoljno pa su – i dalje uz pomoć Bobovca – nastavili lov na Tomiću Tomića koji je s ostatkom harambašine družine pobjegao na Ljubušku. Ali tada on njima postavi zasjedu i sve ih do jednoga pobi. Samo Bobovca živog ispeče na vatri. Da se zapamti kako prolaze Jude!

Po tom Mijatu Tomiću dobila je ime i bojna iz Doljana. Pokrivala je prostor od Risovca (Savička Vrata), samog sela pa sve do ključnih kota na Čvrtnici. Dio ljudi u selu nikako nije htio u rat tako da je bojna jedva skrpana. Vojnici su bili na položajima, ali pomalo nehajno, kao da odrađuju suvišan i dosadan posao. Na nekim važnim položajima (primjerice na Stropu) umjesto straže znali su postaviti limenke zavezane na uzicu, kao da očekuju divljač, a ne izvježbane muslimanske diverzante. Bidoni su bili puni vina, a na cijeloj je crti po-

prilično cvjetala trgovina. Humanitarna pomoć razmjenjivala se za koze i ovce. One iste što su ih muslimani Hrvatima otmali u Konjicu, Bugojnu ili Travniku!

Kao da se na taj svijet spustio duh ispečenog Bobovca, neka plijesan duše što čovjeku poremeti prirodne instinkte, pa umjesto da spašava glavu, spašava džep.

Muslimani su udarili 28. srpnja 1993. i to upravo na Strop, pa kad su preskočili one *praporce*, Doljani su bili opkoljeni. Svijet i vojska počeli su bježati preko Muvarnice prema Risovcu. Put ih je vodio na Stipića livadu, gdje su dvije kamene kolibe i izvor vode. I tu ih dočekaše muslimani i poklaše kao stoku. Uglavnom civile. Više od trideset. Nekima su skinuli skalp (kao Milenku Gagri), drugima rasporili trbuh, trećima odsjekli spolovila. Jednu grupu žena i djece vezali su žicom i upucali.

Samo je nekim čudom ostao živ Kobac, hrvatski vojnik koji je bio ranjen u kuk. Muslimani su ga najprije previli i položili u kolibu. Kasnije su ga prenijeli dva kilometara dalje prema Risovcu. I ostavili ga s vodom kako bi izdržao dok ga njegovi ne pronađu.

Zašto? Samo zato što je završio školu u Jablanici? Pa je na njega nabasao neki stari prijatelj? I zaustavio krvavi nož na toj Stipića livadi punoj pucarika i kleka? I te poklane hrvatske čeljadi?

Još istoga dana Kažnjenička bojna je s dijelovima razbijene doljanske bojne vratila Strop, a za sedam dana i cijelu crtu. Da to nije učinila, Sovićka Vrata, koja su u stvari vrata Hercegovine, bila bi u rukama Muslimana. A s njima i Čvrtnica. HVO u Mostaru došao bi u nemoguću situaciju.

Kasnije je Mirza Ovnović, pripadnik rezervnog sastava MUP-a Jablanice, potvrdio da je napad na Doljane organizirala 44. brdska brigada Armije BiH iz tog grada, potpomognuta snagama tamošnjeg MUP-a i pripadnicima postrojbe Zulfikara Ališpage-Zuke. Uglavnom specijalci iz Sandaka. Sve u svemu oko 350 ljudi.

Mirza je priznao da je pljačkao hranu i ostalo iz Zadržnog doma u Doljanima te da su zarobljeni hrvatski civili i vojnici završili u *Muzeju* – jablaničkom zatvoru. Tu su dolazili Zukini vojnici i odvodili žene na silovanje. Mirza je poimence spomenuo jednu ženu i djevojku iz Krkače koje su tako silovane.

Posvjedočio je i to da je odmah nakon napada na Doljane kod načelnika Emina Zebića održan sastanak. Uz zapovjednika 44. brdske brigade Enesa Kovačevića, sastanku je prisustvovalo još tridesetak ljudi. I svi se složiše da je »urađeno što je trebalo«. Uz konstataciju da nije bilo otpora, pa nitko od pripadnika Armije BiH nije poginuo.

Je li se povijest na neki način ponovila, kao što se na Čvrnsnici obnavlja život? Svaki put drukčije, a opet isto?

Uključujući tu i smrt Marija Hrkača Čikote?

Taj je momak bio zapovjednik Kažnjeničke bojne i poginuo baš na potezu Sovići-Doljani-Jablanica. Na koti 902. Nekoliko mjeseci prije. Imao je dvadeset i dvije godine, no već je za života ušao u legendu. Po svemu je bio izniman, kao kakav suvremeni Mijat Tomić. Nikada nitko nije vidio boljeg borca i snažnijeg vođu. Kao da ga je Svevišnji samo za to stvorio. Snažan i istreniran, taj je sin širokobriješkog rudara išao uvijek ispred ostalih. Kao nebeski ratnik kojemu ništa ljudsko ne može nauditi. Takav mu je bio i autoritet. Kad bi nekoga pogledao svojim tamnoplavim očima i stavio mu ruku na rame, nikakav razgovor više nije bio potreban. Ta snaga što je zračila iz tih očiju, taj pogled u kojem su se miješali studen i sunčeva toplina, bili su dovoljni da razoružaju i najvećeg lupeža. A kamoli ne pristojnog čovjeka.

Govorio je da mu metak ništa ne može. Samo ako ga ne pogodi ravno u glavu. A onda mu se baš to dogodilo. Pogodio ga je iznad desne obrve.

Vojska je smjesta stala kao ukopana, akcija je prekinuta. Bio je to smak svijeta za Kažnjeničku bojnu. Tuta je zaplakao, a onda poludio i demolirao prostoriju u kojoj ga je vijest zatekla.

Nakon nekog vremena, momci su ipak došli k sebi, rat se nastavio, a Kažnjenička je bojna, slično kao nekoć Tomica Tomić, osvetila Doljane i vratila ovu čarobnu planinu svome narodu.

Grabovica je čisto hrvatsko selo na pola puta između Mostara i Jablanice. Sa šezdesetak kuća i jednom satnijom HVO-a kojom je zapovijedao Karlo Marić. Čim je 9. svibnja započeo sukob u Mostaru, muslimani su udarili na to selo. Odmah drugi dan. Zauzeli su ga, dobro opljačkali, ali civilima nisu nanijeli veće zlo.

Vojnici su prošli mnogo gore. Neke su pobili, a neke zarobili. Karlo im je također dopao šaka. Tukli su ga nogama i rukama, a onda i kundacima. Gurali su mu pušku u usta i na kraju mu slomili nosnu kost, obje jagodične kosti i nepce, a vilicu iščašili. Bio je pun hematoma i krvario.

Dovukli su ga u blizinu tunela na cesti za Jablanicu i jamačno bi ga ubili da se tu nije našao Omer Šljamo. Bio je sa sanitetom i krpao muslimanske ranjenike koje su dovozili s bojišnice. Neki je vojnik htio nasrnuti na Karla no Omer vikne – Nemoj! – i ovaj odustane. Približi se toj pedesetogodišnjoj ljudskoj vreći iz koje je se prosipavao život, pogleda ga i prošapta – Ovo ću sanirati pa što bude!

Tako je Karlo zajedno s muslimanskim ranjenicima dospio u Dom zdravlja u Jablanici. Tu su mu psovali ustašku mater i ponovo ga htjeli ubiti. U sobu mu provališe dva vojnika Juke Prazine. Obojica su još do nedavno ratovali zajedno s njim, no sada su prešli na muslimansku stranu.

– Ma tko te pusti, majku ti ustašku...Sad ću te ja ubiti! – dreknu onaj manji i prisloni mu pištolj na čelo. Karlo tiho zaječi – O Bože, je li to zadnji trenutak?

Ali ovaj ne opali.

Dva je mjeseca proveo u toj bolnici, a onda ga prebaciše u Muzej.

Zukin zamjenik Nihad Bojadžić povremeno je dolazio u taj zatvor i premlaćivao ljude. Nosio je crne naočale i sa sobom vukao stanovitog Debu. Bivšeg nogometaša. Kad bi se na nekog nameračio, dao bi ga izvući iz ćelije i narediti mu da potbuške legne na pod. I to tako da obje ruke drži u zraku. Onda bi kratko klimnuo Debi i ovaj bi počeo divljački skakati žrtvi po bubrezima. Pritom je petama udarao koliko je god jače mogao. Ako bi koji put izgubio ravnotežu, osvećivao se još bjesnijim udarcima i psovka.

Poslije jedne takve seanse Karlo je trideset i šest sati nepomično odležao na boku. Nisu ga smjeli pomaknuti ni njegovi kolege u ćeliji, toliko ga je boljelo cijelo tijelo. No i to je pregrmio i nakon sedam mjeseci i sedamdeset dana provedenih u samici, pušten je na slobodu. Tada je prvi put vidio sunce, jer je cijelo vrijeme zarobljeništva proveo u podrumu.

U Grabovici, dakle, nije bilo hrvatskih vojnika. Nije ih bilo ni u radijusu od dvadeset kilometara. A muslimani su ipak na Malu Gospi, 8. rujna, ponovno napali.

Mirko Zelenika u to je vrijeme, kao uostalom i drugi Hrvati u Jablanici, bio pod radnom obvezom. Kopao je muslimanima rovove, prevezio građu za fortifikaciju, popravljao infrastrukturu. Dan prije napada uhitili su ga zajedno s još devetoricom uglednijih ljudi i otpremili u Donju Jablanicu. Tu su ih zatvorili u *šah*t dimenzija 2,5x2,5 m i visine metar i dvadeset. *Šah*t je očito trebao poslužiti kao spremište za gorivo, no sada su u tu mračnu i tjesnu rupu strpali ove ljudske kokoši.

Nakon dva dana otvorili su poklopac i u nj ubacili nekog raskravljenog momka s crnim povezom na očima. Bio je to dvadesetpetogodišnji Marinko Drežnjak iz Grabovice.

– Ubili su sve, ubili su mi i oca i majku, sve! – zaječao je. – A tko, tko je to učinio? – zapita Mirko. – Pa ovi Zukini!

– A gdje si ti bio? – Sakrio sam se iza kuće. Sada su i mene uhvatili.

Koji dan kasnije Zukini su specijalci u Donju Jablanicu doveli i dvoje preživjele djece iz Grabovice. Gorana i Zorana

Zadru. Starih trinaest, odnosno jedanaest godina. I jedan i drugi samo su šutjeli. Izvodili su ih kad su trebali jesti, posjeli za stol s ostalim zatvorenicima, i opet odvodili.

Mirko i ostali izlazili su iz *šahta* ako su imali kakav posao. A jedan od njih bio je i taj da odlaze u Grabovicu i da od tamo odvoze termoakumulacijske peći, koje su demontirali iz montažnih kuća što su pripadale *Hidroelektrani Grabovica*.

Drugi put su morali kupiti sijeno iz hrvatskih staja, jer su muslimani podosta koristili konje, pa im je trebala hrana za njih. Na njima su prevozili municiju, cigarete i kavu preko Prenja onima u Bijelom Polju i istočnom Mostaru.

Tada i sami vidješe opustošenu Grabovicu, popaljene kuće. S vremenom doznaše i to da je u tom selu ubijeno trideset i troje ljudi, od kojih je najmlađa bila curica od tri godine. Na pravdi Boga. Valjda samo zato da ih pometu i druge zastrše.

Svaki put kad bi se vraćao iz Grabovice, Mirko Zelenika se pitao što je to što nagoni ljude da čine takve stvari? Što je u tom Zuki, tom stasitom četrdesetogodišnjaku, kojeg je vidio kako u Donjoj Jablanici sjedi ispred zapovjedništva zajedno s generalom Seferom Halilovićem i još nekim časnicima dan uoči napada? I smije se, puca od životne radosti.

Što je s tim svijetom kojemu nije dosta krvi ni kad je ima na pretek? Što je s tom krvavom zemljom?

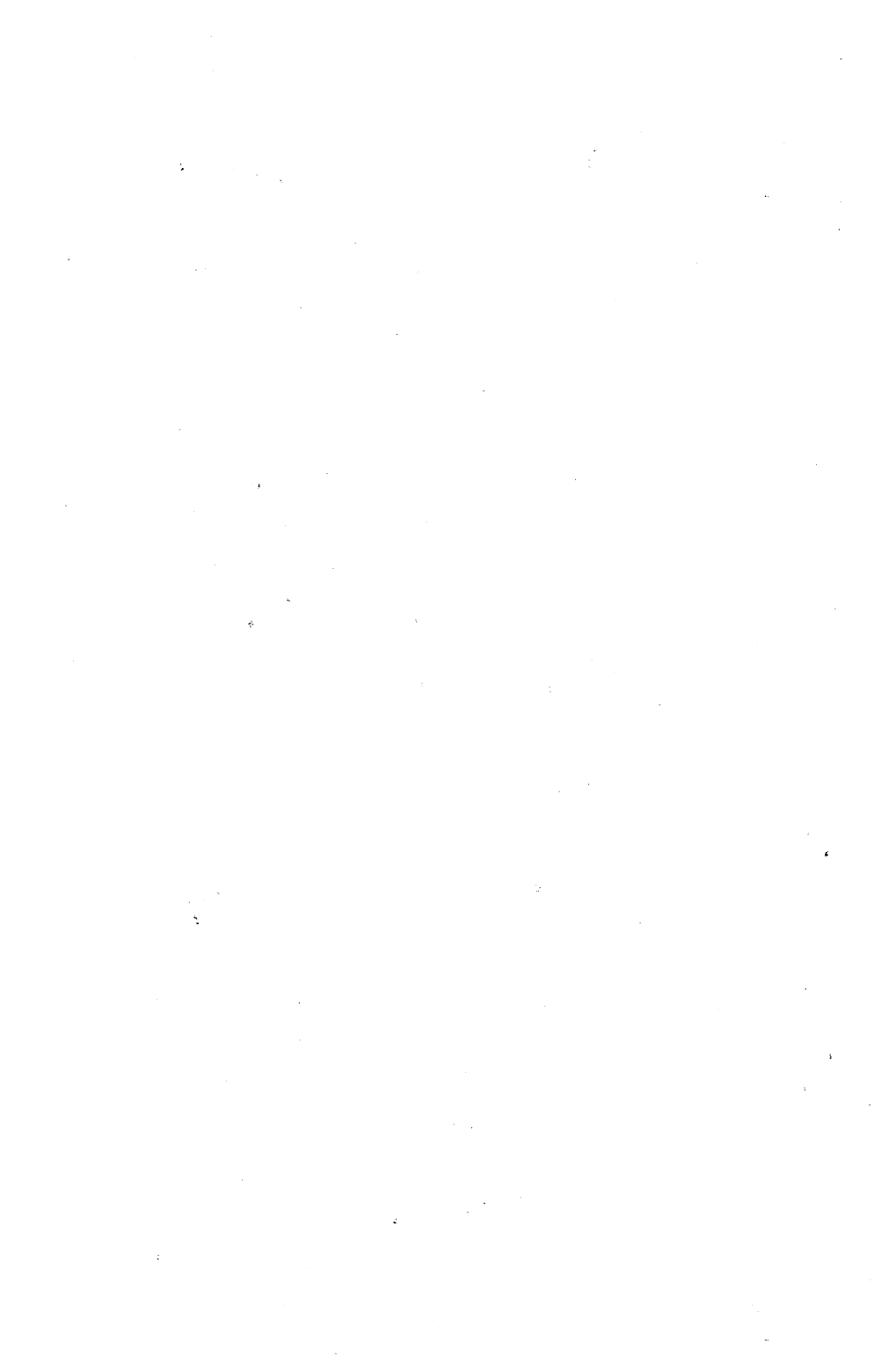
Kad bi se zatvorio poklopac *šahta* i on opet utonuo u mrak, pokušao se za nešto uhvatiti, za neku drukčiju stvarnost. Za molitvu:

Dragi Bože,

Samo me vodi putem koji si mi odredio
i ne daj da moja grešna duša s njega skrene
i da me moje slabosti odvedu u propast.

Blagoslovi moju obitelj,
blagoslovi sve dobre duše ovoga svijeta
i sve grešnike, a među njima i mene.

Na kraju reče – Amen – i nekako mu bi lakše.

III.

Tko je srušio Stari most u Mostaru? I zašto? To drugo pitanje čini mi se čak i važnijim. Iako su muslimani preko mosta prevozili municiju i prebacivali vojnike, on nije bio značajniji vojni objekt. Barem ne toliko da bi ga se zbog toga rušilo.

Osim toga most je bio već toliko oštećen od granata (tukli su ga i muslimani!) da je postojala velika vjerojatnost da se sam od sebe sruši. Pročitao sam o tome neke stručne ekspertize, čuo mišljenja svjedoka.

Jedan mostarski SIS-ovac mi je rekao da mu je Zoran Mandelblau, predsjednik Židovske općine u Mostaru, koji je svaki dan prelazio preko mosta, kazao da je most u tako lošem stanju da se samo čeka da padne. Još je dodao da su već postavljene televizijske kamere kako bi zabilježile taj trenutak. Navodno je jedna tv-ekipa čak pet dana prije rušenja postavila kameru u pećini na desnoj strani, udaljenoj oko dvjestotinjak metara od mosta.

Dakle, zašto je poduzeta akcija da se sruši Stari most?

Evo nekoliko činjenica koje bacaju svjetlo na to pitanje:

1. Kad su u sklopu Lipanjskih zora četnici istjerani iz Mostara, srušili su sve mostove na Neretvi (njih jedanaest!), osim Starog mosta. I njega su htjeli srušiti, no to im nije uspjelo jer Bora Dragan Piljević (iz Bijelog Polja) nije uspio aktivirati eksploziv. A nije uspio jer ga je pogodio snajper i usmratio (14. lipnja 1992.).

2. General Slobodan Praljak, koji je zapovijedao Lipanjskim zorama, zapovjedio je da se Stari most obloži daskama debljine sedam centimetara kako ga četnici, nakon neuspjelog rušenja, ne bi oštetili minobacačima. To je i učinjeno. Na tom zadatku je poginuo logističar HVO-a Pero Kolobarić.

3. Sedamnaest mjeseci kasnije Praljak iz osobnih razloga traži da ga se razriješi dužnosti zapovjednika glavnog stožera HVO-a. Mate Boban tomu udovoljava 8. studenog 1993., a dan kasnije, 9. studenog, Praljak generalu Rosi i formalno predaje dužnost. O tome svjedoči dokument glavnog stožera HVO-a, urudžbiran pod brojem 02-2/1-01-3374/93.

Zašto to ističem? Zato što je granatiranje mosta započelo upravo na dan kad je Praljak razriješen dužnosti – 8. studenog! Most je srušen 9. studenog u 10 sati i 16 minuta, dakle, na sam dan primopredaje dužnosti!

4. Nedvojbeno je i to da je na most pucano iz tenka koji je bio na hrvatskoj strani. O tome kazuje i Službena zabilješka Okružnog vojnog tužiteljstva Mostar od 22. studenog, u kojoj se Tužiteljstvo poziva na podatke SIS-a. U Zabilješci se navode i imena trojica tenkista koji su pucali – dvojica Hrvata i jedan musliman. U prilog tomu govori i Zahtjev za provođenje istrage što ga je isto tijelo uputilo Okružnom vojnom sudu u Mostaru protiv spomenute trojice pripadnika HVO-a.

5. Činjenica je također da je na most ispaljeno 70 tenkovskih granata i da je pucnjava trajala satima. Te da su to snimale barem četiri kamere.

Što govore ti fakti?

Prvo: teško je povjerovati da bi oni isti koji su spasili Stari most od četnika, sada most išli rušiti. To više što most nije imao veće vojno značenje, a bio je i u jadnom stanju.

Drugo: nameće se dojam da je vrlo pažljivo izabran trenutak kada će se udariti po mostu. Upravo onda kad je na čelnoj poziciji u glavnom stožeru HVO-a bio vakuum!

Treće: na most je ispaljeno mnoštvo tenkovskih granata, premda svaki balističar znade da bi ga tri precizna hica srušila za

nekoliko minuta. A to nabacuje sumnju da je nekome trebala predstava koja će biti dovoljno spektakularna i koja će dovoljno dugo trajati. Dodatan argument su i tv-kamere koje su uživo snimale to uprizorenje puna 24 sata.

Četvrto: od četiri snimljena filma o rušenju mosta, dva sam temeljito pogledao. U oči mi je upalo slijedeće: nekoliko minuta prije nego što je most pao u Neretvu jedna ga je tenkovska granata pogodila s desne strane i to je po svemu sudeći morao biti hitac ispaljen iz hrvatskog tenka. Odmah zatim slijedi i pogodak s lijeve strane, baš od tamo odakle su ga mogli pogoditi samo muslimani. To se jasno vidi. Nekoliko trenutaka kasnije vidi se i eksplozija koja raznosi desni potporni luk i zatim most pada.

To potonje bi moglo značiti da je netko na kraju aktivirao eksploziv koji su godinu i pol dana ranije u most postavili četnici.

Koliko god ta hipoteza bila zanimljiva, mislim da nije ključna za ovu priču. Čini mi se važnijom ona druga okolnost – da je prije rušenja most pogođen i s muslimanske strane. Ako je to tako, a uvjeren sam da je, onda ta činjenica dodatno učvršćuje uvjerenje da vojni vrh HVO-a nije imao nikakve veze s rušenjem mosta.

Unatoč tomu ostaje nedvojbeno da je na most pucano iz tenka koji je bio na hrvatskoj strani. I da je najviše granata ispaljeno upravo s te strane. I da je pokrenuta službena istraga protiv trojice tenkista HVO-a. I da je neslavno propala!

Zašto?

O tome, koliko znadem, službenog dokumenta nema. Sam sam pak utvrdio da ona trojica osumnjičenih tenkista uopće nisu bili tenkisti i da nijedan od njih ne zna pucati iz tenka. Tu činjenicu svatko može provjeriti, jer jedan od tih momaka i danas živi u Širokom Brijegu.

Peto: iz svega proizlazi zaključak da je rušenje Starog mosta – i to kao spektakl za javnost, posebno inozemnu! – organizirao netko na svoju ruku. Ispod žita. Ali nesumnjivo dovoljno moćan i utjecajan.

Tko?

Čuo sam različite teorije. Jedna kaže da su prave tenkiste, koji nikada nisu uhvaćeni, potplatili muslimani, kojima je odgovaralo da kompromitiraju Hrvate.

Drugi su me uvjeravali da su iza svega bile britanske obavještajne službe koje su na taj način željele oslabiti pritisak na Srbe. Jer ako su Hrvati u stanju srušiti Stari most, taj biser i taj znak islamske kulture, onda Srbi uopće nisu tako strašni.

Jedan mi je fratar čak rekao da iza svega stoje glavom Srbi, jer da su se na taj način htjeli osvetiti za Dubrovnik. Otprilike u stilu: mi smo razvalili Dubrovnik, a vi Stari most, pa budite kuš!

I ja vjerujem da je mnogima odgovaralo da se most sruši. Tu ubrajam i muslimane i neke inozemne krugove. Napokon, način na koji je to kasnije medijski iskorišteno protiv Hrvata govori u prilog tomu. Ali na žalost, ma kako neka teorija djelovala uvjerljivo, ona samu sebe ipak time još dovoljno ne argumentira. To što je nekome situacija išla u prilog, još ne znači da ju je i kreirao.

Rekoh na početku da je možda važnije odgovoriti na pitanje – Zašto je srušen Stari most? – nego na pitanje tko ga je srušio?

Nedugo prije rušenja mosta predsjednik Tuđman je u Splitu izričito upozorio vodstvo Herceg-Bosne neka paze što rade u Mostaru, jer da cijeli svijet u njega gleda i da bi im se kakav pogrešan potez mogao obiti o glavu. Tuđman je to rekao u kontekstu napora da se okonča rat između Hrvata i muslimana i pronade prihvatljivo rješenje za obje strane.

Malo iza toga most se ruši i to na spektakularan način! Uz tv-kamere i lupanje po njemu s hrvatske strane, bez ikakve želje da se išta prikrije, zamaskira. Ne nameće li to zaključak da je rušenje mosta neka vrst odgovora Tuđmanu? Zapravo njegovoj politici traženja kompromisa?

Dio utjecajnih ljudi u Hercegovini takvu politiku nije prihvaćao, vjerujući da se oružjem može postići više i da su dosadašnji kompromisi ionako išli na štetu Hrvata. Pa su odgovorili zaoštavanjem – rušenjem Starog mosta!

Ljudi koji su u to doba radili u obavještajnom aparatu rekli su mi da su snimili razgovor glavnog nadzornika s momcima

koji su rušili most. I s hrvatske i s muslimanske strane! Te da ih je on potplatio da to učine.

S obzirom da sam i iz drugih prilično vjerodostojnih izvora čuo gotovo isto, vjerujem da je rušenje mosta aranžirala hrvatska ruka. Utjecajna, ali bez formalnih ovlasti i zato ovako, zaplotnjački.

Ime joj ne spominjem samo zato što ga nisam vidio crno na bijelo na papiru, pa ne želim ulaziti u rizik eventualnog promašaja. No čak i da nije ta osoba, bila bi neka druga, opet hrvatska.

Što se pak one trojice tenkista tiče, oni su bili trenutačno pokriće, pokušaj da se cijela stvar zamaskira kao glupost trojice običnih vojnika. Na žalost, glupost je mnogo većeg kalibra.

A to da je po svemu sudeći riječ o čovjeku koji je inače imao zasluge u ratu, koji je učinio i mnogo dobrih stvari za Hrvate u Mostaru i cijeloj Hercegovini, pa i dalje, govori opet o tome da i takvi podliježu mračnim stranama rata, ali i mraku vlastite prirode.

Napokon, što je značilo srušiti Stari most? Srušiti inteligentno biće u samome sebi? Uvući i sve one u igru koji s tom igrom nemaju veze? Postati Herostrat bez herostratske slave? I postići sasvim suprotan učinak?

Jer tek kad je srušen, most je ovjekovječen za sva vremena. I postao to što nikada nije bio.

1.

Pukovnik Stanko Sopta Baja ushodao se po kancelariji. Ruke je držao u džepu i povremeno pogledavao kroz prozor. Svaki put kad bi mu pogled pao na Hum osjetio je potrebu da dublje udahne. Boje kasne jeseni što su se razlile po brdu pritiskale su ga kao teške uspomene. I činile nekako razdražljivim. Možda je tomu pridonosilo i danje svjetlo, nekako hladno i nadmoćno. Kao da je vječnost u tom prolaznom i izgubljenom svijetu.

Osjećao se iscijeđenim, gotovo polumrtvim, premda je bio fizički potpuno zdrav i u punoj snazi. Doduše, nije više imao proširene zjenice, nije bio sluden od svakodnevnih bitaka, nije imao osjećaj da mu iz glave isijava neka toplina, neka paljevina duše, kao što je to bilo u danima kad je bio običan *fajter*. No ovo je na neki način bilo gore.

U rat je otišao kao i ostali momci – nije mislio ni na što nego samo na to da se tuče za Hrvatsku, pa onda i za svoju Hercegovinu, kamo je došao kao dragovoljac iz HV-a. Bio je u *Kažnjeničkoj bojni* i s njom prošao gotovo sva ratišta u dolini Neretve, na prostoru Rame, Uskoplja, u srednjoj Bosni. Nije imao nikakvih ambicija, jedino da se bori i da kasnije nastavi tamo gdje je prije rata stao.

Volio je sport i Zagreb gdje je studirao, volio je svoje rodne Dužice u koje je dolazio majci. Naučio je živjeti bez oca koji je radio u Njemačkoj, snalaziti se. Nikada nije mislio da će postati vojnik, no kad je to postao, činilo mu se posve logičnim.

Jer je po nekoj unutarnjoj vokaciji mogao biti bilo što, što mu sudbina dosudi. Poput čovjeka koji je u stanju prekoračiti granicu, ali nikada s obje noge. Neka sila u njemu vraćala ga je na pravi put. Onaj koji je vodio na *zapisano* odredište.

Volio je knjige, a na osobit način žene. One su bile i ostale izazov njegovoj mladosti, njegova najdublja introspekcija. Vjerovao je da jedino preko njih može upoznati sebe, ovladati svojim lošim stranama i učvrstiti svoje vrline.

S lica mu je rijetko silazio osmjech. Htio je naprosto živjeti, a sad je na leđima imao tu moru.

Ponudili su mu da ustroji 2. gardijsku brigadu i da bude njezin prvi zapovjednik. Znao je što to znači, koliko su momci izluđeni od rata, koliko su krvarili i koliko je to težak posao. Sve te postrojbe – *Kažnjeničku bojnu*, *Lakojurišnu bojnu* *Vojne policije* i još nekoliko poluprofesionalnih postrojbi – sve bi to sada trebalo ugurati u jedan sasvim novi poredak stvari. U profesionalnu brigadu vrhunskih boraca, brigadu u kojoj vladaju bespogovorni red i disciplina, u kojoj zasluge i činovi ne znače ništa, ako nisi ispunio zadaću.

Bilo mu je jasno da je to ravno pokušaju da se vukovi samotnjaci uguraju u čopor, da ih se prisili da prihvate sasvim druga pravila i da se podvrgnu predvodniku. Poslije tolikog krvarenja sa Srbima, i sada ovoga s muslimanima, tko bi to još htio i mogao?

Rat je iznjedrio bezbroj lokalnih autoriteta, časnika koji nisu imali svoje postrojbe, ali su imali visoke činove, svu silu dobrih i loših presedana. Sve to sada lomiti? I staviti pod jednu kapu i jedno pravilo?

Bilo je krajnje vrijeme da se ustroje gardijske brigade, ali je isto tako osjećao da to nije posao za njega. Naprosto je bio iscrpljen od svakodnevnog ratovanja.

Tukao se kao običan *fajter*, bio ranjen, momci su mu umirali na rukama. Potroši to živce, izludi čovjeka. Počinješ funkcionirati kao vanzemaljac, kao da to nisi ti, a opet ne možeš pobjeći od sebe, te svoje istrošenosti, tih prenapregnutih živaca, te krvave stvarnosti u sebi samom.

Pa i to, da bude zapovjednik 3. mostarske brigade HVO-a, prihvatio je pod pritiskom i na određeni rok. General Praljak je navalio i na kraju rekao – Baja ti to moraš! – Nije imao kud. Zato sad neće popustiti. Gardijska brigada je ipak nešto drugo, a on umoran do kosti od sadašnje dužnosti, te silne animacije. Tih stalnih napora da motivira ljude kojima je svega dosta, koji su na izmaku psihičkih snaga kao i on sam, koji više ne mogu podnijeti da im ginu suborci, da ostaju bez udova i da sve to skupa traje bez konca i kraja.

Šetao je po kancelariji u vojarni *Helidrom* i ponavljao kako ga ovaj put neće slomiti. Približio se kalendaru i pogledao datum. Bio je 7. prosinca 1993. Ponovi to u sebi i promrsi – Zapamti da si sedmog donio odluku!

Nekoliko dana kasnije u zapovjedništvo 3. mostarske brigade došli su Mate Boban i general Roso. – Vidim ti u očima da ti to možeš – dobacio je Roso čim je ušao, a Boban dometnuo – Čestitam ti! – gurnuvši jednako brzo Baji u ruku zapovijed o postavljenju na dužnost zapovjednika 2. gardijske brigade HVO-a!

Počeli su ga tapšati po ramenu, Roso je uz to dobacio da je i on bio u sličnoj situaciji, da dobro poznaje ljude i ako se on ne brine, neka se ni Baja ne brine. U ratu pametni i hrabri mogu sve.

– A ti si pukovniče i jedno i drugo, a uz to si i mlad. Što je prednost, a ne nedostatak!

Baja nije znao što bi rekao, samo ih je gledao, smiješio se i na kraju izustio – Onda, dobro – pa dodao – Ali želim posve slobodne ruke! – Ovi rekoše – U redu! – i tako postade zapovjednikom 2. gardijske brigade, postrojbe koju je tek trebalo stvoriti.

I dalje je osjećao iscrpljenost, a sada i napetost zbog nove situacije, ali je istodobno u njemu rasla odlučnost da dade sve od sebe. Jedna od njegovih osobina bila je i ta da nije olako prihvaćao stvari, ali kad se jednom odluči, onda se cijeli uroni u posao. S ambicijom i voljom koju nije lako poljuljati.

Na popisu za brigadu bilo je mnogo dobrih boraca. Mo-maka iz Kažnjeničke i Lakojurišne bojne, iz drugih postrojbi, no svi nisu htjeli iz *starog svijeta*. Neki su govorili da nisu za žicu, drugi su tražili povlašteni status. Od 2300 ljudi koliko je bilo na tom popisu, 736 je prekrizio, uglavnom zato jer nisu poštivali disciplinu, jer nisu dolazili u vojarnu.

Osim po plaću. Poput razjarenih vukova nagrnuti su u za-povjedništvo, a on s puškom sletio niz stepenice i dreknuo na njih – Nema plaće, jer je ničim niste zaslužili! I nemate što ovdje tražiti. Gotovo je, a ako netko krene gore, morat će prvo mene maknuti! – I pogledao ih da im se krv u žilama sledila. Momci su stali, poneki nešto opsovao i otišli. I nikada se više nisu vratili.

Ako se netko ipak predomislio i kasnije htio u brigadu, mogao je, ali je morao proći obuku kao da je novak. Već prvi dan propješačiti od Mostara do Čapljine pod punom ratnom opremom. Trideset kilometara. Poneki su već na tom prvom testu pali. Oni koji su izdržali išli su dalje. Obuka je bila teška i iscrpljujuća. Na kraju je slijedio marš do Međugorja. Opet u punoj ratnoj opremi. Pa uspon na glasoviti Križevac. Tu su momci dobili posvećenu krunicu, i položili prisegu što ju je Baja sam sastavio.

– Kunemo se vama, poginuli vitezovi, majci zemlji, Bogu i hrvatskom narodu!

Potpisali ugovor i postali pripadnici 2. gardijske brigade.

Taj je ritual imao psihološki učinak. Momci su osjećali da je to sada nešto drugo, da su tek tu do kraja postali pravi vo-jnici. Na tom brdu, pod tim bijelim križem i tim nebom s ko-jega je Gospa sišla na hercegovačku zemlju. Bili su utegnuti, ošišani, disciplinirani, zastrašujuće samouvjereni. Hrvatski gardisti.

Na sličan se način stvaralo i zapovjedništvo. Neki su časnici prihvatili to što im je Baja odredio, drugi su se mrštili, treći protestirali.

– A tko se tu pita? – dreknuo je neki bojnik i pogledao drsko preko sunčanih naočala, kad mu je Baja rekao da će biti

zapovjednik topničkog divizijuna. – Pa meni je šef rekao da ću biti načelnik topništva! – dodao je i dalje zurio preko očala.

Baja zastade, kao da ne vjeruje u to što čuje, pa instinktivno skoči i ovoga zgrabi za ovratnik. Bijesno ga pogleda, strese kao vreću i vrati u stolicu. Da je samo pisnuo zgrabio bi ga zubima za vrat. Nastade tajac, vrati se na čelo stola, pogleda ostale zapovjednike i mirno istisne – Tu se ja pitam i nitko drugi!

Treperio je od uzrujanosti, ali se prisilio da ostane miran. Bio je umoran od svakodnevnih muka vezanih za stvaranje brigade. Od tog stalnog suprotstavljanja ustaljenim navikama, dojučerašnjim suborcima. Ali nije popuštao. Stiskao je zube i molio Svevišnjega da mu dade snage.

I tako je brigada dobivala fizionomiju, postajala svakim danom sve ubojitije sredstvo u rukama hrvatskog naroda. Za nekoliko mjeseci stvorena je postrojba koja je imala tri pješačke bojne, jednu oklopnu bojnu s 29 tenkova i 9 transportera, protuoklopnu bojnu (maljutke, sustav *Milan* i protuoklopni sustavi). U svom je sastavu imala i topništvo različitih kalibara, satniju protuzračne obrane, inženjerijsku i logističku satniju, te vod ABKO.

Uz još tri gardijske brigade što su formirane u istom periodu, HVO je dobio postrojbe za najzahtjevnije operativno-taktičke zadatke. Pokretljive, brze, efikasne, fleksibilne. S golemom vatrenom snagom, sposobne probiti svaku neprijateljsku liniju.

HVO je bio spreman za finalne bitke. Rat s muslimanima okončao je *Washingtonski sporazum*, ali je Bosna dobrim dijelom ostala u rukama Srba. Kao i trećina Hrvatske.

Srbi su to postigli najvećim dijelom zbog toga što se JNA stavila na njihovu stranu, a kasnije i preobrazila u njihovu vojsku. U vojsku koja je svoju moć bazirala na tehnici i oklopu. Ali srpski pješak uglavnom je bio i ostao običan četnik. Motiviran za napad, ako je imao što opljačkati i ako su topništvo i

tenkovi odradili za nj posao. Tukao se jedino dobro na svom terenu, tamo gdje su Srbi bili većina. No tu je rijetko kad bio napadnut.

Zbog toga je više nalikovao na drumskog razbojnika, nego na modernog vojnika. Neošišan i neobrijan, u gumenim čizmama i starim hlačama, s nekoliko glava kupusa u rancu i flašom rakije. Naoružan automatskom puškom i bombama. Iza sebe je, doduše, imao sav onaj silan čelik, specijalce pa i jedan dio sposobnih časnika, ali i zastarjelu ratnu doktrinu. Riječju snažnu vojnu mašineriju, ali bez prave borbene moći.

Nasuprot njima stajao je preustrojeni HVO, s gardijskim brigadama – tim modernim malim i fleksibilnim *armijama*. S pješakom koji je bio ošišan, uredan, istreniran, discipliniran. Odjeven u *adidasove* gležnjače, NATO-ve maskirne odore, s Koebler kacigom na glavi i borbenim rancem u kojem je bilo pečeno i lešo meso, čokoladno mlijeko, keksi, mineralna voda, *Marlboro*, voće, jogurt. I naoružan *FAL-om* ili *kalašnjikovim 5x45*.

Ali ni to ne bi bilo dovoljno da taj pješak u sebi nije otjelovio bosansku upornost i hercegovačku eksplozivnost. Ludu nepopustljivost i jednako ludu prodornost. Spremnost na samodisciplinu i na podvrgavanje autoritetu. Mentalitet jazavca i crnostrika!

Ako išta karakterizira Hrvata iz Bosne, onda je to sposobnost da izdrži u rovu pa makar se na nj sručilo i samo nebo. Tu je kao jazavac u svom brlogu. Raširenih nogu i otvorene čeljusti, spreman na bitku do posljednjeg daha.

Svejedno je li okružen s deset puta nadmoćnijim neprijateljem, tuku li ga iz zraka ili okolnih brda. Ne, on se ne miče, on je kao sama zemlja. Supstancija koju ne možeš iskorijeniti. Na svom će pragu izdržati dokle hoćeš. Jer Bog i zemlja njemu su gotovo isto. I zato snagu crpi iz tog praha i pepela, iz te rodne grude.

Takav je onaj u srednjoj Bosni, takav je onaj u Žepču, u Posavini. Domobran kojega ne može pregaziti ni vrijeme. Jazavac kojemu pametan neće u brlog.

Južnjak, Hercegovac, taj je opet poput munje. Čista eksplozija. Kao trkač na sto metara koji bez da ijednom udahne pregazi stazu. To je ljudski crnostrik koji se brani tako da napada. To mu je u prirodi, takvim su ga učinili Bog i južnjačko sunce. Pokaži mu neprijateljske položaje i reci da hoćeš da je tamo za tri sata i on će biti. Ne pita za žrtve i prepreke, ali kad sve prođe, oplakuje svakog poginulog suborca. Treba mu vremena da prebrodi tugu, da se sabere. Zato s njim moraš znati postupati. Takav je, *izvan sebe* i kad ujeda i kad oplakuje bližnje. Ako ga ne držiš na uzdi odmagli poput razuzdanog pastuha. Stisneš li ga pak čvrsto koljenima, nema boljeg i bržeg. I pouzdanijeg.

Ta simbioza karakteristika, ta priroda jazavca u koju je ukomponirana narav otrovnice, taj ugriz koji ne popušta i istodobno usmrćuje, ta svetost rodne grude i svetost domovine svezani u Božji zavjet, ta čežnja za hrvatskom državom i ta ukorijenjenost u bosansku zemlju, ta čarolija osobina i ta zajednička sviklost na nevolje svih vrsta – od noža do teškog vremena – to je taj vojnik HVO-a. Taj izvježban gardist, taj uredan i discipliniran hrvatski vojnik, izrastao iz ratnog kaosa. Borac koji je stasao u pravog profesionalca i pobjednika.

1994. rat sa Srbima nastavio se tamo odakle je i krenuo. Na Kupresu. Predzadnjeg dana listopada u operaciji pod kodnim imenom *Cincar*, 1., 2., i 3. gardijska brigada HVO-a, potpomognute specijalnom policijom HR Herceg-Bosne, bojnomo *Ludvig Pavlović* i 22. diverzantskim odredom, oslobodile su grad i kuprešku visoravan. Time je započeo lanac bitaka što su promijenile odnos snaga na prostorima bivše Jugoslavije.

Krajem te iste godine, u operaciji *Zima '94.*, HVO zajedno s Hrvatskom vojskom, pod zapovjedništvom generala Gotovine, protjeruje četnike s Dinare i Livanjskog polja, a krajem srpnja 1995., u operaciji *Ljeto '95.* oslobađa Glamoč i Bosansko Grahovo. I time stvara pretpostavke za napad na Knin sa sjeverne strane (iz Bosne).

Oluja – u kojoj je HVO na glamočkoj bojišnici vezao jake četničke snage i izvršio taktički manevar prema Vitorogu i tako Gotovini olakšao oslobađanje Knina – nije samo slomila kičmu Martićevoj paradržavi u Hrvatskoj, nego je, upravo zato što je glavni udar uslijedio s bosanske strane, uštedjela živote mnogih hrvatskih momaka. Njezin nastavak bile su jednako veličanstvene operacije u Bosni i Hercegovini – *Maestral* i *Južni potez*.

Hrvatske snage (HV i HVO) pod Gotovininim zapovjedništvom u rujnu oslobađaju Drvar, Šipovo i Jajce. U kraljevski grad na Plivi ušla je 2. gardijska brigada HVO-a zajedno s postrojbama specijalne policije HR Herceg-Bosne i dijelovima jajačke pukovnije (13. 9. 1995.). Prije toga danima je vodila teške borbe, osobito u području Grbavica-Gorica te kod mosta na Vrbasu. O težini tih borbi kazuje i to da je upravo kod tog mosta, dakle, na samom ulazu u grad, poginulo na desetke četničkih vojnika. Ležali su kao na kakvom raskopanom groblju. Kao tragično svjedočanstvo dramatično promijenjenog odnosa vojnih snaga. I jedne iluzorne politike.

Nekoliko dana iza toga uslijedio je *Južni potez*. U nezadrživom napadu Hrvatske snage ulaze u Mrkonjić Grad i zauzimaju Hidrocentralu Bočac. I izbijaju na samo 23 kilometra zračne linije od Banja Luke.

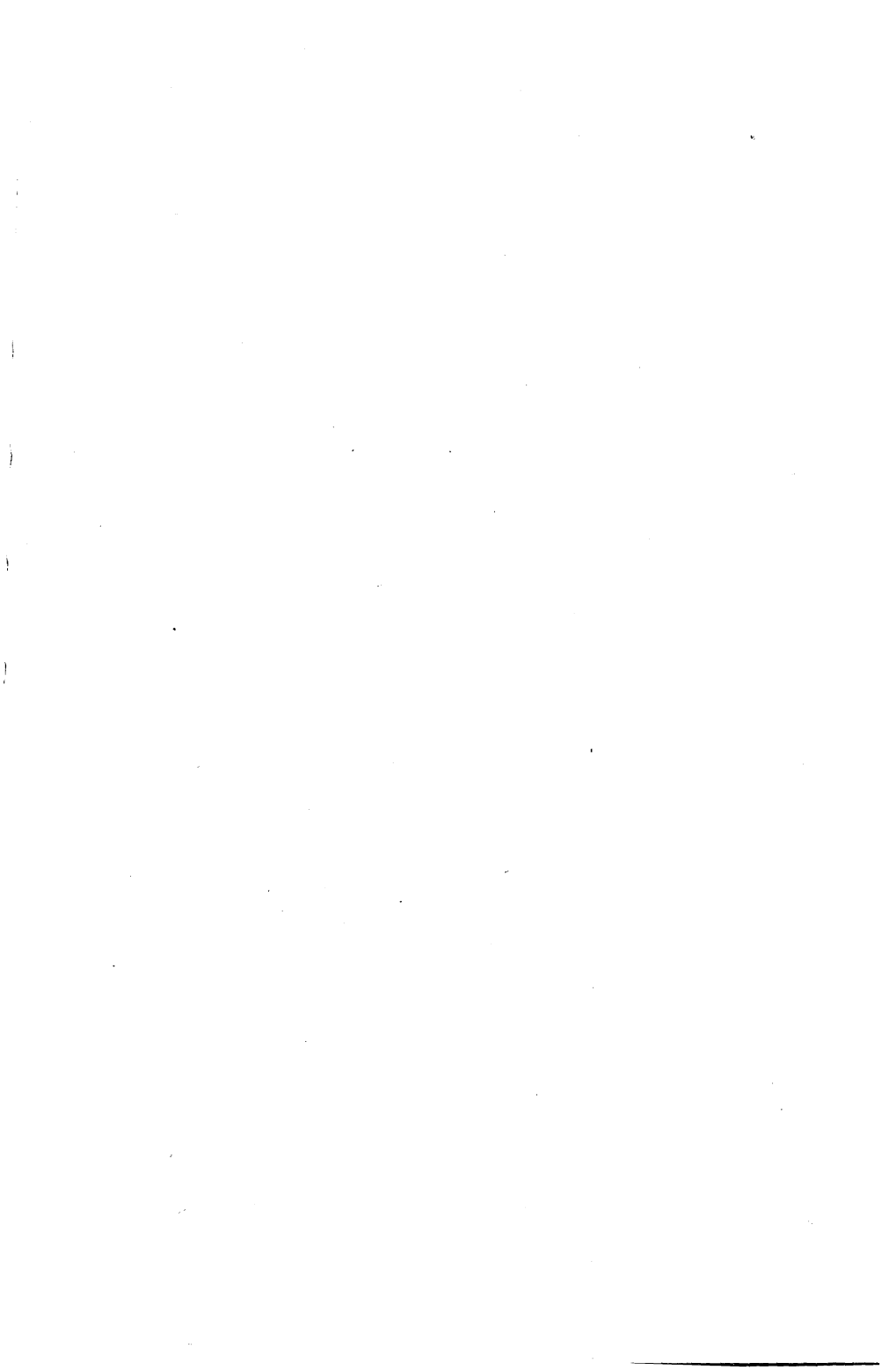
Kad je brigadir Stanko Sopta Baja ušao u elektranu na sklopki kojom se isključuje struja bio je komad papira što su ga ostavili četnici. Na njemu je stajalo – Molimo vas da nam ne isključite struju!

Nekoliko je trenutaka zurio u papir, pa prošaptao – Mole da ne isključimo struju!? – Osjeti umor, pa bijes. – Ma kakvu struju! – zaurla u sebi i dohvati sklopku.

Nakon sat vremena hrvatski ministar obrane Gojko Šušak naredio je da se Srbima vrati struja, jer osim te iz Bočca, drugu nisu ni imali. Baja tako učini. Mirno, kao da je u međuvremenu prošla cijela vječnost. – Fućkaš struju, glavno da je sklopka u našim rukama – pomisli, pa dometne, jednako u sebi – Uostalom to sad od mene traži Šušak, a ne četnici!

Hrvatske snage nisu krenule na Banja Luku. Nije ih zaustavilo neprijateljsko oružje, nego politika (u prvom redu američka). No to nije umanjilo njihovu slavu. Hrvatski je vojnici postao mjerom ratnika.

Tu, u Bosni i Hercegovini, gdje sunce i zemlja prečesto imaju istu boju.

Nenad Ivanković jedan je od najuspješnijih hrvatskih autora. U samo tri godine objavio je tri knjige koje su postale hrvatski bestseleri: *Predsjedniče, što je ostalo?* (psihološko-politički portret prvog hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana); *Ratnik* (biografija generala Ante Gotovine) te *Mesiću i Račane, zašto tako?* (polemika o slučaju generala Bobetka i Gotovine u svjetlu haaških optužnica).

Ovo je njegova četvrta knjiga u tom nizu, i po svemu sudeći najambicioznija, koja na izvanredno zanimljiv i živopisan način govori o ratu u Bosni i Hercegovini, oslikava kulturne, političke i mentalne karakteristike njegovih aktera, ponajprije hrvatskog naroda. U tom kontekstu knjiga po prvi put iscrpno odgovara i na pitanja – Zašto je pala Posavina? Tko je bio agresor u srednjoj Bosni? Zašto je srušen Stari most u Mostaru?... Zašto su Hrvati uopće ratovali?

ALUMINIJ
MOSTAR

